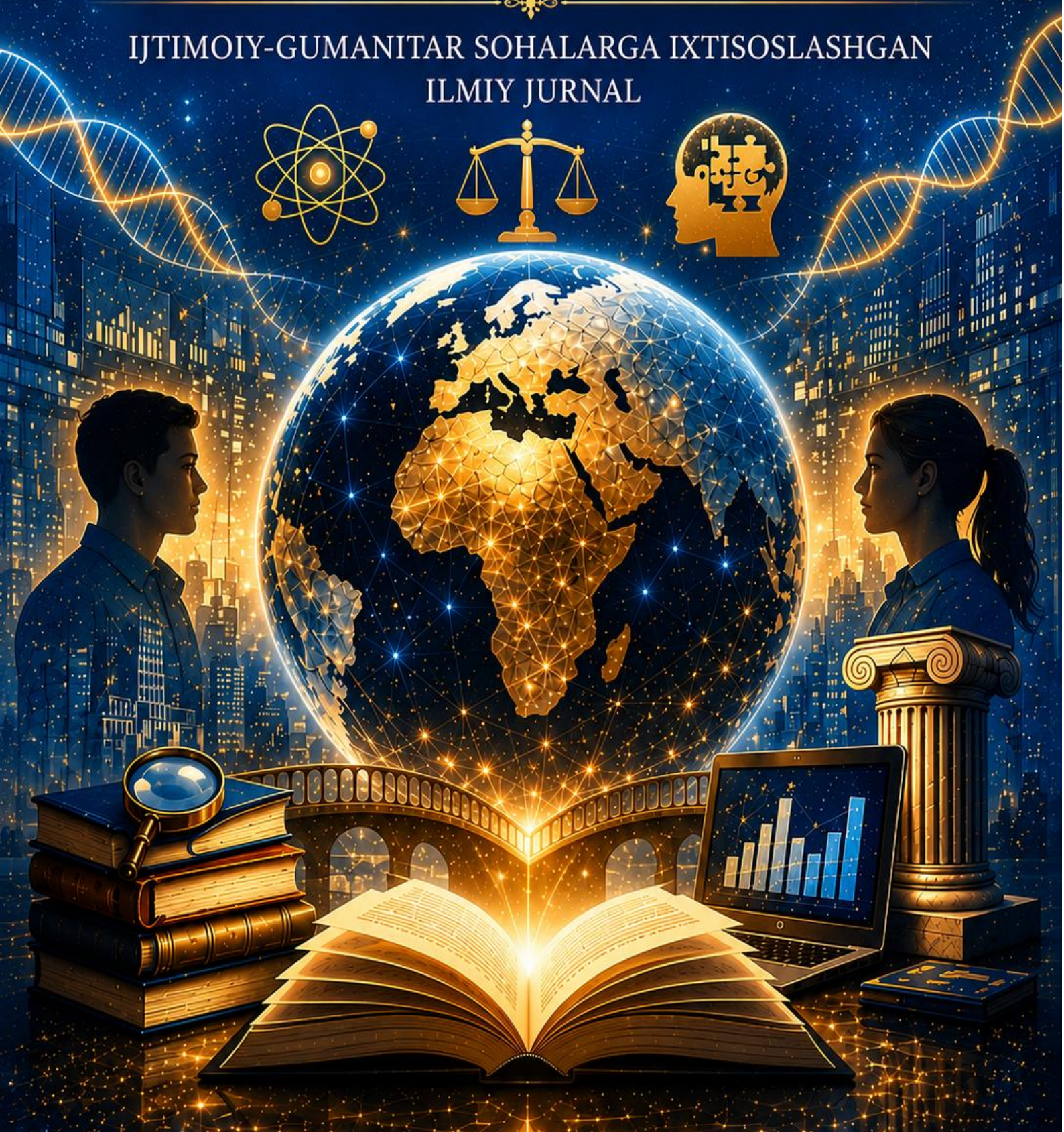
Vol. 2, No. 1 (2026)
ISSN-L: 3093-9240

FANLARARO ILMIY TADQIQOTLAR

IJTIMOIY-GUMANITAR SOHALARGA IXTISOSLASHGAN
ILMIY JURNAL



FANLARARO ILMIY TADQIQOTLAR
ilmiy-amaliy metodologik jurnal

МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЕ НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
научно-практический и методологический журнал

INTERDISCIPLINARY SCIENTIFIC RESEARCH
scientific-practical and methodological journal



Vol. 2, No. 1 (2026)

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Raqamli texnologiyalar vazirligi huzuridagi Axborotlashtirish va telekommunikatsiyalar sohasida nazorat inspeksiyasi tomonidan 2026-yil 5-may sanasida davlat ro‘yxatidan o‘tkazilib, 1564147-sonli rasmiy guvohnoma asosida faoliyat yuritadi.

BOSH MUHARRIR:
Ashurov Ramzidin Ramazonovich
psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

BOSH MUHARRIR O‘RINBOSARI
Ismatulloyev Abdullo Nasrulloyevich
psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

TAHRIRIYAT KENGASHI:
Rejep Uzyurek – psixologiya fanlari doktori, professor (Turkiya)
Blinova Ye.E. – psixologiya fanlari doktori, professor (Rossiya)
Stoyuxina N.Yu. – psixologiya fanlari nomzodi, dotsent (Rossiya)
Abdullayeva B.S. – pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Ibragimova G.N. – pedagogika fanlari doktori, professor
Mamurov B.B. – pedagogika fanlari doktori, professor
Filippova O.G. – pedagogika fanlari doktori, professor (Rossiya)
Mirzayeva F.O. – pedagogika fanlari doktori(DSc), professor
Bafayev M.M. – psixologiya fanlari doktori (DSc), dotsent
Umarova N.Sh. – psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Ismoilova N.Z. – psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Abdullayeva D.U. – psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Atabayeva N.B. – psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Jabborov X.X. – psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Akramov M.R. – psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Tuychieva S.M. – psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Gadoyeva M.I. – filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Rasulov Z.I. – filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Qurbonboyev A.N. – psixologiya fanlari doktori (DSc), dotsent
Taniyeva G. M. – tarix fanlari doktori, professor
Davlatova S.T. – tarix fanlari doktori, professor
Qurbonova M. B. – tarix fanlari nomzodi, professor
Turdiyev B. – falsafa fanlari doktori, professor
Maxmudova D.A. – psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Yuldashev S.R. – psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Botirova D.B. – psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Alimova Ye.G. – psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Джексембаева Г.С. – psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) (Qozog‘iston)
Jalilov N.A.– pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Vahobov A.A. – pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Raxmatova M.M. – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Xalilova R.R. – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Bobojonov Sh.U. – tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Sharipov Sh.F. – tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Bo‘tayev J.Sh. – tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Bobojonova F. X. – tarix fanlari nomzodi, dotsent

Mas’ul muharrir:
Xayitov Xayotjon Xikmat o‘g‘li

UYUSHMAGAN YOSHLAR VA ULARNING MUAMMOLARI

Atabayeva Nargis Batirovna
O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti professori, psixologiya fanlari doktori
nargis-aziza@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada yoshlar, xususan, uyushmagan yoshlar guruhi bilan ishlash bo‘yicha xalqaro tajriba tahlil qilingan. Unda yoshlar siyosati, yoshlarning jamiyatga integratsiyasi hamda yoshlar o‘rtasida huquqbuzarliklarning oldini olish masalalari rivojlangan mamlakatlar tajribasi asosida yoritilgan. Moldova, Armaniston, Serbiya, Belarus, Finlandiya, Germaniya, Qozog‘iston, Koreya va Ozarbayjon tajribasi O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan siyosiy-islohotlar bilan qiyosiy tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada uyushmagan yoshlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini aniqlash orqali ularga manzilli psixologik xizmat ko‘rsatish tizimi asoslab berilgan. Uyushmagan yoshlarning “vaqtincha ishsiz” qatlami bilan individual va guruhiy ishlashning o‘ziga xos modeli taklif etilib, uning tarkibiy komponentlari ilmiy jihatdan tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: yoshlar, uyushmagan yoshlar, ijtimoiy qatlam, vaqtincha ishsizlik, psixologik barqarorlik, refleksiya, psixologik xizmat.

Аннотация: В данной статье проанализирован международный опыт работы с молодежью, в частности с группами неорганизованной молодежи. Особое внимание уделено вопросам молодежной политики, интеграции молодежи в общество, а также профилактики правонарушений среди молодежи на основе опыта ряда развитых стран. Опыт Молдовы, Армении, Сербии, Беларуси, Финляндии, Германии, Казахстана, Кореи и Азербайджана сопоставлен с политическими реформами, осуществляемыми в Узбекистане. Кроме того, в статье обоснована система адресного психологического обслуживания неорганизованной молодежи посредством выявления ее социально-психологических особенностей. Предложена специфическая модель индивидуальной и групповой работы с категорией временно безработной неорганизованной молодежи, а также проанализированы ее основные компоненты.

Ключевые слова: молодежь, неорганизованная молодежь, социальный слой, временная безработица, психологическая устойчивость, рефлексия, психологическая служба.

Abstract: This article analyzes international experience in working with youth, particularly with groups of unorganized youth. Special attention is paid to youth policy, youth integration into society, and the prevention of juvenile delinquency based on the experience of several developed countries. The practices of Moldova, Armenia, Serbia, Belarus, Finland, Germany, Kazakhstan, Korea, and Azerbaijan are comparatively analyzed in relation to the political reforms being implemented in Uzbekistan. In addition, the article substantiates a system of targeted psychological support for unorganized youth by identifying their socio-psychological characteristics. A specific model of individual and group work with the temporarily unemployed segment of unorganized youth is proposed, and each of its structural components is scientifically analyzed.

Keywords: youth, unorganized youth, social group, temporary unemployment, psychological stability, reflection, psychological service.

KIRISH

Bugungi kunda yoshlarning ijtimoiy guruh sifatidagi muammosini tadqiq etishga katta e’tibor qaratilmoqda. Xususan, yoshlar muammolari falsafa, sotsiologiya, psixologiya va pedagogika fanlari nuqtayi nazaridan keng tadqiq etilmoqda. Yoshlar ijtimoiy-demografik guruh sifatida jamiyat hayotida muhim ahamiyat kasb etadi. Jamiyatda yoshlar intellektual va ijtimoiy tajribaning potensial tashuvchilari hisoblanadi. Yoshlarni jamiyatning muhim qatlami sifatida tadqiq etish masalasi insoniyat paydo bo‘lgan davrdan buyon olim-u ulamolar diqqat markazida bo‘lib kelgan.

Hatto eramizdan avvalgi V asrdayoq yunon faylasufi Suqrot qarashlarida ham “yoshlar orasida hashamatga muhabbat, ota-onaga va kattalarga hurmatsizlik kuchayib” borayotganligi [12] ta’kidlangan. Shuningdek, tarixchi Gerodot Misr ehromlarida quyidagi qaydlar uni ajablantirganini yozadi: “Yoshlarning tarbiyasi buzilib ketyapti. Nima qilish kerak?!” [6]. Mazkur holatning o‘ziyoq yoshlar va ularni tarbiyalash masalasi uzoq o‘tmishdan buyon dolzarb muammo ekanligini ko‘rsatadi.

Zero, rivoyat qilishlaricha, Luqmoni Hakimdan: “Nasihatlaringizning ko‘pi yoshlarga oid, ammo yoshi kattalarga kamroq bo‘ladi, buning sababi nima?” - deb

so‘raganlarida, u zot shunday javob bergan ekanlar: “Bog‘bon yerni yumshatib ko‘chat o‘tqazib, uning atrofini xas-xashak va zararli yovvoyi o‘tlardan tozalab, kerakli vaqtda suv va o‘g‘it berib tursa, tez orada daraxt yetiladi, unumli va serhosil bo‘ladi. Bolani ham yoshligidan boshlab yaxshi tarbiya qilinsa, go‘zal axloqli va odobli etib o‘stirilsa, u nafaqat o‘ziga, ota-onasiga baxt-saodat keltiradi, balki jamiyat uchun foydali va kerakli inson bo‘lib yetishadi” [11].

Shunday ekan, jamiyatning tayanchi va taraqqiyotining asosi bo‘lgan yoshlar bilan ishlash, ularni qo‘llab-quvvatlash masalasiga alohida e’tibor qaratish jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri hisoblanadi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Axloqiy sifatlar talqini va ularning yoshlar xulq-atvorida namoyon bo‘lishida oilaning, ijtimoiy munosabatlarning o‘rni jamiyat kelajagini belgilab beruvchi omil ekanligi to‘g‘risidagi fikrlar Jaloliddin Rumiy qarashlarida ham aks etgan. Jaloliddin Rumiy ham “Ma’naviy masnaviy” asarida inson xulq-atvori va unga ta’sir etuvchi omillar xususida o‘z fikrlarini bildirgan. Jaloliddin Rumiy o‘zining falsafiy qarashlarida inson ma’naviy kamolotining asosini o‘z-o‘zini anglash tashkil etadi, deb uqtiradi.

Rumiy “ishi va so‘z birligida” futuvvat bo‘lgan inson ma’nan yetuk insondir, deydi. Kishilarning ezgu ishlari o‘zgalar g‘amini yeyishida, dardiga sherik bo‘lishida, o‘zaro ko‘maklashuvida zohir bo‘ladi [10]. Yoshlar kamolotida “asliga qaytish”, “qalbda o‘tli bo‘lish”, “o‘zligini anglash” masalalari muhimligini tahlil qilib beradi.

Bizga ma’lumki, hozirgi kunda jamiyatda “uyushmagan yoshlar” guruhining shakllanishi bevosita o‘zligini anglash, hayotga nisbatan optimistik ishtiyoqning yetishmasligi bilan bog‘liq. Rumiy o‘z qarashlarida yoshlar axloqidagi mazkur holatlarni falsafiy jihatdan chuqur tahlil qilib bergan. Xususan, allomaning fikricha:

“Kimki mensiz ersa, menlar unga do‘st,
O‘ziga nodo‘st erur mardumga do‘st.
Oyina suratisiz ersa, ne yetar,
Har ne suvrat ersa, unda aks etar” [10].

Bu yerda o‘zini anglamagan, o‘z shaxsiy fikriga ega bo‘lmagan yoshlarga hamma yo‘lboshchilik qilishi, o‘z fikrini singdirmoqchi bo‘lishi haqida gap ketmoqda. Yoshlardagi o‘zini anglamaslik, o‘zining asl mohiyatini tushunmaslik holati “suratsiz oyna”ga qiyoslangan. Biz bilamizki, oyna faqat o‘zgalar qiyofasini aks ettiradi. Bunday yoshlar esa o‘z fikrlari bilan emas, o‘zgalar qarashlari asosida

o‘z hayotlarini quradilar. Bunday yoshlarning turli destruktiv guruhlar ta’siriga tushib qolishi ham ko‘p uchraydi. Shu boisdan alloma yoshlarning o‘z-o‘zini anglashi masalasiga katta urg‘u beradi va o‘z-o‘zini anglashning quyidagi shakllarini tahlil qilib beradi:

Birinchi shakli - o‘z-o‘zini his qilish, ya’ni o‘zini, o‘z jismini qurshab turgan dunyodagi predmet va hodisalardan farqini bilish;

Ikkinchi shakli - jamiyatdagi o‘z o‘rni, shu jamiyat a’zosi, aniq faoliyat egasi, ma’lum ijtimoiy guruhga mansubligini bilish;

Uchinchi shakli - o‘zini fuqaro sifatida anglash, o‘z ishlari uchun mas’ullikni his qilish, o‘z faoliyatini nazorat qilish, o‘z-o‘ziga baho bera oladigan, o‘z-o‘ziga hisob bera oladigan shaxs darajasiga yetish [7].

Rumiy shaxs o‘zini anglashi uchun: “Ko‘zni yumgil, ko‘zga aylansin ko‘ngil, ko‘z bo‘lurmu haqni ko‘rmas bo‘lsa ul...”, - deydi [10].

Allomaning fikricha, o‘zlikka erishish uchun ko‘z va ko‘ngil birligi, “til va dil birligi”ga erishish lozim [9]. O‘zlikni anglash jamiyat oldida turgan vazifalarni to‘g‘ri anglash, ijtimoiy tajribalardan foydalanish, qonuniyatlarni bilish, Vatan va millat oldidagi mas’uliyat tuyg‘usi hamdir.

Shunday ekan, yoshlarning o‘zini anglashi ularning axloqiy kamoloti va jamiyatga integratsiyasini ta’minlab beruvchi muhim mezondir. Uyushmagan yoshlarning o‘zligini anglashiga yordam berish, ularni tushunish va psixologik qo‘llab-quvvatlash orqali jamiyatga moslashuvini ta’minlash hamda “jamiyatga va shaxsning o‘ziga foydali” bo‘lish bilan bog‘liq optimistik qarashlarini rivojlantirish imkoniyati yaratiladi.

Hozirgi globallashuv sharoiti yoshlarni mamlakatning ijtimoiy, iqtisodiy, ilmiy-ma’rifiy va siyosiy hayotiga integratsiyalashuvini ta’minlash borasida ma’lum chora-tadbirlarni amalga oshirishni taqozo etmoqda. “Yoshlar” tushunchasining mohiyati haqida so‘z borar ekan, shuni aytish kerakki, O‘zbekiston Respublikasining 2016-yil 14-sentabrdagi “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi Qonunining 3-moddasida: “Yoshlar (yosh fuqarolar) – o‘n to‘rt yoshga to‘lgan va o‘ttiz yoshdan oshmagan shaxslardir”, deya huquqiy ta’rif berilgan [1]. O‘zbek tilining izohli lug‘atida ham “yoshlar - navqiron yigit-qizlardir”, deb izoh berilgan [13].

Demak, yoshlar aholining o‘n to‘rt yoshga to‘lgan va o‘ttiz yoshdan oshmagan qatlami bo‘lib, mamlakatimizda voyaga yetmaganlar va yoshlarning hissasi aholining 58,8 foizini tashkil etadi [1]. Respublikamizda so‘nggi yillarda

“Vatan taqdirini yoshlar tarbiyasi hal qiladi” [3] tamoyiliga ko‘ra, Yangi O‘zbekiston yoshlarini ijod, ilm, ta’lim-tarbiyada peshqadam qilib tarbiyalashning konseptual g‘oyalari bo‘yicha zarur huquqiy-me’yoriy asoslar yaratildi hamda “yoshlarni vatanparvarlik, fuqarolik tuyg‘usi, bag‘rikenglik, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida, zararli ta’sirlar va oqimlarga qarshi tura oladigan, hayotga bo‘lgan qat’iy ishonch va qarashlarga ega qilib tarbiyalash” [1] ustuvor vazifa sifatida belgilandi. So‘nggi yillarda mamlakatimizda yoshlar muammolari va ular bilan ishlash borasida qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Xususan, 2024-yilga qadar O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tashabbusi bilan yoshlar hayotiga taalluqli bo‘lgan 40 ta qonun va qonunosti hujjatlari qabul qilinganligi ham buning yaqqol isbotidir. Jumladan:

- O‘zbekiston Respublikasining 3 ta Qonuni;
- O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 5 ta Farmoni, 8 ta Qarori, 2 ta Farmoyishi;
- Vazirlar Mahkamasining 18 ta Qarori va 4 ta Farmoyishi imzolangan.

Mazkur me’yoriy hujjatlarda ko‘zda tutilgan asosiy maqsad yoshlarni barkamol qilib tarbiyalashga qaratilgan.

Yoshlar va ular bilan ishlash masalalari qator rivojlangan mamlakatlarda ham davlat siyosati darajasiga ko‘tarilgan. Xususan, xorijiy mamlakatlarning aksariyatida davlatning yoshlar siyosati sohasidagi asosiy tamoyillari va vazifalari aks etgan huquqiy hujjatlarni ishlab chiqish masalasiga katta e’tibor qaratiladi. Misol uchun, Armaniston, Ozarbayjon, Belarus, Finlandiya, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Koreya, Serbiya, Moldova va Germaniya [14] kabi davlatlarda “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi qonun qabul qilingan bo‘lib, ushbu yo‘nalishdagi chora-tadbirlar strategiyalar orqali amalga oshirilmoqda.

Strategiyaning afzal tomonlaridan biri shundaki, uni qabul qilishdan oldin yoshlarning turli qatlamlari o‘rtasida tadqiqotlar o‘tkazilib, mavjud holat va muammolar aniqlanadi hamda ularni bartaraf etishga oid tegishli chora-tadbirlar rejasi ishlab chiqiladi. Ikkinchi tomondan esa, ma’lum vaqt oralig‘ida strategiyadagi vazifalarning ijrosi monitoring qilib boriladi.

Bu davlatning yoshlarga oid siyosatini muayyan muddatlarda baholab borish va tahlil qilish imkonini beradi. Misol uchun, Moldovada yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshirishda bugungi kunga qadar 3 ta strategiya ishlab chiqilgan. Xususan, “2009-2013-yillarda yoshlar masalalari bo‘yicha milliy strategiya”, “Moldova-2020 milliy rivojlanish strategiyasi” hamda “2020-yilgacha yoshlar

sektorini rivojlantirishning milliy strategiyasi” kabi hujjatlar mamlakatda yoshlar siyosatini amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Moldovada yoshlar bilan ishlashda diskriminatsiyaga yo‘l qo‘ymaslikka alohida e’tibor qaratiladi. Bunda yoshlarning turli guruhlari orasida tenglik masalasiga urg‘u beriladi. Ayniqsa, ularning bo‘sh vaqtlarini samarali tashkil etish va innovatsion faoliyatga yo‘naltirish masalalariga katta ahamiyat berilgan.

Moldovada “yoshlar bilan ishlovchi mutaxassis”lar yordamidan foydalaniladi. Bunda yoshlarning turli tartibbuzarliklarga aralashib qolmasligi va bo‘sh vaqtini unumli o‘tkazishi uchun ular turli soha mutaxassislariga biriktiriladi. Mazkur jarayonda “ustoz-shogird” tizimida ishlashga alohida e’tibor qaratiladi. Yoshlarni maktab davridan boshlab biror mutaxassisga biriktirish orqali ularning ilmiy-ijodiy faolligini oshirish maqsad qilingan.

Armaniston Respublikasida yoshlar bilan ishlash bo‘yicha “2013-2017-yillarda yoshlarga oid davlat siyosati strategiyasi” [15] qabul qilingan.

Mazkur strategiyada quyidagi jihatlarga e’tibor qaratilgan:

- yoshlarning mamlakat siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotidagi ishtirokini oshirish;
- yoshlarni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash va bandligini ta’minlash;
- yoshlar o‘rtasida sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish;
- yoshlarni ma’naviy va madaniy qadriyatlar hamda harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash;
- uzluksiz va norasmiy ta’limni yanada rivojlantirish.

Yuqorida keltirilgan jihatlardan ko‘rinib turibdiki, yoshlar siyosatida asosiy e’tibor “uyushmagan yoshlar” qatlamining shakllanib qolishining oldini olishga qaratilgan. Buning uchun ularni ish bilan band qilish, vatanparvarlik ruhida tarbiyalash va sog‘lom turmush tarzini shakllantirish muhim hisoblanadi. Moldovadagi kabi Armanistonda ham yoshlar bilan ishlashda “mutaxassislarga biriktirish” tamoyiliga amal qilinadi.

Serbiyada ham “2015-2025-yillarda yoshlar milliy strategiyasi” [16] amaliyotga joriy etilgan.

Strategiya yoshlar siyosati sohasida 9 ta muhim vazifani amalga oshirishni ko‘zda tutadi:

- yoshlarning mehnat qobiliyati va bandligini oshirish;

- yoshlarning o‘z mutaxassisligi bo‘yicha malakasini oshirish hamda innovatsiyalar sohasidagi bilimlarini rivojlantirish;
- yoshlarning jamiyat hayotidagi faol ishtirokini ta’minlash;
- yoshlarning salomatligini mustahkamlash;
- yoshlarning o‘z xavfsizligi sohasidagi madaniyatini yuksaltirish;
- jamiyatdan ajralib qolish xavfi bo‘lgan yoshlar guruhlarining ijtimoiylashuviga ko‘maklashish;
- yoshlar o‘rtasida xalqaro hamkorlikni rivojlantirish va yosh migrantlarni qo‘llab-quvvatlash;
- yoshlarni ijtimoiy-siyosiy jarayonlardan xabardor qilishni takomillashtirish;
- madaniyat sohasidagi dasturlarni yaratishda yoshlarni faol jalb qilish [17].

Yuqorida keltirilgan tamoyillarga ko‘ra, yoshlarning qobiliyatiga qarab bandligini ta’minlash, ularning psixososial salomatligi va ijtimoiylashuviga katta e’tibor qaratilgan. Ayniqsa, 3-bandda keltirilgan “yoshlarning jamiyat hayotidagi faol ishtirokini ta’minlash”, 6-banddagi “jamiyatdan ajralib qolish xavfi bo‘lgan yoshlar guruhlarining ijtimoiylashuviga yordamlashish” masalasi biz tadqiq etayotgan “uyushmagan yoshlar” qatlami bilan ishlashning o‘ziga xos mexanizmi hisoblanadi.

Chunki “jamiyatdan ajralib qolish xavfi bo‘lgan yoshlar” deyilganda, og‘ishgan xulq toifasiga kiruvchi, suitsidal urinishlarni sodir etgan, huquqbuzarlik sodir etgan yoshlar nazarda tutiladi. Davlat siyosatida mazkur qatlam bilan ishlash muhim ekanligi alohida ko‘rsatib o‘tilgan. Boisi shuki, jamiyatdagi har bir xavf guruhiga mansub yoshlar millatni tubanlik va ma’naviyatsizlikka olib kelishi mumkin.

TAHLIL VA NATIJALAR

Yoshlar muammolarini davlat siyosati sifatida ko‘rib, ular bilan ishlashning alohida tizimini yo‘lga qo‘ygan mamlakatlardan biri Ozarbayjon Respublikasi hisoblanadi. Xususan, mazkur mamlakatda 2015-yilda “2015-2025-yillarda Ozarbayjon yoshlarini rivojlantirish strategiyasi” qabul qilingan.

Mazkur strategiyada quyidagi jihatlar qamrab olingan:
- yoshlarni kasb tanlash borasidagi bilimlarini mustahkamlash;
- yoshlar orasidagi ishsizlik muammosini ijtimoiy jihatdan tadqiq etish;
- nogironligi bo‘lgan yoshlarni ijtimoiy muhofaza qilish;
- xavf guruhiga mansub yoshlarni ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlash, ularning ijtimoiylashuvini ta’minlash;

- yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish [18].

Yuqorida ko‘rsatib berilgan bandlarda aynan turli qatlamga mansub yoshlar bilan ishlash va ularni qo‘llab-quvvatlash masalalari yoritib berilgan. Xususan, yoshlar orasida huquqbuzarliklarning oldini olish va ularning faolligini oshirish masalasiga alohida e’tibor qaratilgan.

Rivojlangan mamlakatlardan biri hisoblangan Koreya Respublikasida yoshlar siyosati masalasi ikki muhim qonun asosida nazorat qilinadi. Bu “Yoshlar borasidagi Qonun”dir [19].

Koreyada davlat siyosati quyidagi tamoyillarga bo‘ysunadi:

- yoshlarni band qilish va ularning huquqlarini himoya qilish;
- yoshlarning faolligini oshirish;
- yoshlar mustaqilligini ta’minlash va ularni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash;
- yoshlarning ilmiy-innovatsion faolligini oshirish.

Bizga ma’lumki, Koreyada mamlakat rivojlanishi uchun yoshlarni ilmiy-innovatsion faoliyatga yo‘naltirish masalasiga katta e’tibor qaratiladi. Chunki yoshlarning ilmiy-innovatsion faolligi, kreativ fikrlashi va ijodiy faolligi jamiyat hamda davlat rivojlanishida muhim o‘rin tutadi.

Koreyada yoshlar siyosatida e’tibor qaratiladigan jihatlardan yana biri salbiy ijtimoiy hodisalar, xususan, yoshlar orasidagi nigilizm va jinoyatchilikning oldini olishdir.

Yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshirishda dasturiy texnologiyalardan foydalanish bo‘yicha Belorussiya Respublikasida ham bir qator hujjatlar ishlab chiqilgan. Xususan, 2016-2020-yillarga mo‘ljallangan “Ta’lim va yoshlar siyosati”, “Belarus Respublikasida xalq salomatligi va demografik xavfsizlik”, “Belarus Respublikasida bolalar va yoshlarning uzluksiz ta’limi”, “Aholining ijtimoiy himoyasi va bandligini ta’minlash” [20] kabi davlat dasturlari orqali mamlakatda yoshlarga oid davlat siyosati amalga oshirilmoqda. Belorussiya Respublikasida amalga oshirilayotgan yoshlar siyosatining muhim jihatlaridan biri unda iqtidorli va iste’dodli yoshlarni qo‘llab-quvvatlashga alohida e’tibor qaratilishidir.

Belorussiyada amalga oshirilayotgan davlat siyosatining asosiy maqsadi quyidagilarga qaratilgan:

- yoshlarning ma’naviy va axloqiy rivojlanishiga e’tibor qaratish;
- jamiyat taraqqiyotida iqtisodiy va ijtimoiylashuv jarayonlarini qo‘llab-quvvatlash;

- yoshlarni huquqiy va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash;
- yoshlarning hayotiy strategiyasini belgilash masalalari;
- iqtidorli va qobiliyatli yoshlarni aniqlash;
- sog‘lom turmush tarzini shakllantirish;
- yoshlarning ta’lim-tarbiyasini qo‘llab-quvvatlash;
- yoshlarni jamiyat manfaatlari uchun foydali qilib voyaga yetkazish [21].

Belorussiyada amalga oshirilayotgan yoshlar siyosatida yoshlarning bandligini ta’minlashga katta e’tibor qaratiladi. Shu boisdan yoshlarning axborot-kommunikatsiyaga oid bilimlarini kengaytirish va yoshlarga nisbatan “raqamli avlod” atamasini qo‘llash taklif etilgan. “Raqamli avlod”ni jamiyatga manfaatli qilib voyaga yetkazish uchun ularning huquqiy savodxonligini, ma’naviyati va ayniqsa vatanparvarlik hissini tarbiyalash birinchi o‘ringa qo‘yiladi.

Yoshlar qatlami bilan ishlashda Finlandiya tajribasi ham katta ahamiyatga ega. Xususan, Finlandiyada yoshlar siyosati “Youth Act” dasturi asosida olib boriladi. Mazkur dasturda yoshlarni ijtimoiylashuviga yordam berish quyidagi tamoyillarga muvofiq amalga oshiriladi:

- yoshlarning jamiyatga ijtimoiy integratsiyasini qo‘llab-quvvatlash;
- yoshlarning qobiliyatini rivojlantirish;
- yoshlarda dahldorlik hissini shakllantirish uchun ularning bo‘sh vaqtini to‘g‘ri taqsimlash, mustaqil qaror qabul qilish hissini tarbiyalash;
- yoshlarda huquqiy ong va fuqarolik burchini tarbiyalash [22].

Finlandiyada yoshlarda “ijtimoiy mas’uliyatlilik pozitsiyasini rivojlantirish” [23] masalasiga katta e’tibor qaratilgan. Buning uchun bolalar va yoshlar orasidagi huquqbuzarlikka qarshi kurashish maqsadida ta’lim tizimini tubdan isloh qilishga katta ahamiyat berilgan. Finlandiyadagi ta’lim tizimida asosiy e’tibor yoshlarning ilmiy-tadqiqotchilik faoliyatini va bu boradagi hamkorlikni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan. Buning uchun ishsiz yoshlarga mahorat maktablarini tashkil etish, yoshlar orasidagi salbiy illatlar (spirtli ichimliklar, giyohvandlik)ning oldini olish maqsadida ularning bo‘sh vaqtini samarali tashkil etish hamda ma’naviy qadriyatlarni bolalikdan shakllantirish muhim sanaladi.

Yoshlar va ularning muammolari bilan ishlash masalasida Germaniya tajribasi ham muhim o‘ringa ega. Germaniyada yoshlarning jamiyat hayotida faol ishtirok etishi uchun zarur sharoitlar yaratishga intiladilar. Yoshlar orasidagi huquqbuzarlik va tartibbuzarliklarning oldini olishda quyidagilarga e’tibor qaratish Germaniyaning yoshlarga oid davlat siyosatida muhim o‘rin tutadi:

- yoshlarning ijtimoiy muammolarini aniqlash va ularni hal etish;
- yoshlar orasidagi ijtimoiy muammolarning oldini olish;
- yoshlarni jamiyat hayotiga integratsiyasini ta’minlash;
- yoshlarning jamiyat hayotidagi ishtirokini qo‘llab-quvvatlash;
- yoshlarda o‘z-o‘zini boshqarish va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantirish;
- yoshlarga nisbatan tolerant munosabatni va axloqiy tushunchalarni shakllantirish [24].

Germaniyada yoshlar orasida turli illatlarning oldini olish uchun ularga o‘z-o‘zini anglashi uchun keng imkoniyatlar yaratib beriladi va qo‘llab-quvvatlanadi. Buning uchun ishsiz yoshlarning reproforientatsiyasiga, ularning huquqiy ongini oshirishga, ijodiy imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishga va mehnat tarbiyasiga katta e’tibor qaratiladi.

Yoshlar muammolari bo‘yicha ishlashda Qozog‘iston Respublikasining ham o‘z tajribasi mavjud. Xususan, yoshlar orasidagi salbiy illatlarning oldini olish va destruktiv guruhlarga kirib qolishning oldini olishda quyidagilarga e’tibor qaratiladi:

- voyaga yetmagan yoshlarga psixologik-pedagogik, tibbiy-sotsiologik va yuridik yordam ko‘rsatish;
- imkoniyati cheklangan hamda noqulay sharoitlarda yashovchi yoshlarni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash;
- yosh oilalarni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash;
- yoshlarni o‘qitish va mehnatga jalb qilish masalasida huquqiy yordam berish;
- voyaga yetmagan deviant xulq egasi bo‘lgan huquqbuzar yoshlarga ijtimoiy yordam ko‘rsatish;
- axloq tuzatish muassasalaridan qaytgan, giyohvandlik va boshqa salbiy illatlarga moyilligi bo‘lgan yoshlarning ijtimoiy reabilitatsiyasiga e’tibor qaratish;
- yoshlarning huquqiy ongini shakllantirish;
- yoshlarning bo‘sh vaqtini samarali tashkil etish va soha mutaxassislaridan kasb o‘rganishlarini yo‘lga qo‘yish;
- yoshlarni ish bilan band qilish va kasbga yo‘naltirish [25].

Qozog‘istonda uyushmagan yoshlar guruhiga mansub yoshlar bilan ishlashning o‘ziga xos tajribasi mavjud. Bu borada mazkur mamlakat yoshlarning ijtimoiy bandligini ta’minlash va ularni jamiyatga qayta adaptatsiya qilish borasida

tizimli ishlarni amalga oshirmoqda. Xususan, yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish uchun ularni jamoat ishlariga jalb qilish, tadbirkorlikka yo‘naltirish hamda iqtisodiy ong va milliy xususiyatlarini shakllantirishga e’tibor qaratiladi.

Qirg‘izistonda esa yoshlarga oid davlat siyosati “2020-2030-yillarga mo‘ljallangan yoshlar siyosati konsepsiyasi” [26] asosida olib boriladi. Mazkur konsepsiyada 3 ta asosiy yo‘nalish belgilab olingan. Bular quyidagilar:

Birinchi yo‘nalish - yoshlarni maqsadi sari intilishiga undovchi ijtimoiy institutlar faoliyatini kuchaytirish;

Ikkinchi yo‘nalish - yoshlarning javobgarligi yuqori bo‘lgan qarorlarni qabul qilishdagi faolligini oshirish;

Uchinchi yo‘nalish - yoshlarni raqobatbardosh kadrlar sifatida tarbiyalashga e’tibor qaratish.

Mazkur konsepsiyaga muvofiq, yoshlarni destruktiv oqimlar ta’siridan himoya qilish uchun ijtimoiy institutlar faolligini oshirishga katta e’tibor qaratiladi. Qirg‘izistonda yoshlar orasidagi negativ va destruktiv holatlarning oldini olishdan ko‘ra, ularning pozitiv xususiyatlarini kuchaytirishga ustuvor ahamiyat beriladi. Mazkur holatda quyidagi tamoyillarga amal qilinadi:

- pozitiv yo‘nalganlik - bunda yoshlarning qilgan “salbiy ishlari” emas, balki ularni “ijtimoiy foydali ish”ga yo‘naltirish;
- kuchli tomonni rivojlantirish - yoshlarning zaif tomonlarini emas, balki qobiliyatlarini rivojlantirishga yo‘naltirish;
- universallik - yoshlarni tabaqalashtirmasdan, ularning imkoniyatlarini teng safarbar etish;
- jamiyatga tayanganlik - yoshlarni milliy an’ana va qadriyatlarga sadoqat ruhida tarbiyalash;
- hamkorlik - yoshlar orasida har qanday holatda hamkorlikka intilish [8].

Qirg‘iziston tajribasidan ko‘rinib turibdiki, yoshlar orasidagi negativ, xususan “uyushmagan”, destruktiv holatlarning oldini olishda milliy urf-odatlarga tayangan holda yoshlarning kuchli tomonlari va qobiliyatlarini rivojlantirishga asosiy e’tibor qaratiladi.

Yuqorida keltirilgan xalqaro tajribalar tahlilidan ko‘rinib turibdiki, yoshlar siyosati barcha mamlakatlarda dolzarb ahamiyatga ega. Yoshlarning muammolarini aniqlash va ular bilan ishlashda davlat siyosati muhim o‘rin tutadi. Yoshlar jamiyat ravnaqini ta’minlash bilan bir qatorda undagi muammolarning kelib chiqishiga ham sabab bo‘lishi mumkin. Chunki yoshlar jamiyatdagi

noturg‘unlikni ham keltirib chiqarishi ehtimoldan xoli emas. Yoshlar jamiyatning turg‘unligi va ijtimoiy barqarorligini ta’minlovchi qatlam bo‘lishi bilan birga, ular orasida “uyushmagan yoshlar” qatlami ham mavjud.

Mazkur qatlam qaysidir ma’noda jamiyat taraqqiyotiga o‘z ta’sirini o‘tkazadi. “Uyushmagan yoshlar” tushunchasi haqida so‘z borar ekan, ushbu ibora “uyushmagan” va “yoshlar” so‘zlari birikmasidan tashkil topgan. “Uyushmagan” so‘zining o‘zagi “uyushiq” bo‘lib, unga o‘zbek tilining izohli lug‘atida “uyushgan, jipslashgan, ahil”, unga ma’nodosh bo‘lgan “uyushma” so‘ziga esa “bir maqsad yo‘lida birgalikda harakat qilish uchun birlashgan kishilar yoki tashkilotlar birlashmasi” mazmunida izoh berilgan [13]. Demak, mantiqan olib qaraganda, “uyushmagan” so‘zi “uyushiq” yoki “uyushma” so‘zlarining aksi, ya’ni antonimi bo‘lib, “jipslashmagan, ahil bo‘lmagan, muayyan maqsad yo‘lida birgalikda harakat qilish uchun birlashmagan” ma’nolarini anglatadi.

O‘zbekiston Respublikasining yoshlarga oid davlat siyosatida uyushmagan yoshlar bilan ishlash masalasi alohida o‘rin tutadi. Zero, mamlakatimiz Prezidenti Shavkat Mirziyoyev: “...uyushmagan yoshlar bilan ishlash, farzandlarimiz o‘rtasida jinoyatchilikning oldini olish borasidagi faoliyatni yanada kuchaytirish zarurligini ta’kidlash lozim”, - deb aytadi [4].

Darhaqiqat, uyushmagan yoshlar toifasi jamiyatdagi turg‘un va farovon hayotga zarar yetkazishi mumkin. Biz aytayotgan uyushmagan yoshlar guruhiga kimlar kirishini aniqlashtirib olsak, bular avvalo “uyushmagan, ya’ni ishlamaydigan, o‘qimaydigan, tayin bir mashg‘ulotga ega bo‘lmagan, salbiy ta’sirlarga beriluvchi yoshlar” hisoblanadi [5].

Shunday ekan, uyushmagan yoshlarning quyidagi turlarini ko‘rishimiz mumkin:

- vaqtincha ishsiz, o‘qimaydigan yoshlar
- turli sabablarga ko‘ra foydali ish bilan band bo‘lmagan, kasb egallashga intilmaydigan yoshlar qatlami;
- moddiy ta’minotga muhtoj, ijtimoiy ehtiyojmand va adashgan yoshlar
-moddiy manfaatdorlik va ehtiyojmandlik tufayli destruktiv, ekstremistik oqimlarga qo‘shilib qolgan yoshlar guruhi;
- huquqbuzarlik va jinoyat sodir etishga moyilligi mavjud yoshlar
- qonunga qarshi motivatsiyasi kuchli bo‘lgan, jamiyat va atrofdagilar manfaatlariga qasddan qarshi chiqadigan, delinkvent xulq-atvorga ega yoshlar;

suitsidal xavf guruhiga kiruvchi yoshlar - o‘z joniga qasd qilishga yoki o‘ziga zarar yetkazishga uringan yoshlar guruhi;

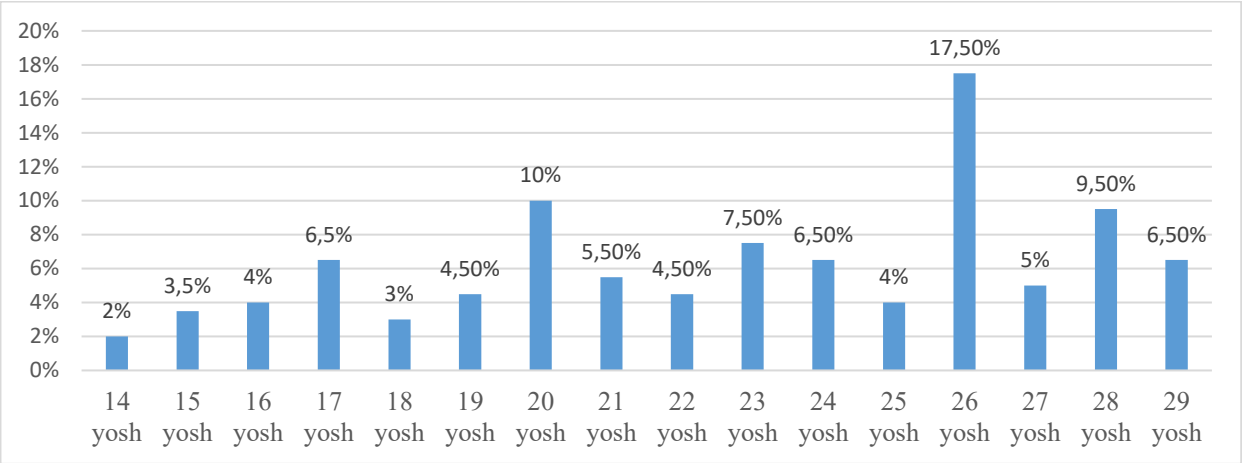
- profilaktik hisobda turuvchi, shuningdek jazoni ijro etish muassasasidan qaytgan yoshlar – addiktiv, deviant xulq-atvor egasi bo‘lgan, jazo muddatini o‘tab bo‘lib, resotsializatsiya jarayonini boshidan kechirayotgan yoshlar.

Uyushmagan yoshlar guruhiga kiruvchi shaxslar bilan ishlashda, manzilli psixologik xizmatni tashkil etishda ularning individual va ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini tushunish hamda tahlil qilish muhim o‘rin tutadi. Yoshlar, ayniqsa destruktiv xulqqa moyilligi bor uyushmagan yoshlar bilan ishlashda “shaxsning pozitiv sifatlarini kuchaytirish”, xalqimizdagi naql bilan aytganda “yomonini yashirib, yaxshisini oshirish” tamoyiliga muvofiq “oila–mahalla–ta’lim muassasasi”, “oila-mahalla” tizimidagi hamkorlikni kuchaytirish muhim ahamiyatga ega.

Shu maqsadda biz tomonimizdan uyushmagan yoshlar orasida ijtimoiy-psixologik so‘rovnoma o‘tkazildi. Mazkur ijtimoiy-psixologik so‘rovnomadan ko‘zlangan maqsad yoshlarning muammolarini o‘rganish orqali ularga psixologik xizmatni tashkil etishning psixologik mexanizmlarini taklif etishdan iboratdir. So‘rovnoma ikki qismdan iborat bo‘lib, birinchi qismda yoshlarning ijtimoiy-demografik xususiyatlari aniqlangan bo‘lsa, ikkinchi qismda psixologik xizmatni tashkil etish zaruratining darajasi aniqlangan.

Mazkur so‘rovnoma “Uyushmagan yoshlarga psixologik xizmat ko‘rsatishning “Life-coaching” ilmiy-amaliy laboratoriyasini tashkil etish” nomli loyiha doirasida respublikamizning turli hududlari, ya’ni Xorazm, Samarqand, Andijon, Surxondaryo viloyatlari hamda Qoraqalpog‘iston Respublikasida olib borildi.

Mazkur so’rovnomada uyushmagan yoshlarning ijtimoiy-demografik xususiyatlari va psixologik xizmatni tashkil etish mexanizmlarini aniqlandi. Tadqiqotga jalb qilingan 14 yoshdan 30 yoshgacha bo’lgan 158 nafar respondentlarning ijtimoiy demografik xususiyatlari quyidagicha ekanligi kuzatilgan.



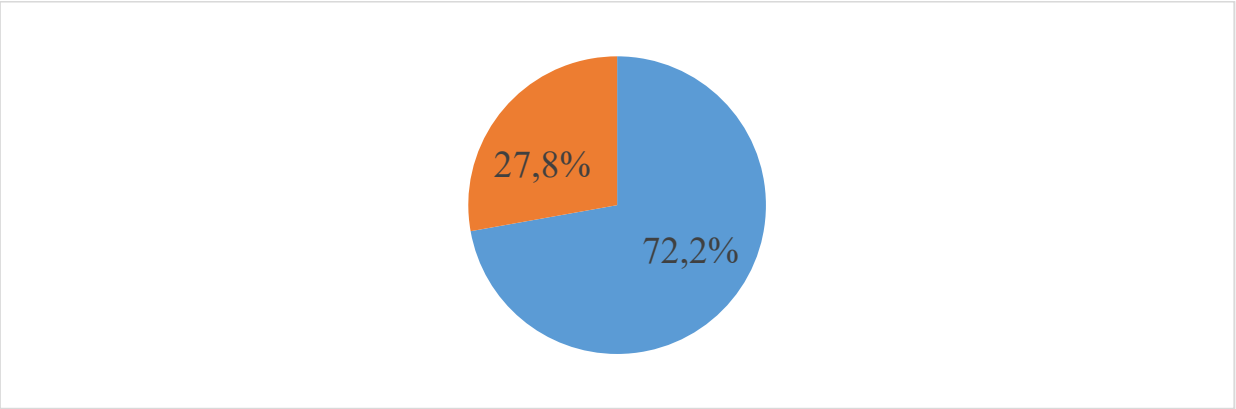
1-rasm. Respondentlarning yoshga oid xususiyatlari (n=158)

Olingan natijalardan ko‘rinib turibdiki, respondentlarning 2 foizini 14 yoshdagilar, 3,5 foizini 15 yoshdagilar, 4 foizini 16 yoshdagilar, 6,5 foizini 17 yoshdagilar, 3 foizini 18 yoshdagilar, 4,5 foizini 19 yoshdagilar, 10,5 foizini 20 yoshdagilar, 5,5 foizini 21 yoshdagilar, 4,5 foizini 22 yoshdagilar, 7,5 foizini 23 yoshdagilar, 6,5 foizini 24 yoshdagilar, 4 foizini 25 yoshdagilar, 17,5 foizini 26 yoshdagilar, 5 foizini 27 yoshdagilar, 9,5 foizini 28 yoshdagilar hamda 6,5 foizini 29 yoshdagilar tashkil etgan.

Uyushmagan yoshlar guruhi shakllanishining katta qismi 20 yosh, 23 yosh, 26 yosh, 28 yosh va 29 yoshdagi respondentlar ulushiga to‘g‘ri kelmoqda. 20 yoshdagi holat respondentlarning aksariyati o‘qishni bitirgunga qadar hali o‘z o‘rni va kasbiy yo‘nalishini “qidirish”ga vaqt sarflayotganligi bilan izohlansa, 26-29 yosh oralig‘idagi “uyushmaganlik” yoshlarning o‘z hayotini to‘g‘ri yo‘lga qo‘ymaganligi, aniq maqsadlarining yo‘qligi hamda kasbiy o‘z-o‘zini anglashidagi muammolar bilan bog‘liq holatdir.

Bu davrda yoshlarni monomarkazlarda kasbga qayta o‘qitish bilan bir qatorda, ulardagi “boqimandalik” illati bartaraf etilmasa, mazkur chora-tadbirlar samarasizligicha qolib ketaveradi. 26-29 yosh oralig‘idagi respondentlarning “boqimandalik kayfiyati”, “o‘z ustida ishlamasligi”, hayoti va kasbini yo‘lga qo‘yish bilan bog‘liq muammolarining sabablari ko‘plab subyektiv va obyektiv omillarga bog‘liqdir.

Uyushmagan yoshlarning ijtimoiy-demografik xususiyatlaridan biri bu gender tafovutlaridir. Natijalar quyidagi rasmda keltirilgan:

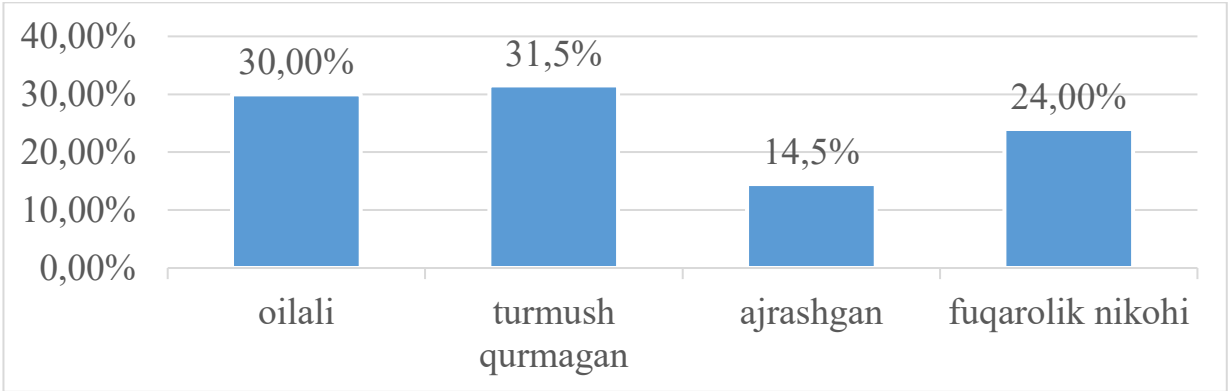


2-rasm. Respondentlarning gender farqlari (n=158)

Mazkur farqlar bizning milliy mental xususiyatimizda muhim ahamiyatga ega. Chunki bizda ayollarga nisbatan “uy bekasi” yoki “ishlamasa ham eri boqib oladi” degan gender stereotipik tushunchalar mavjud. Shu boisdan natijalarimiz tahlilida gender farqlarga ham e’tibor qaratdik. Natijalarimizdan ko‘rinib turibdiki, respondentlar orasida ayollar ko‘pchilikni tashkil etib, umumiy to‘plamning 72,2 foizini, erkaklar esa 27,8 foizini tashkil qilmoqda.

Shundan uyushmagan yoshlar orasidagi 72,2 foiz ayollardan iborat bo‘lib, ularda o‘z ijtimoiy maqomidan qoniqmaslik, “farzand tarbiyasi bilan uyda o‘tirib qolishni istamaslik” kayfiyatining yuqoriligi aniqlandi. Erkaklarda esa aniq hayotiy strategiyalarning mavjud emasligi, o‘ziga ishonchning pastligi hamda “o‘ziga mos kasbni tanlash” uchun yetarlicha ijtimoiy tajribaga ega emasligi kuzatilgan.

Yoshlarning ijtimoiy xususiyatini aniqlashdagi muhim demografik omillardan biri bu ularning oilaviy ahvolidir. Bu bo‘yicha olingan natijalar quyida keltirilgan:



3-rasm. Respondentlarning oilaviy ahvoli haqidagi ma’lumotlar (n=158)

Olingan natijalardan ko‘rinib turibdiki, uyushmagan yoshlar orasida turmush qurmaganlar 31,5 foizni tashkil etib, eng yuqori natijani qayd etgan. Mazkur

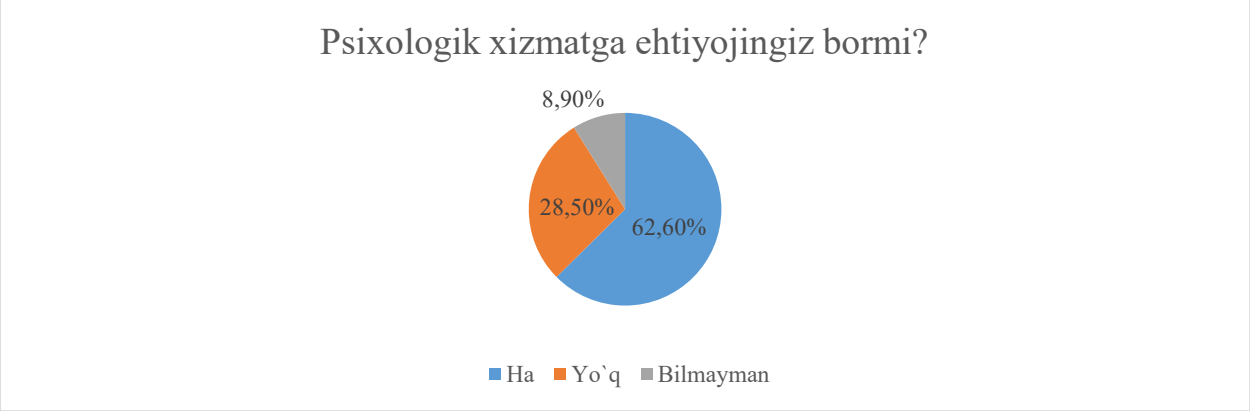
holatning o‘ziyoq yoshlarning oilaviy hayotda hali to‘liq o‘zlarini anglamaganliklari, oila mas’uliyatini his qilmasliklarini anglatadi. Natijalarimizdagi ajrimlar va fuqarolik nikohi bo‘yicha berilgan ma’lumotlarda ham uyushmagan yoshlarning ko‘rsatkichlari yuqoridir.

Mazkur holat yoshlarning oila deb ataluvchi muqaddas maskanga nisbatan mas’uliyatni his qilmasliklari, qonuniy jihatdan oila yaxlitligini ta’minlashga intilishning yo‘qligi, shaxslararo munosabatlardagi sotsial kompetentlikning pastligini anglatadi. Odatda fuqarolik nikohida bo‘lish “qonuniy va ijtimoiy mas’uliyatdan qochishga intilish”ning yuqoriligini anglatadi.

Ajrimlarning ko‘pligi esa yoshlarning oilaviy hayotga psixologik jihatdan yetuk emasligini anglatadi. Natijalarimizning muammoli tomoni shundaki, 30 foiz yoshlar oilali bo‘lsa ham “oila mas’uliyati”ni o‘z zimmasiga olmagan. Mazkur holat yoshlarning nomaqbul oilada voyaga yetganligi yoki oilaviy munosabatlarda psixologik barqarorlikning yetishmasligidan dalolat beradi. Chunki oilali bo‘la turib, kasb egasi bo‘lmagan yoki tegishli oilaviy munosabatlarni barqarorlashtira olmaganligi ularning yetarlicha hayotiy bilim va tajribaga ega emasligidan darak beradi. Respondentlarning 24 foizida esa fuqarolik nikohi ustunlik qilmoqda.

Mazkur holat ham yoshlarning qadriyatlar tizimi o‘zgarganligi, oilaviy munosabatlarga jiddiy yondashmasliklarini anglatadi. Ko‘pincha bunday holat yoshlarning oilaviy munosabatlar bilan bog‘liq javobgarlikni o‘z zimmalariga olishni istamasliklari natijasida yuz beradi. Bu holatni ajrashgan yoshlar miqdorining ko‘pligi ham tasdiqlamoqda. 14,5 foiz yoshlar oilaviy munosabatlardagi ijtimoiy rollarini ham to‘liq anglamasliklari va tushunmasliklarini bildiradi.

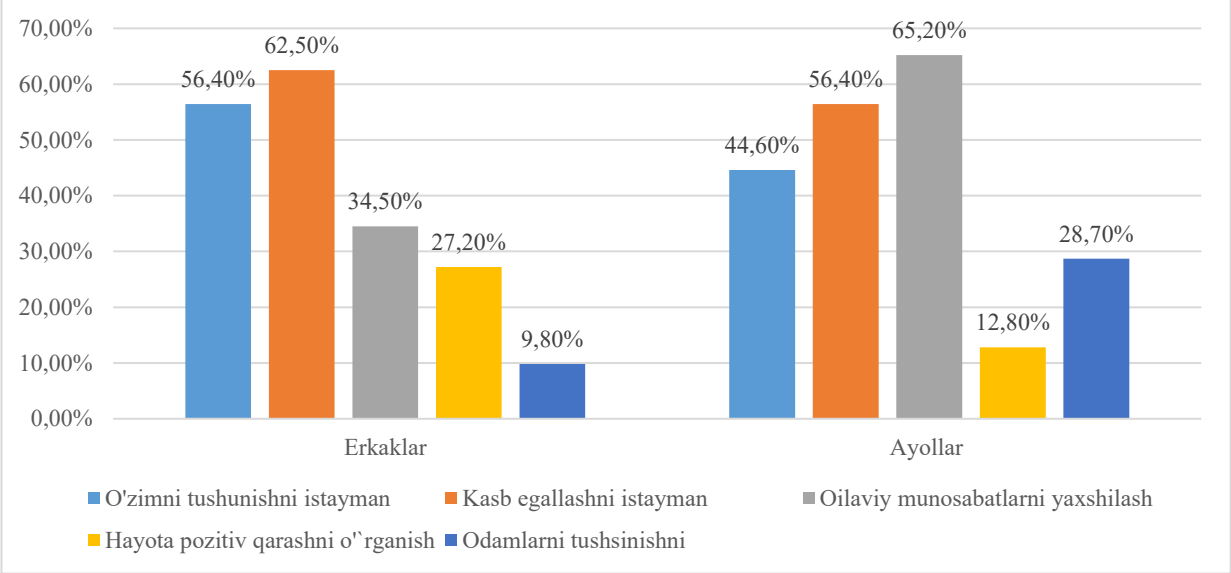
Ijtimoiy-psixologik so‘rovnomaning navbatdagi qismi yoshlar orasida psixologik xizmatga ehtiyojning mavjudlik holatini aniqlashga qaratilgan.



4-rasm. Respondentlarning psixologik xizmatga bo’lgan ehtiyojlari (n=158)

Olingan natijalardan ko‘rinib turibdiki, uyushmagan yoshlarning 62,6 foizi psixologik xizmat tizimiga ehtiyoji borligini, mahallalar qoshidagi psixologik maslahat tizimini takomillashtirish zarurligini ko‘rsatmoqda. 28,5 foiz yoshlar esa o‘z muammolarini “begona shaxs” aralashuvisiz hal qilishga intilishini bildirgan. Odatda psixologga ishonchi bo‘lmagan shaxslar ko‘proq “o‘zlariga”, “o‘z muammolariga” o‘ralashib qolgan bo‘ladilar. Bunday yoshlar atrofdagilarga va oila a’zolariga ishonchsizlik bilan qarashlari bilan xarakterlanadi. 8,9 foiz uyushmagan yoshlar esa o‘zlarida psixologik xizmatga ehtiyojning bor yoki yo‘qligini ham bilmaydilar. Mazkur holat yoshlarning o‘ziga bo‘lgan ishonchi pastligini hamda hayotga pessimistik qarashlarning ustunligini ko‘rsatadi.

So‘rovnomada uyushmagan yoshlarning psixologik xizmat orqali qanday muammoni hal qilishga urinishlari bo‘yicha ham savollar mavjud edi. Yoshlar “Psixologik xizmat orqali qanday muammolaringiz yechimini topishni istaysiz?” degan savolga quyidagicha javob berganlar:



5-rasm. Yoshlarning psixologik xizmat orqali yechimini topishni istovchi muammolari (n=158)

Olingan natijalarda ko‘rinib turibdiki, uyushmagan yoshlarning psixologik xizmat orqali yechimini topishni istaydigan muammolari gender jihatlari orasida erkaklarda “kasb egallashni istash” (62,5%), ayollarda esa “oilaviy munosabatlarni yaxshilash” (65,2%) ustuvorligi bilan ajralib turibdi.

Mazkur holat erkaklarda kasb egallash, kasbiy yo‘nalishda o‘zligini topish istagining yuqoriligini, ayollarda esa oila qo‘rg‘onini mustahkamlash uchun o‘zaro konstruktiv munosabatlar qurish ko‘nikmasini shakllantirishga ehtiyoj yuqoriligini anglatadi. Erkaklarda o‘zini tushunishga intilish 56,4 foizni, ayollarda esa 44,6

foizni tashkil etib, bu yoshlarning o‘zini tushunishga va o‘zini anglashga intilayotganligini bildiradi. Mazkur holat yoshlarda o‘zlikni anglash va refleksiv jarayonlarning faollashuviga intilish mavjudligini ko‘rsatadi. Qolaversa, bu toifa yoshlar o‘zini tushunmaganligi bois hayotini to‘g‘ri qura olmayotganligini bildiradi.

Yoshlar orasida kasb egallashga intilish erkaklarda 62,5 foizni, ayollarda esa 56,4 foizni tashkil etib, mazkur holat ularning kasbiy tasavvurlarini shakllantirishga intilishi bilan bog‘liq. Uyushmagan yoshlar o‘zlarida kasbiy tushuncha va sifatlar yetarlicha shakllanmaganligi bois “hayotda o‘z o‘rnini topa olmayotganligi”ni tushunganlari uchun, o‘zlarida kasbiy tushunchalar tizimini shakllantirishga intilayotganligini bildiradi.

Uyushmagan yoshlarning 34,5 foiz erkaklari va 65,2 foiz ayollarida oilaviy munosabatlarni barqarorlashtirish uchun psixolog yordamiga ehtiyoj mavjudligi aniqlangan. Mazkur holat uyushmagan yoshlarning destruktiv oilaviy munosabatlari ularning jamiyatga integratsiyasini qiyinlashtirayotganligini anglatadi.

Respondentlarning 27,2 foiz erkaklari va 12,8 foiz ayollari o‘zlarida hayotga nisbatan pozitiv munosabat yetishmasligi tufayli doimiy “norozi” kayfiyatda yurishlarini bildirganlar. Shu bois ular o‘zlaridagi pessimistik kayfiyatni optimistik kayfiyatga transformatsiyalash usullarini izlashga urinmoqdalar. Bu transformatsiyani esa o‘zlariga ko‘rsatiladigan psixologik xizmat bilan bog‘lamoqdalar.

Yoshlar orasidagi 9,8 foiz erkaklar va 28,7 foiz ayollar odamlarni tushunish borasida psixolog yordamiga ehtiyojlari borligini ko‘rsatishgan. Mazkur holat yoshlarda ijtimoiylashuv bilan bog‘liq masalalarda ijtimoiy ko‘nikmalar yetishmasligidan dalolat beradi.

Yuqoridagi eksperimental ma’lumotlarga asoslanib, uyushmagan yoshlarga psixologik xizmat ko‘rsatish tizimini takomillashtirish bo‘yicha o‘z takliflarimiz ishlab chiqildi. Ilmiy izlanishlarimiz asosida uyushmagan yoshlarning “vaqtincha ishsiz” qatlamining o‘ziga xos jihatlarini aniqlash orqali ularni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash hamda manzilli psixologik ishni tashkil etishning ta’sirchan mexanizmlariga asoslangan transformatsion modelni taklif qilish muhim ahamiyatga ega.

XULOSA

Yuqoridagilarga asoslanib, yoshlar va uyushmagan yoshlar bilan ishlash borasidagi tahlillar quyidagi xulosalarga olib keldi:

1. Yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish, ularni jamiyat manfaatlari uchun xizmat qiladigan shaxs sifatida kamol toptirishda xalqaro tajribaning kuchli jihatlarini o‘rganish va ularni amaliyotga tatbiq etish muhim ahamiyatga ega ekanligi kuzatildi;
2. Yoshlar orasida “uyushmagan guruhlar” shakllanishining oldini olish uchun ijtimoiy institutlarning ta’sir mexanizmlarini kuchaytirish hamda manzilli psixologik xizmatni yo‘lga qo‘yish muhim ekanligi aniqlandi;
3. Uyushmagan yoshlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlariga asoslanib, ularga psixologik xizmat ko‘rsatishning dolzarb muammolari “o‘zini va atrofdagilarni tushunish”, “kasbiy tushunchalar tizimini barqarorlashtirish”, “oilaviy munosabatlarda konstruktivlikka erishish”, “qadriyatlar tizimi orqali hayotiy pozitsiyani o‘zgartirish” bilan bog‘liqligi kuzatildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasining “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi Qonuni: O‘RQ-406-son, 2016-yil 14-sentabr // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. URL: http://lex.uz
2. Mirziyoyev Sh.M. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Xalq deputatlari Xorazm viloyati kengashining navbatdan tashqari sessiyasidagi nutqi // O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti. - 2017. - 14-oktabr. URL: http://www.press-service.uz/uz/lists/view/1147
3. Mirziyoyev Sh.M. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O‘qituvchi va murabbiylar kuniga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqi // O‘zA. - 2020. - 30-sentabr. URL: https://uza.uz/uz/posts/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyeevning-ituv-30-09-2020
4. Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. - Toshkent: O‘zbekiston, 2018. - 494 b.
5. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. - Toshkent: O‘zbekiston, 2017. - 507 b.
6. Геродот. История в 9 книгах: в 2 т. / пер., предисл. и указ. Ф. Г. Мищенко. - Москва, 1885-1886.

7. Izbullaeva G.V. Jaloliddin Rumiy asarlarida yuksak ma'naviyatli shaxs tarbiyasi. - Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi "Fan" nashriyoti, 2015.- 207 b.

8. Молодежная политика местного самоуправления в Кыргызской Республике: практическое руководство. - Бишкек: Общественное объединение «Институт политики развития», 2020. - 58 с.

9. Muhammad Iste'lomiy. Ilohiy ishq kuychisi. "Masnaviy"ga muqaddima (Mavlono Jaloliddin Muhammad Balxiy) / fors tilidan Ja'far Muhammad tarjimasi. - Tehron, 2001. - 109 b.

10. Rumiy J. Ma'naviy masnaviy. 1-jild, ikkinchi kitob. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. - B. 94-95.

11. Собиталиев М. Луқмони Ҳаким ўгитлари ва афоризмлар. - Тошкент: Адабиёт учқунлари, 2017. - 128 б.

12. Сократ. Цитаты // Socratify. URL: https://socratify.net

13. O'zbek tilining izohli lug'ati: 80000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi. IV jild: Tartibot-Shukr / Tahrir hay'ati: T. Mirzaev va boshqalar. - Toshkent: O'zR FA Til va adabiyot instituti, 2008.- 39 b.

14. National Youth Policies // Youthpolicy.org. URL: http://www.youthpolicy.org/nationalyouthpolicies

15. Государственная молодежная политика Армении. URL: https://www.arlis.am/documentview.aspx?DocID=80598

16. Nacionalna strategija za mlade - ENG // Ministry of Youth and Sports of Serbia. URL: http://www.mos.gov.rs/wp-content/uploads/download-manager-files/Nacionalna%20strategija%20za%20mlade%20-%20ENG.pdf

17. Nacionalna strategija za mlade - ENG // Ministry of Youth and Sports of Serbia. URL: http://www.mos.gov.rs/wp-content/uploads/download-manager-files/Nacionalna%20strategija%20za%20mlade%20-%20ENG.pdf

18. Стратегия развития азербайджанской молодежи в 2015-2025 годах // Azertag. URL: https://azertag.az/ru/xeber/rasporyazhenie-prezidenta-azerbaidzhanskoi-respublikiob-utverzhdenii-strategii-razvitiya-azerbaidzhanskoi-molodezhi-v-2015-2025-godah-829662

19. 청소년 기본법 = Основной закон о молодежи (подростково-юношеский возраст). URL: https://www.law.go.kr

20. Государственная молодежная политика Беларуси // CBC.az. URL: http://cbc.az/ru/v-story/video1517673079

21. Молодежная политика Беларуси // БНТУ. URL: https://bntu.by/molodezhnaya-politika

22. Молодежная политика Финляндии // Новые знания. URL: http://novznania.ru

23. Basic Education Act 628/1998 [Electronic resource]. URL: https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/1998/en19980628.pdf

24. Youth Policies in Germany // Youth Wiki. - 2017. URL: https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/sites/youthwiki/files/germany.pdf

25. Закон Республики Казахстан о молодежной политике. URL: http://law.gov.kz/client/#!/doc/20534/rus/27.07.2007

26. Концепция молодежной политики Кыргызской Республики на 2020-2030 годы. URL: https://cbd.minjust.gov.kg/157204/edition/978698/ru

TURLI YOSH DAVRLARIDAGI SHAXSLARDA O‘ZINI O‘ZI FAOLLASHTIRISH VA EMOTSIONAL SOHA O‘RTASIDAGI ALOQADORLIKLAR

Qurbonboyev Azimbek Nazirboy o‘g‘li
Nizomiy nomidagi O‘zbekiston Milliy pedagogika universiteti,
“Amaliy psixologiya” kafedrasi dotsenti, psixologiya fanlari doktori (DSc)
e-mail: azimbek_qurbonboyev@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada turli yosh davrlaridagi shaxslarda emotsional sohaning o‘zini o‘zi faollashtirish jarayonidagi o‘rni va ahamiyati ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, xorijiy psixolog olimlarning emotsional rivojlanish va o‘zini o‘zi faollashtirishga oid ilmiy qarashlari yoritilib, inson hayoti va faoliyati davomida mazkur jarayonning namoyon bo‘lish xususiyatlari ochib berilgan. Maqolada turli yoshdagi shaxslarda emotsional sohaning rivojlanish darajasi hamda uning o‘zini o‘zi faollashtirish tizimiga ta’sirini o‘rganishga qaratilgan empirik tadqiqot natijalarining miqdoriy va sifat tahlili keltirilgan.

Kalit so‘zlar: shaxsning o‘zini o‘zi faollashtirishi, shaxs faolligi, emotsional soha, ijobiy hissiyotlar, salbiy kechinmalar, agressivlik, quvnoqlik, optimistik kayfiyat, pessimizm, emotsional rivojlanish, psixologik faollik.

Аннотация. В данной статье проведён научно-теоретический анализ роли и значения эмоциональной сферы в процессе самоактуализации личности на различных возрастных этапах. Рассмотрены психологические взгляды зарубежных учёных на проблемы эмоционального развития и самоактуализации личности, а также раскрыты особенности проявления данного процесса в течение жизни и деятельности человека. В статье представлены результаты количественного и качественного анализа эмпирического исследования, посвящённого изучению влияния уровня развития эмоциональной сферы на систему самоактуализации личности у представителей различных возрастных групп.

Ключевые слова: самоактуализация личности, личностная активность, эмоциональная сфера, положительные эмоции, отрицательные переживания, агрессивность, жизнерадостность, оптимистический настрой, пессимизм, эмоциональное развитие, психологическая активность.

Abstract. This article provides a scientific and theoretical analysis of the role and significance of the emotional sphere in the process of self-actualization among individuals at different stages of development. The psychological views of foreign scholars on emotional development and self-actualization are examined, and the characteristics of this process throughout human life and activity are highlighted. The article also presents a quantitative and qualitative analysis of empirical research aimed at investigating the influence of the level of emotional development on the self-actualization system among individuals of different age groups.

Keywords: self-actualization, personal activity, emotional sphere, positive emotions, negative experiences, aggressiveness, cheerfulness, optimistic attitude, pessimism, emotional development, psychological activity.

KIRISH

Tadqiqot ishimizning asosiy vazifalaridan birini amalga oshirish maqsadida ilk o‘spirinlik, o‘spirinlik va yetuklik davridagi shaxslarda o‘zini o‘zi faollashtirishning namoyon bo‘lishi aynan ulardagi emotsional soha ifodalanishiga bog‘liqligini tekshirishga harakat qilindi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Sinaluvchilar guruhlarida N.F.Kalinaning «Shaxsning o‘zini o‘zi faollashtirish darajasini diagnostika qilish» hamda E.N.Osinning «Ijobiy va salbiy hissiyotlar shkalasi» metodikalari o‘tkazildi. Ushbu so‘rovnomalar yordamida sinaluvchilar guruhida xursandchilik, zavqlanish, mamnunlik, ko‘tarinkilik kabi ijobiy hissiyotlar yoki g‘amginlik, xafalik, tushkunlik, ishonchsizlik singari salbiy emotsional holatlar yuzaga kelish darajasining o‘zini o‘zi faollashtirish namoyon bo‘lishiga ta’sirini aniqlash mumkin.

TAHLIL VA NATIJALAR

Respondentlardan mazkur metodikalar orqali olingan umumiy ma’lumotlar yosh davrlari kesimida miqdor va sifat jihatdan tahlil qilindi, uning natijalari 1-jadvalda aks ettirildi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra (1-jadvalga qarang), dastlab ilk o‘spirinlik davridagi sinaluvchilarning ko‘rsatkichlariga e’tibor beradigan bo‘lsak, ushbu yosh pallasidagi shaxslarda ijobiy hissiyotlar o‘zini o‘zi faollashtirishning qadriyatlar ($r=0,236$; $p\leq0,01$), ijodkorlikka intilish ($r=0,193$; $p\leq0,05$), aloqa o‘rnatish ($r=0,232$; $p\leq0,01$) komponentlari bilan musbat aloqadorlikka ega ekanligi aniqlandi. Bundan shuni anglash mumkinki, hayot va faoliyat davomida ijobiy hissiyotlarga ko‘proq berilib yuradigan ilk o‘spirinlik davrlaridagi shaxslarda o‘zini o‘zi faollashtirish sifatlari yanada tarkib topib boradi. Jumladan, o‘zgalar yaxshilish va samimiy

munosabat o‘rnatishga bo‘lgan qadriyatlar, o‘zining mavjud salohiyatini yuzaga chiqarish, boshqalar xayoliga kelmagan g‘oyalarni ilgari surish, atrofdagilar bilan munosabat o‘rnatishga qiynalmaslik, rigidlikning aksi sifatida egiluvchanlikni namoyon qilish kabi holatlar optimistik kayfiyat natijasida ko‘proq kuzatiladi. Shuningdek, ish va hayot faoliyatida yuzaga keladigan ko‘ngilsiz vaziyatlarda tushkunlikka tushib qolmaslik, ularni turli usullar yordamida bartaraf etishga harakat qilish holatlari ilk o‘spirinlarda o‘zini o‘zi faollashtirishning rivojlanishiga sabab bo‘ladi.

1-jadval

Turli yosh davrlaridagi shaxslarda o‘zini o‘zi faollashtirish va emotsional soha orasidagi aloqadorlik (N=462)

(Spirmen korrelyatsiyasi mezoni bo‘yicha)

O‘zini o‘zi faollashtirish komponentlari	Emotsional soha turlari					
	Ijobiy hissiyotlar			Salbiy hissiyotlar		
	Ilk o‘ spirinlik	O‘ spirinlik	Yetuklik	Ilk o‘ spirinlik	O‘ spirinlik	Yetuklik
Vaqtni mo‘ljalga olish	0,109	0,075	0,228**	-0,164*	-0,121	-0,110
Qadriyatlar	0,236**	0,179*	0,391**	-0,065	-0,260**	-0,307**
Inson tabiatiga nazar	0,021	-0,115	0,075	0,055	0,050	0,039
Bilish ehtiyojlari	0,131	0,274**	0,157	-0,031	-0,209*	-0,022
Ijodkorlikka intilish	0,193*	0,155	0,099	-0,210**	-0,207*	-0,105
Avtonomlik	0,070	0,043	0,079	0,096	-0,021	-0,219**
Spontanlik	-0,012	-0,008	0,257**	0,088	0,070	-0,268**
O‘zini o‘zi anglash	-0,022	-0,067	0,215**	-0,130	-0,084	-0,151
Autosimpatiya	0,010	0,203*	0,256**	-0,063	-0,203*	-0,227**
Aloqa o‘rnatish	0,232**	0,003	0,276**	-0,094	-0,088	-0,199*
Muloqotdagi egiluvchanlik	0,103	-0,058	-0,039	-0,017	-0,016	-0,085

Izoh: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$

Bundan tashqari, ilk o‘spirinlik davridagi shaxslarda salbiy hissiyotlar o‘zini o‘zi faollashtirish komponentlaridan vaqtni mo‘ljalga olish ($r=-0,164$; $p \leq 0,05$),

ijodkorlikka intilish (r=-0,210; p≤0,01) bilan o‘zaro manfiy korrelyatsion bog‘liqlikni tashkil etishi ma’lum bo‘ldi. Natijalardan shuni ta’kidlash joizki, ilk o‘spirinlik yoshidagi shaxslarda o‘qish va turmush jarayonida yuzaga kelgan kutilmagan yoqimsiz vaziyatlarga nisbatan qat’iyat bilan yondasha olmaslik, umidsiz kayfiyatga berilib qolish kabi salbiy emotsional holatlar yuqori darajada bo‘lishi ularda ayni paytdagi vaqtni yaxshi idrok qilish, o‘tmish va kelajakka lahzalari o‘rtasidagi muvozanatni saqlay olish, shuningdek, o‘z ijodiy ko‘nikmalarini ro‘yobga chiqarish, yangilikka intilish singari o‘zini o‘zi faollashtirish xususiyatlarining paydo bo‘lishiga to‘siq bo‘ladi. Demak, ilk o‘spirinlarda kelajak bilan bog‘liq bo‘lgan xavotirlanish va o‘ziga nisbatan ishonchsizlik hislari ulardagi kreativlik sifatlarining yuzaga kelishini pasaytiradi.

O‘spirinlik davridagi shaxslarda namoyon bo‘ladigan ushbu ikki hodisa o‘rtasidagi aloqadorliklarga ahamiyat beradigan bo‘lsak, ijobiy hissiyotlar o‘zini o‘zi faollashtirishning qadriyatlar (r=0,179; p≤0,05), bilish ehtiyojlari (r=0,274; p≤0,01), autosimpatiya (r=0,203; p≤0,05) komponentlari bilan ahamiyatli musbat korrelyatsion aloqadorlikka ega ekanligi kuzatildi. Mazkur ko‘rsatkichlar shuni anglatadiki, o‘spirin yoshidagi tadqiqot ishtirokchilarida xursandchilik va baxtiyorlik hislarining ortib borishi o‘z qadriyatlarini chuqur anglay olish, belgilangan hayotiy qarashlariga sodiq qolish, noma’lum narsalarni o‘rganishdan zavq olish, ekzistensial sir-sinoatlarni bilishga intilish, shuningdek, subyektiv imkoniyatlaridan qoniqish, o‘ziga yuqori baho berish xususiyatlarining ham rivojlanishiga turtki bo‘ladi. Bundan anglash mumkinki, o‘spirinlik davridagi shaxslarda o‘zini o‘zi faollashtirishning yaxshi rivojlanishi stenik hissiyotlarning tez-tez ifodalanishiga zamin hozirlaydi. Misol tariqasida, ijobiy hissiyotlar va autosimpatiya xususiyati o‘rtasidagi bog‘liqlikka to‘xtaladigan bo‘lsak, o‘spirin hayotida baxtli damlarning ko‘pligi, o‘zi kutgan natijalardan qoniqish holatlarining doimiy ravishda kuzatilishi sababli o‘ziga nisbatan simpatik munosabatlar paydo bo‘la boshlaydi.

O‘spirinlarda salbiy hissiyotlarning ifodalanishi o‘zini o‘zi faollashtirish xususiyatlaridan qadriyatlar (r=-0,260; p≤0,01), bilish ehtiyojlari (r=-0,209; p≤0,05), ijodkorlikka intilish (r=-0,207; p≤0,05), autosimpatiya (r=-0,203; p≤0,05) komponentlari bilan o‘zaro manfiy korrelyatsion aloqadorlikni tashkil etgan. Bundan ko‘rinadiki, o‘spirinlik davrida shaxslarda hayoti va faoliyatida yuzaga keladigan turli ko‘ngilsiz voqealarda astenik hissiyotlarni ifodalash, salbiy emotsiyalarga berilib qolish holatlari ularda o‘zgalar bilan hamohanglik va

murosalilik qadriyatlari, o‘zini qiziqtirgan masalalarga e’tiborni qaratish, tafakkur dunyosini boyitish, ijodiy imkoniyatlarini safarbar qilish, atrofdagilardan o‘zgacha yondashuvlarni taqdim etish, o‘zining barcha tomonlaridan ko‘ngil to‘lishi va shaxsiga nisbatan hurmat bilan qarash kabi jihatlar namoyon bo‘lishiga xalaqit beradi. Modomiki, o‘spirinlar hayotiy jarayonlar davomida yuzaga keladigan to‘siqli holatlarda salbiy emotsiyalarni qanchalik idora qila olsa, o‘zini o‘zi faollashtirish sifatlarining paydo bo‘lishiga shunchalik zamin hozirlanadi.

Yetuklik davridagi shaxslar natijalariga nazar tashlaydigan bo‘lsak, ushbu yosh davridagi insonlarda ijobiy hissiyotlar vaqtni mo‘ljalga olish ($r=0,228$; $p\leq0,01$), qadriyatlar ($r=0,391$; $p\leq0,01$), spontanlik ($r=0,257$; $p\leq0,01$) kabi o‘zini o‘zi faollashtirish komponentlari bilan musbat bog‘liqlikka ega ekanligi qayd etildi. Mazkur ko‘rsatkichlar shuni anglatadiki, umr yo‘llarida ro‘y beradigan ma’lum noxush voqeliklarni yengil qabul qilish, stress, frustratsiya va depressiya holatlariga barqaror munosabatda bo‘lish darajasi yuqori bo‘lgan o‘rta yoshli shaxslarda hayotning asosiy onlariga ahamiyat qaratish, o‘tmish yoki kelajakka bog‘lanib qolmaslik, atrofdagi insonlarga mehr-muruvvat ko‘rsatish va yaxshilik ulashish qadriyatlari, boshqalardan ajralib turuvchi fikrlarni to‘satdan o‘rtaga tashlash, keskin munosabatlarga moyillik xususiyatlari ham shunchalik ko‘p rivojlangan bo‘ladi.

Bundan tashqari, yetuklik bosqichi davridagi shaxslarda ijobiy hissiyotlar o‘zini o‘zi anglash ($r=0,215$; $p\leq0,01$), autosimpatiya ($r=0,256$; $p\leq0,01$), aloqa o‘rnatish ($r=0,276$; $p\leq0,01$) komponentlari bilan ahamiyatli ijobiy korrelyatsion bog‘liqlikka ega ekanligi aniqlandi. Buni shunday izohlash mumkinki, shaxs ontogenetik rivojlanishining o‘rta davrlariga kelib, o‘zining imkoniyatlariga yetarlicha baho berish, zaif tomonlarini tan ola bilish, o‘z “Men”iga simpatik munosabatda bo‘lish, shaxiy sifatlaridan yuqori darajada qoniqish, shu bilan birga, turli ijtimoiy guruhlarda faol bo‘lish, insonlar bilan muloqot o‘rnatishga qiynalmaslik holatlarining ko‘proq rivojlanishiga ijobiy his-tuyg‘ularni qo‘llab-quvvatlash, salbiy hissiyotlarni tartibga solish, hayotdan qoniqish va zavq olish kabi emotsional soha sifatlari o‘z ta’sirini o‘tkazadi.

Yetuklik davridagi sinaluvchilarda salbiy hissiyotlar o‘zini o‘zi faollashtirish xususiyatlaridan qadriyatlar ($r=-0,307$; $p\leq0,01$), avtonomlik ($r=-0,219$; $p\leq0,01$), spontanlik ($r=-0,268$; $p\leq0,01$), autosimpatiya ($r=-0,227$; $p\leq0,01$), aloqa o‘rnatish ($r=-0,199$; $p\leq0,05$) komponentlari bilan o‘zaro manfiy bog‘liqlikni tashkil etganligi aniqlandi. Mazkur ko‘rsatkichlarga tayanib, ta’kidlash joizki, yetuklik bosqichidagi

insonlarda tushkunlikka tushish, hayotda yashashdan mazmun topa olmaslik, jo‘shqin hissiyotlarning yetishmasligi kabi emotsional holatlarning kuchli darajada namoyon bo‘lishi natijasida o‘z qadriyatlarini anglay olmaslik, muhim ehtiyojlarning qondirilmasligi, mustaqil fikr yuritishdagi qiyinchiliklar, boshqalar yordamiga muhtojlik, rigidlikning tez-tez ifodalanishi, yangi qarorlarni qabul qila olmaslik, o‘ziga nisbatan past baho berish va shaxsiy imkoniyatlaridan qoniqmaslik, o‘zgalar oldida o‘zining qarashlarini erkin bayon qilishga nisbatan xavotirlanish, jamiyatdan uzilib qolishga moyillik singari psixologik omillar ortib boradi.

Yuqorida keltirilgan natijalar asosida ta’kidlash joizki, o‘zini o‘zi faollashtirish komponentlari va emotsional soha o‘rtasidagi aloqadorliklar yosh davrlari kesimida o‘rganilganda, ushbu fenomenlar o‘rtasida ahamiyatli ijobiy va salbiy bog‘lanishlar kuzatildi. Mazkur ikkita omil orasidagi bog‘liqlik darajalari umumiy holatda ham tahlil qilinib, uning natijalari 2-jadvalda aks ettirilgan.

2-jadval

Turli yosh davrlaridagi shaxslarda o‘zini o‘zi faollashtirish va emotsional soha orasidagi aloqadorlikning umumiy holatda namoyon bo‘lishi (N=462)

(Spirmen korrelyatsiyasi mezoni bo‘yicha)

O‘zini o‘zi faollashtirish komponentlari	Emotsional soha turlari	
	Ijobiy hissiyotlar	Salbiy hissiyotlar
Vaqtni mo‘ljalga olish	0,192**	-0,155**
Qadriyatlar	0,304**	-0,224**
Inson tabiatiga nazar	0,024	0,037
Bilish ehtiyojlari	0,211**	-0,096*
Ijodkorlikka intilish	0,174**	-0,178**
Avtonomlik	0,060	-0,047
Spontanlik	0,067	-0,025
O‘zini o‘zi anglash	0,042	-0,121**
Autosimpatiya	0,134**	-0,168**
Aloqa o‘rnatish	0,162**	-0,123**
Muloqotdagi egiluvchanlik	0,016	-0,044

Izoh: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$

2-jadvalda keltirilgan natijalarga ko‘ra, turli yosh davrlaridagi shaxslarda ijobiy hissiyotlar va o‘zini o‘zi faollashtirishning vaqtni mo‘ljalga olish (r=0,192;

p≤0,01), qadriyatlar (r=0,304; p≤0,01), bilish ehtiyojlari (r=0,211; p≤0,01) komponentlari o‘rtasida ijobiy korrelyatsion aloqadorlik mavjudligi qayd etildi. Bundan ko‘rinadiki, shaxsda umr yo‘llarida paydo bo‘ladigan ko‘ngilsiz vaziyatlarda o‘z hissiyotlarini boshqara olish, salbiy emotsiyalarga berilib qolmaslik, hayotga muhabbat bilan qarash darajalari qanchalik yuqoriligi kuzatilsa, “shu yerda va hozir” tamoyili asosida yashash, asosiy e’tiborni hozirgi kunga qaratish, o‘zgalarga yaxshilik ulashish va jamiyat a’zolariga ezgulik qilish qadriyatlarini ustun qo‘yish, o‘z bilim va dunyoqarashini rivojlantirishni istash, yangilikka intilish kabi xususiyatlar shunchalik ko‘p rivojlangan bo‘ladi.

Shu bilan birga, ushbu davrdagi sinaluvchilarda ijobiy hissiyotlar va o‘zini o‘zi faollashtirish xususiyatlaridan ijodkorlikka intilish (r=0,174; p≤0,01), autosimpatiya (r=0,134; p≤0,01), aloqa o‘rnatish (r=0,162; p≤0,01) bilan o‘zaro musbat aloqadorlikka egaligi kuzatildi. Natijalardan ma’lumki, ijobiy emotsional holatlarni boshdan kechirish darajasi yuqori bo‘lgan turli yosh davrlaridagi shaxslarda o‘z ijodiy salohiyatini namoyon qilishga bo‘lgan kuchli intilish, yashirin qobiliyatlarini ro‘yobga chiqarish xususiyatlari ko‘proq rivojlangan bo‘ladi. Shuningdek, hayot va faoliyat davomida yuzaga keladigan murakkab vaziyatlarda tushkunlikka tushmaslik, stenik hissiyotlarni ifodalash holatlari yuqori darajada namoyon bo‘lishiga ulardagi o‘ziga simpatik munosabat bildirish, subyektiv sifatlardan qoniqish, shaxslaro munosabatlarning yaxshiligi, muloqotga kirishishdagi egiluvchanlik kabi omillar sezilarli ta’sir o‘tkazadi.

Turli yosh davrlaridagi shaxslarda salbiy hissiyotlar va o‘zini o‘zi faollashtirish xususiyatlari o‘rtasidagi aloqadorlik o‘rganilganda, vaqtni mo‘ljalga olish (r=-0,155; p≤0,01), qadriyatlar (r=-0,224; p≤0,01), bilish ehtiyojlari (r=-0,178; p≤0,01) ahamiyatli manfiy bog‘liqlik aniqlandi. Mazkur ko‘rsatkichlar shuni anglatadiki, turli yoshga ega bo‘lgan insonlarda hozirgi paytda zarur bo‘lgan ehtiyojlarga e’tibor qaratish, o‘tmish xotiralariga bog‘lanib qolmaslik, o‘zgalarga samimiy munosabatda bo‘lish va hamohanglik ko‘rsatish qadriyatlari, yangi ma’lumotlarni o‘zlashtirishga intilish, o‘z bilimlarini boyitishga harakat qilish holatlarining namoyon bo‘lishida hayotda ro‘y beradigan ko‘ngilsiz vaziyatlarni haddan tashqari fojiali idrok qilish, umidsizlikka tushib qolish, o‘ziga nisbatan ishonchning yetishmasligi kabi omillar to‘sqinlik qiladi.

Bundan tashqari, mazkur davrda salbiy hissiyotlar va ijodkorlikka intilish (r=-0,178; p≤0,01), o‘zini o‘zi anglash (r=-0,121; p≤0,01), autosimpatiya (r=-0,168; p≤0,01), aloqa o‘rnatish (r=-0,123; p≤0,01) kabi o‘zini o‘zi faollashtirish

xususiyatlari o‘rtasida o‘zaro manfiy korrelyatsion aloqadorliklar qayd etildi. Bundan anglash mumkinki, turli yosh davrlaridagi shaxslarida o‘ziga nisbatan ihsonchsizlik, kutilmagan vaziyatlarda depressiv kayfiyatga moyillik yoki xavotirlanish holatlari yuqori darajada namoyon bo‘lishi natijasida ularda ijodiy qobiliyatlarning so‘nishi, faoliyat jarayonida original natijalarga erisha olmaslik, o‘zining kuchli tomonlarini idrok qilolmaslik, imkoniyatlariga past baho berish, o‘ziga nisbatan adovat hissini tuyish, ichki dunyosidan qoniqmaslik, shu bilan birga, boshqalarga o‘z fikrini erkin bildirishdagi qiyinchiliklar, shaxslararo munosabatlardagi rigidlik kabi sifatlar sezilarli tarzda yuzaga keladi.

XULOSA

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari asosida xulosa qilish mumkinki, turli yosh davrlaridagi shaxslarda emotsional sohaning o‘zini o‘zi faollashtirish namoyon bo‘lishiga ta’sir jarayoni o‘rganib chiqilganda, shu narsa ma’lum bo‘ldiki, har ikkala hodisa ko‘plab nuqtalarda ijobiy va salbiy bog‘liqliklarni hosil qiladi. Xususan, o‘zini o‘zi faollashtirish komponentlari ijobiy hissiyotlar bilan musbat korrelyatsion aloqadorlikni tashkil etsa, salbiy emotsional holatlar bilan esa manfiy bog‘liqlikni qayd etishi aniqlandi. Mazkur ko‘rsatkichlar turli yosh davrlaridagi shaxslarda o‘zini o‘zi faollashtirish xususiyatlari namoyon bo‘lishiga insondagi ijobiy hissiyotlarning shakllanganlik darajasi bevosita ta’sir qilishi mumkinligini tasdiqlaydi. Zero, shaxs ichki imkoniyatlarini ro‘yobga chiqara borgani sari unda o‘zidan va hayotdan qoniqish, ishonch, eyforiya kabi ijobiy hissiy holatlar kuzatila boshlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Барзин К.В. Чтобы ребёнок успешно учился: Педагогический всеобуч родителей. – М.: Педагогика, 1988.- 176 с.
2. Имедадзе И.В. Проблема полимотивации поведения //Вопросы психологии. –М., 1984. -№6. -С67-72.
3. Маркова А.К. Формирование мотивации учения в школьном возрасте. Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1983.- 96 с
4. Петровская Л.А. Теоретические и методологические проблемы социально-психологического тренинга. – М.: МГУ, 1982. - 168 с.
5. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. В 2-х т./ Пер. с нем./ Под ред. Б.М.Величковского; предисл. Л.И.Анцыферовой, Б.М.Величковского. – М.: Педагогика, 1986. Т.2.- 392 с.

O‘ZBEK VA QIRG‘IZ QIZLARINI ETNIK STEREOTIPLARI VA IJTIMOIY USTANOVKALARINI ILMIY TADQIQ ETISHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI

Djuxonova Noxida Xayotjonovna
Farg‘ona davlat universiteti
Psixologiya kafedrasi dotsenti
Psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD)
https://orcid.org/ 0000-0002-8935-4504

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek va qirg‘iz qizlarining etnik stereotiplari hamda psixologik ustanovkalarining differensial namoyon bo‘lishi asosida oilaviy hayotga tayyorlik masalalari tahlil qilingan. Tadqiqotda oilada muomala maromlarini o‘zlashtirish, o‘zini-o‘zi boshqarish, vaziyatni oqilona baholash hamda qiyinchiliklarga nisbatan sabr-toqatni shakllantirish omillari oilaga tayyorlikning muhim ko‘rsatkichlari sifatida yoritilgan. Shuningdek, o‘zbek va qirg‘iz qizlarining etnik stereotiplari va psixologik ustanovkalarining ifodalanishiga ko‘ra ularning ijtimoiy qadriyatlari, shaxslararo emotsional va kognitiv xulq-atvor komponentlari oilaviy hayotga tayyorlik darajasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari mazkur jarayonning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: etnik stereotip, ustanovka, kognitiv, ruhiy-emotsional, psixosemantik, antropologik, emotsional-ekspressiv, “go‘zallik effekti”.

Аннотация. В данной статье проанализированы вопросы подготовки к семейной жизни узбекских и кыргызских девушек на основе дифференциального проявления этнических стереотипов и психологических установок. В исследовании раскрывается значение усвоения норм семейного общения, саморегуляции, рациональной оценки ситуации и формирования терпимости к трудностям как важных факторов готовности к семье. Также научно обосновано, что социальные ценности, межличностные эмоциональные и когнитивные компоненты поведения узбекских и кыргызских девушек, обусловленные особенностями этнических стереотипов и психологических установок, оказывают существенное влияние на уровень их готовности к семейной жизни. Результаты исследования позволяют определить социально-психологические особенности данного процесса.

Ключевые слова: этнический стереотип, установка, когнитивный, эмоционально-психический, психосемантический, антропологический, эмоционально-экспрессивный, «эффект красоты».

Abstract. This article analyzes the preparation of Uzbek and Kyrgyz girls for family life based on the differential manifestation of ethnic stereotypes and psychological attitudes. The study highlights the importance of mastering communication norms within the family, self-regulation, rational assessment of situations, and the development of patience toward difficulties as significant indicators of readiness for family life. Furthermore, it is scientifically substantiated that the social values, interpersonal emotional and cognitive behavioral components of Uzbek and Kyrgyz girls, shaped by their ethnic stereotypes and psychological attitudes, significantly influence the level of preparedness for family life. The findings reveal the socio-psychological characteristics that determine this process.

Keywords: ethnic stereotype, attitude, cognitive, psycho-emotional, psychosemantic, anthropological, emotional-expressive, “beauty effect”.

KIRISH

Respublikamizda so‘nggi yillarda yoshlarni ma’naviy-psixologik jihatdan yuksaltirish, oilada qizlarning ma’naviy-axloqiy va ruhiy olamini shakllantirish hamda rivojlantirishga ulkan ahamiyat berilib, mazkur muammoning zarur huquqiy-me’yoriy asoslari yaratildi. «Oila institutini mustahkamlash bo‘yicha, eng avvalo, “Sog‘lom oila - sog‘lom jamiyat” g‘oyasini hayotga tatbiq etishga yo‘naltirilgan yagona davlat siyosatini yuritish.» hamda «Oila qanchalik mustahkam bo‘lsa, jamiyat ham shunchalik barqaror bo‘ladi» tamoyiliga asoslanib, qizlarni oilaga tayyorlash ishlarini amalga oshirish va takomillashtirish yuzasidan ilmiy tadqiqotlar olib borish imkoniyatlari yaratildi.

Har bir davlat oilani himoya qilish, uning barqarorligini ta’minlash uchun yetarli va zarur sharoitlarni yaratishga harakat qiladi. Buning uchun esa qonunchilikda oilaga bag‘ishlangan, uning zarurati va barqarorligini ta’minlaydigan hamda oiladagi umumbashariy qadriyatlarni saqlab qoladigan normalarni belgilash muhim ahamiyat kasb etadi.

Nikoh va oilaning ruhiy-emotsional negizlari, qiz bolalarni nikoh va oilaga ma’nan hamda ruhan tayyorlash, shuningdek, nikoh va oilaga oid qarashlar borasida qizlarni axloq-odob me’yorlariga chaqirish haqidagi tushunchalar tarkibini takomillashtirish muhim vazifa sifatida qaraladi. Oilaviy an’ana va qadriyatlar

ahamiyatining zaiflashuvi, qizlarni oilaga tayyorlashda etnik stereotiplar va psixologik ustanovkalarning ijobiy hamda salbiy jihatlari, nikoh munosabatlarining transformatsiyasi, yosh yigit-qizlarning juda erta oila qurishi, yoshlarning nikoh munosabatlarining rasmiy talablariga nisbatan e'tiborsizligi kabi holatlarning jamiyatga ta'siri sababli ijtimoiy-psixologik mustahkamlash masalalariga alohida e'tibor qaratish dolzarblashib bormoqda.

Ijtimoiy psixologiyada "stereotip" atamasi ma'lum bir toifadagi odamlarga nisbatan haddan tashqari umumlashtirilgan e'tiqod sifatida ta'riflanadi. Stereotiplar umumlashtirilgan bo‘lib, ma'lum bir stereotip toifasidagi har bir shaxsga alohida tatbiq etiladi. Tez qaror qabul qilishda bunday umumlashtirish foydali bo‘lishi mumkin bo‘lsa-da, har bir shaxsga individual yondashilganda ularning noto‘g‘ri bo‘lish ehtimoli yuzaga keladi. Stereotiplar noto‘g‘ri qarashlarni rag‘batlantiradi va bir qancha sabablarga ko‘ra namoyon bo‘lishi mumkin.

Stereotipning ob'ektiv zarurati va psixologik funksiyasini tushuntirish uchun 1922-yilda fanga "ijtimoiy stereotip" tushunchasi kiritilgan [Lippman, 2004]. Ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan atrof-muhitdan olingan murakkab ma'lumotlarni soddalashtirish va tizimlashtirish asosida ijtimoiy bilish jarayonidagi stereotiplar shaxslarning ijtimoiy dunyoni barcha murakkabligi bilan talqin qilishiga xizmat qilishi ta'kidlangan. Stereotiplar faqat yuqori, aniqroq va individual tasvirlarga erishib bo‘lmaydigan hollarda qo‘llaniladi.

Ijtimoiy stereotiplar ijtimoiy toifalash deb ataladigan psixologik hodisa bilan bog‘liq. Shu sababli biz boshqa odamlarni ma'lum ijtimoiy guruhlarga ajratishga moyil bo‘lamiz. Bu sodir bo‘lganda, biz har bir kishiga individual shaxs sifatida emas, balki ko‘proq o‘z guruhining a'zosi sifatida munosabatda bo‘lishni boshlaymiz.

Har bir kishida hamkorlikdagi faoliyat jarayoni va o‘zaro ta'sirlar natijasida boshqalarni baholashda foydalaniladigan etalonlar vujudga keladi. Bu etalonlar asta-sekin shakllanib borgani sababli shaxsning o‘zi ham buni sezmay qolishi mumkin.

Mazkur stereotiplar to‘liq anglanmagan bo‘lsa ham, ba'zan ustunlikka ega bo‘lishi mumkin. Inson buni qanchalik anglaganidan qat'i nazar, atrofdagilarni ana shu stereotiplar prizmasi orqali idrok qilishda davom etaveradi.

Stereotiplarni tadqiq qilishning aksariyati etnik stereotiplarga bag‘ishlangan. Biroq, to‘plangan empirik materiallarning katta hajmiga qaramay, bir qator fundamental masalalar, jumladan, stereotiplarning haqiqiyligi muammolari hamda stereotip va xulq-atvor o‘rtasidagi munosabatlar yetarlicha hal qilinmagan. Ushbu

muammolarning hali qoniqarli darajada yechilmaganligining sabablaridan biri ijtimoiy psixologlarning uslubiy qurollanishi yetarli emasligidir.

Stereotiplarni o‘rganishda [Soldatova, 1998], ularning uchta “o‘lchami”, ya’ni mazmuni, yo‘nalganligi, umumiy maqbullik o‘lchovi va maqbullik darajasi ko‘pincha empirik tadqiqotlarga duchor bo‘ladi. Mazkur xususiyatlar bir xil tartibda emas, balki stereotipdagi asosiy kognitiv tarkib va yo‘nalishning ma’lum bir mazmunning hissiy tomoni sifatida talqin etilgan.

Jumladan, o‘zga ixtiyoriy ijtimoiy-psixologik voqeani kuzatishda bo‘lgani singari, milliy stereotiplarning barcha tuzilma tomonlarini va jihatlarini isbotlashga imkon beradigan konkret yo‘llar mavjud emas. Har bir uslubiy vosita o‘zining afzalliklari va kamchiliklariga ega. Hozirgi vaqtda ma’lum bir etnik guruh imidjining tarkibiy qismlarini miqdoriy o‘lchashga imkon beradigan psixosemantik usullarga katta e’tibor qaratilmoqda, ya’ni uni to‘g‘ri psixologik o‘rganishga yaqinlashish mumkin.

Etnik stereotiplar - ijtimoiy stereotiplarning bir turi bo‘lib, etnik guruhlar a’zolarini tavsiflovchi, ularga tegishli yoki ular bilan bog‘liq bo‘lgan xususiyatlarni ifodalaydi.

Psixologik nuqtai nazardan stereotiplashish qandaydir ijtimoiy guruh yoki etnik birlikning barcha a’zolariga moslashuv jarayonidir. Demak, etnik stereotiplar yuksak hissiyoti va barqarorligi bilan farqlanadigan turli etnik guruh vakillari to‘g‘risidagi umumiy xulosalardir. Stereotiplar tarkib topishining sababi, guruhning qadriyatlarini himoya qilishga intilish bilan birga, juda ko‘p axborotlarni “o‘zlashtirish” uchun kundalik fikrlashda “kuchni tejash” prinsipidan foydalanish zarurligidir. Milliy psixologiya elementi bo‘lmish etnik stereotiplar kundalik hamda nazariy ong darajasida shakllanadi va emotsional, ratsional, irodaviy elementlar majmuasidan iborat bo‘ladi. Etnik stereotiplarni psixologik tahlil qilish uchun ularning ichki tuzilmalarini bilish muhim ahamiyatga ega.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

So‘nggi yilliklarda ijtimoiy psixologiyada stereotiplar - bilishning oqilona shakli sifatida, ya’ni mukammal tasniflash jarayonining alohida holati sanaladi. Bu borada ijtimoiy toifalarni yaratishda ma’lum bir guruhga mansub odamlar bir-biriga o‘xshash va boshqa guruhlardan farq qiladigan xususiyatlarga e’tibor qaratish maqsadli.

Stereotiplarni tasniflashning bir necha variantlari mavjud. V.N.Panferovning fikricha, stereotiplar -antropologik, ijtimoiy, emotsional-ekspressiv kabi guruhlarga bo‘linadi.

A.A.Rean esa ijtimoiy-psixologik stereotiplarni-antropologik, etnomilliy, ijtimoiy-statusli, ijtimoiy-rolli, ekspressiv-estetik, verbal xulq-atvorli kabi guruhlarini ajratib ko‘rsatgan. Mazkur etalon-stereotiplar insonlar haqida ma’lumot kam bo‘lganda, dastlabki taassurotlar yordamida fikr yuritish kerak bo‘lib qolgan vaziyatlarda ishlab chiqiladi.

Antropologik stereotip odamning ichki va psixologik xususiyatlarini baholash uning antropologik belgilari, ya’ni tashqi ko‘rinishi bilan bog‘liq holda shakllanadi.

Etnomilliy stereotiplar kishini psixologik baholash uning irqi, millati va qaysi etnik guruhga taalluqli ekanligidan kelib chiqqan holda amalga oshirilganda namoyon bo‘ladi.

Tadqiqotlardan ma’lumki, insonlarda notanish kishi haqidagi fikrlar ular mansub bo‘lgan milliy yoki etnik guruh haqidagi mavjud tasavvurlar asosida shakllanadi.

Ayniqsa, bunday stereotiplar mazkur millat haqida juda kam ma’lumotga ega insonlarda kuchliroq tarzda namoyon bo‘ladi. Ijtimoiy-statusli stereotiplar kishining shaxsiy sifatlari uning ijtimoiy maqomiga mos holda baholanganda kuzatiladi. Tasavvur etilayotgan odamning sotsial statusi nechog‘lik yuqori bo‘lsa, uning nainki ruhiy, hattoi jismoniy jihatlari ham shuncha yuksak qadrlanadi.

Ijtimoiy-rolli stereotiplar shaxsning individual-psixologik xususiyatlari, uni egallab turgan ijtimoiy roli va vazifalaridan kelib chiqqan holda baholanganda namoyon bo‘ladi. Ijtimoiy-rolli stereotiplarning o‘ziga xos majmui mavjud.

Hozirda ijtimoiy-rolli stereotiplar mavjudligini tasdiqlovchi ko‘plab tajribalar o‘tkazilmoqda. Shunday tajribalarning birida eksperimentatorning yordamchisi tekshiriluvchilar oldiga harbiylar kiyimi va boshqa kostyumda chiqqan. Tekshiriluvchilardan uning shaxsga xos sifatlari baholanishi so‘ralganda berilgan baholarga ularning qanday kiyimda ekanliklari ta’sir qilganligi ma’lum bo‘ldi.

Ekspressiv-estetik stereotiplar shaxsga berilayotgan bahoning uning tashqi ko‘rinishi, jozibadorligi (“go‘zallik effekti”) bilan bog‘liqligidir. Baholanayotgan shaxs qanchalik jozibali bo‘lsa, berilayotgan baho shunchalik pozitiv (ijobiy) bo‘ladi. Tashqi joziba o‘z ichiga jismoniy go‘zallik, kiyinish, harakatlarning nozikligi va his-tuyg ‘ularning ifodalanishi (ekspressiya)ni ham oladi.

Verbal-xulq-atvor stereotiplari ham shaxsni baholashning tashqi xususiyatlarga - ekspressiya, nutq, mimika (yuz ifodasi), pantomimika va boshqalarga bog‘liqligida aks etadi. Biroq bu vaziyatda “jozibadorlik” unchalik muhim xususiyat emas. Ko‘pchilik kishilar “Siz insonlarning ichki dunyosini ularning tashqi ko‘rinishiga qarab baholaysizmi?” degan savolga “yo‘q” deb javob bersalar ham tajribada olingan ma’lumotlar buning aksini ko‘rsatmoqda.

A.Miller tomonidan o‘tkazilgan tajribada insonlarning uch guruhda -chiroyli, oddiy va chiroyli bo‘lmagan (xunuk xolatdagi) fotosuratlari ajratib olingan. Tekshiriluvchilardan ana shu fotosuratdagi kishilarni qanday psixologik xususiyatga ega ekanliklarini baholash so‘ralgan. Natijalarga ko‘ra, “chiroyli”larga berilgan ta’riflar - o‘ziga ishonuvchan, baxtli, samimiy, muvozanatli, g‘ayratli, topqir, ma’naviy dunyosi boy va boshqalardan iborat bo‘lgan.

Ekspressiv-estetik stereotiplar insonlar faoliyati natijasini baholashga ham o‘z ta’siri ko‘rsatar ekan. Tadqiqotlarda aniqlanishicha, tashqi go‘zallik nafaqat kishiga berilayotgan bahoga, balki baholayotgan odamning xulq-atvoriga ham ta’sir etishi mumkin ekan.

Amerikalik psixologlar tomonidan yirik firmalarning birida shunday tajriba o‘tkazishgan. Yangi ishga qabul qilinayotgan xodimlar ikki bosqichli suhbatdan o‘tishgan. Birinchi suhbat o‘rtacha tashqi ko‘rinishga ega bo‘lgan, ikkinchi suhbat esa juda chiroyli xodim tomonidan olib borilgan. Har ikki suhbat bosqichi videotasmaga tushirib olingan.

Natijalar tahlili shuni ko‘rsatdiki, ikkinchi bosqichda, ya’ni chiroyli xodim oldida nomzodlar o‘zlarini juda g‘alati tutishgan, yutuqlarini oshirib ko‘rsatishga, yaxshi taassurot qoldirishga harakat qilishgan. Buning natijasida esa jumlalarni tuzishga qiynalishgan, fikrlash tempi sustlashgan, xullas, mazkur o‘ringa da’vogar bo‘la olmasliklariga ishonib qolishgan.

Stereotip muammosi pedagogik faoliyat jarayoniga ham ta’sir etuvchi mexanizm sifatida, o‘quvchi yoki pedagog shaxsini o‘rganish jarayonida qo‘llaniladi. Uning ijtimoiy, emotsional-ekspressiv turi ko‘proq, antropologik turi esa kamroq uchraydi.

Shaxsiy pedagogik tajriba davomida har bir o‘qituvchiga nisbatan o‘ziga xos stereotiplar - “a’lochi”, ”ikkichi”, “faol” kabi tushunchalar shakllanib boradi. O‘quvchilar bilan ilk bor uchrashgan vaqtidanoq pedagog ularda mazkur sifatlar bor yoki yo‘qligini qidira boshlaydi. Albatta bu stereotiplar o‘zgarmas emas, ular sub’ektiv va individual tabiatga egadir. Har bir pedagogning tajribasiga bog‘liq

holda shakllangan o‘z stereotiplari mavjud bo‘ladi. Masalan, o‘quvchi materialni yaxshi o‘zlashtirsa, demak, u qobiliyatli, vijdonli, mas’uliyatli, intizomli; yomon o‘zlashtirsa -dangasa, diqqatini to‘play olmaydigan, mas’uliyatsiz deb idrok qilinadi.

Pedagogik muloqot jarayonida emotsional-estetik stereotiplar ham ma’lum ahamiyat kasb etishi mumkin. O‘quvchi shaxsiga xos xususiyatlarni uning tashqi ko‘rinishiga qarab baholash bir qaraganda unchalik haqiqatga mos kelmaydigandek va hayratlanarli bo‘lib tuyuladi, ammo bu holat nafaqat o‘smirlarga, hatto kichik yoshdagi bolalarga nisbatan munosabatda ham kuzatilishi mumkin ekan.

Xulosa qilganimizda bunday keng tarqalgan va yo‘naltirilgan stereotiplar ta’lim jarayonida uchrab turadi. A.A.Bodalev tomonidan olib borilgan tajribalarning birida talaba-qizlarga yetti yoshli bolalarning xatti-harakatlarini baholash so‘ralgan. Ularga “kichik aybdor”larning fotosuratlari ham qo‘shib berilgan. Bo‘lajak pedagoglar tomonidan berilgan javoblar tahlil qilinganda, ma’lum bo‘lishicha, tashqi ko‘rinishi jozibali bo‘lgan bolalarning xulq-atvori muhokama qilinganda unga nisbatan yumshoqroq, avaylab munosabatda bo‘lishgan. Britaniyalik psixolog A.Teshfel stereotiplar nafaqat shaxsning qadriyatlarini, balki uning ijtimoiy o‘ziga xosligini ham himoya qilishga qodir ekanligini ta’kidlagan [A.Teshfel 1981].

Shundan kelib chiqib, stereotipning asosiy ijtimoiy-psixologik funktsiyalari guruhlararo differentsiatsiya yoki ko‘pincha o‘z guruhi foydasiga baholovchi taqqoslash va uning yordami bilan amalga oshiriladigan ijobiy ijtimoiy o‘ziga xoslikni saqlash deb hisoblanishi kerak.

Boshqacha qilib aytganda, stereotiplarning maqsadi guruhning munosabatlarini, birinchi navbatda, boshqa guruhlar bilan emas, balki o‘z ichida o‘rnatish, uning a’zolariga tarix girdobida o‘zlarini aniqlashga imkon beradigan tasvirni yaratishdir. Shu nuqtai nazardan, ijtimoiy stereotiplarning “yagona vazifasi” ramziy, ammo ijtimoiy hamjamiyatning yaxlitligini ta’minlashdir[1].

Biroq, boshqa odamlar guruhlarining afzalliklari ham mavjud. Etnik ozchiliklar kabi past maqomli guruhlar jamiyatdagi nisbatan past mavqeini qabul qilishi mumkin. Bunday hollarda ular salbiy avtostereotiplarni (o‘z guruhining stereotiplari) va ijobiy geterostereotiplarni (boshqa birovning guruhining stereotiplari) rivojlantirishga moyildirlar.

A.Teshfel shuningdek stereotipning ikkita ijtimoiy funktsiyasini aniqlagan:

[1] https://psyfactor.org/lib/stereotype8.htm

1) guruhlar o‘rtasidagi mavjud munosabatlarni tushuntirish, shu jumladan murakkab va “odatda qayg‘uli” ijtimoiy hodisalarning sabablarini izlash;

2) mavjud guruhlararo munosabatlarni asoslash, masalan, boshqa odamlarning guruhlariga nisbatan sodir etilgan yoki rejalashtirilgan harakatlar.

Shunday qilib, stereotiplarning mazmuni psixologik emas, balki ijtimoiy omillar bilan belgilanadi, hukmronlik va bo‘ysunishga asoslangan guruhlararo munosabatlarning barqarorligiga hissa qo‘shadigan, stereotipning o‘zi mexanizmi emas, balki aynan salbiy stereotiplardir.

Oilashunos, psixolog olim G‘.B. Shoumarov tomonidan yaratilgan “Nikohga ma’naviy tayyorgarlik” testi aynan bizning ilmiy ishimiz mavzusiga tegishli metodikalardan biri bo‘lib, u tadqiqot ob’ektimizdagi nikoh yoshidagi o‘zbek va qirg‘iz qizlarining nikohga tayyorgarligini ko‘rsatib bera oladi. Chunki qizlarni oilaga tayyorlashda o‘ziga bo‘lgan ishonchni baholash hamda kelajakdagi bo‘lajak turmush o‘rtog‘ining xulq-atvorini o‘rganish va unga dastlabki moslashuvni boshlashi muhim omillardan biri hisoblanadi. Mazkur test orqali olingan natijalar 340 nafar o‘zbek oilasida voyaga yetgan qizlar (n=340) va 189 nafar qirg‘iz oilasida balog‘atga yetgan qizlar (n=189) ishtirokida tahlil qilindi.

Tadqiqot ishida qo‘yilgan vazifalarning o‘z tasdig‘ini topishi uchun har ikki millat vakillari bo‘lgan qizlarning fikrlari, ularning oilaviy hayotga tayyorgarligi, etnik stereotiplari va psixologik ustanovkalarida namoyon bo‘ladigan farqlar empirik jihatdan aniqlandi.

So‘rovnomaga kiritilgan savollar 5 ta shkala asosida guruhlashtirildi. Jumladan, o‘zbek va qirg‘iz qizlarining “Oilaviy hayot haqida tasavvurlarining darajasi”, “Mustahkam oila qurishda nimalarga e’tibor berish istaklari”, “Baxtli oila qurish uchun nimalarni bilish istaklari”, “Oila qurgandan so‘ng onalik mas’uliyatiga tayyor deb hisoblashlari”, “Ayol rolini bajarishga to‘laqonli tayyor deb hisoblashlari” kabi tasavvurlarining statistik tahlili amalga oshirildi. Tadqiqotda 340 nafar o‘zbek qizlari va 189 nafar qirg‘iz qizlari respondentlar guruhini tashkil etdi. 1-jadvalda natijalar keltirilgan. Tadqiqot ishida o‘zbek va qirg‘iz qizlarining yashash hududi bo‘lgan Farg‘ona va Andijon viloyatlari bo‘yicha ham farqlanishi aniqlandi. Olingan natijalar 1-jadvalda keltirilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

1-jadvalda mazkur so‘rovnomadan olingan natijalardan ko‘rinib turibdiki, Farg‘ona va Andijon hududidagi qizlarda “Oilaviy hayot haqida tasavvurlaringiz qay darajada?” deb berilgan savolga umumiy natijalarning o‘rta arifmetik qiymatlari

o‘rtasida statistik jihatdan farq aniqlandi (t=1,28; p<0,05). Qirg‘iz millatiga mansub qizlarda esa bunday qarashlarning shakllanishiga jamiyatda milliy an’analar va oilalarda hanuzgacha eskicha urf-odatlarning davom etayotgani misol bo‘lishi mumkin.

Shuningdek, “Mustahkam oila qurishda nimalarga e’tibor berishni istaysiz?” deb berilgan savolga Farg‘ona va Andijon hududidagi qizlarda umumiy natijalarning o‘rta arifmetik qiymatlari o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq aniqlanmadi (t=-1,68; p<0,05). Navbatdagi “Baxtli oila qurish uchun nimalarni bilishni istaysiz?” degan savolga esa har ikki millat qizlarida umumiy natijalarning o‘rta arifmetik qiymatlari o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq aniqlandi (t=2,54; p<0,05).

Natijalarga ko‘ra, respondentlardagi baxtli oila haqidagi tasavvurlarning boyitilishi, ya’ni “pul topishni”, “xulq-atvor qoidalari”, “xo‘jalik yuritishni”, “nizolarni bartaraf etishni” va “boshqalar” kabi variantlarning tanlanishiga qarab, ularning oldidagi vazifalarga nisbatan ushbu javoblar olindi. Bunga aynan har ikki hududda yashaydigan qizlarda oilasining baxtli bo‘lishi uchun har bir oila a’zosi xo‘jalik yuritishni bilishi, oiladagi xulq-atvor qoidalari va normalariga amal qilishi, oilada yuzaga keladigan nizolarni bartaraf etish yo‘llarini bilishi hamda oilaning iqtisodiy tomoniga o‘z hissasini qo‘shishi lozimligi aniqlandi.

1-jadval

“Qizlarning oilaviy hayot haqidagi tasavvurlari” so‘rovnomasining hududlar bo‘yicha natijalari

(Farg‘ona va Andijon viloyatlarining qizlari misolida)

Shkala	Hudud	O‘rtacha	Dis-persiya	n	t
Oilaviy hayot haqida tasavvurlari darajasi	F	1,93	0,45	340	1,28
	A	1,85	0,41	189	
Mustahkam oila qurishda nimalarga e’tibor berish istaklari	F	2,40	1,01	340	-1,68
	A	2,57	1,27	189	
Baxtli oila qurish uchun nimalarni bilish istaklari	F	1,99	0,53	340	-2,54*
	A	2,17	0,62	189	
Oila qurgandan so‘ng onalik ma’suliyatiga tayyor deb hisoblashlari	F	2,01	0,83	340	-0,22
	A	2,02	0,78	189	
Ayol rolini bajarishga to‘laqonli tayyor deb hisoblashlari	A	2,01	0,83	340	-0,18
	F	2,02	0,80	189	

Izoh: *p<0,05; **p<0,01;***p<0,001; F – Farg ‘ona; A - Andijon

Shuningdek, “Siz o‘zingizni oila qurgandan so‘ng onalik mas’uliyatiga tayyor deb hisoblaysizmi?” degan savolga har ikki millat qizlarida umumiy natijalarning o‘rta arifmetik qiymatlari o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq aniqlanmadi ($t=-0,22$; $p<0,05$). Bunga qizlarni nikohga tayyorlashning ta’lim bilan bog‘liq tizimi mavjud emasligi, qizlarni nikohga tayyorlash jarayonining tizimli ravishda yo‘lga qo‘yilmaganligi hamda qizlarni oilaviy hayotga tayyorlashning aniq metodikasi ishlab chiqilmaganligi sabab bo‘lishi mumkin. Shuningdek, ularning asosan majburiy tarzda ishtirok etishi, aksariyat hollarda auditoriya xuddi majburlab bir joyga to‘plangandek tuyulishi va tadbirlarning yetarli darajada ta’sirchan emasligi ham muhim omillardan biridir. Bundan tashqari, bo‘lajak turmush o‘rtog‘ining oila a’zolari, ayniqsa, qaynona bilan ijobiy va ishonchli munosabatlarni o‘rnatishga hali tayyor emasliklari, qizlarga qaynonaning jamiyatda keng tarqalgan salbiy qiyofasi ta’sir qilishi hamda ularda munosabatlar psixologiyasi, oilaviy hayotdagi o‘z huquq va majburiyatlari haqidagi bilimlarning yetishmasligi bunga sabab bo‘lishi mumkin.

XULOSA

O‘zbek va qirg‘iz qizlarining oilaviy hayotni qurishi hamda ularning turmush kechirishdagi qiyinchiliklarga duch kelish ehtimolini kamaytirishda psixologik ustanovkalar va etnik stereotiplarning o‘ziga xos xususiyatlarini empirik jihatdan tadqiq etishda uslubiy yondashuv zarurligi asoslandi.

FOYDALANILDAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasining Oila kodeksi. - T.: Adolat, 1998. - 302 b.
2. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. - T.: O‘zbekiston, 2018. - 40 b.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 13-fevraldagi “2019-2025-yillarda O‘zbekiston Respublikasi aholisining ruhiy salomatligini muhofaza qilish xizmatini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PQ-4190-son qarori // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi. - 2019. - 15-fevral. - № 07/19/4190/2614.
4. Akramova F.A., Djuxonova N.X. Qizlarni oilaga tayyorlashda etnik stereotiplar va psixologik ustanovkalarini o‘rganish // So‘nggi ilmiy tadqiqotlar nazariyasi. - 2023. - T. 6. - № 12. - B. 282-291.
5. Dzhukhonova N. Studying ethnic stereotypes and psychological standards in preparing girls for a family // Science and Innovation. - 2023. - T. 2. - № B5. - B. 13-16.
6. Djuxonova N., Qovlonbekov A. Oilaviy nizolar va ularning tavsifi // Conference Zone. - 2023. - B. 289-296.

ZAMONAVIY SHIFOKORLAR PROFESSIONAL KARERASIDA PSIXOLOGIK OMILLARNING TA'SIRI

Arziqulov O'tkirbek Maxammatovich
Andijon davlat tibbiyot instituti dotsenti
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada shifokorlarning professional kar'era rivojlanishida psixologik omillarning o'rni va ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Zamonaviy sog'liqni saqlash tizimida shifokor faoliyati yuqori mas'uliyat, doimiy stress va emotsional bosim bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu holatlar ularning kasbiy samaradorligi hamda kar'era rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqot davomida motivatsiya, emotsional intellekt, kommunikativ kompetensiya, stressga chidamlilik va professional moslashuv kabi omillarning shifokor faoliyatidagi o'rni o'rganildi. Tadqiqot metodologiyasi sifatida tizimli tahlil, qiyosiy yondashuv va ilmiy manbalarni tahlil qilish usullaridan foydalanildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, ijobiy psixologik muhit va psixologik barqarorlik shifokorlarning professional muvaffaqiyati hamda tibbiy xizmat sifati oshishida muhim omil hisoblanadi.

Kalit so'zlar: shifokor, professional kar'era, psixologik omillar, stress, motivatsiya, emotsional intellekt, kommunikativ kompetensiya, professional rivojlanish, kasbiy faoliyat, sog'liqni saqlash tizimi, psixologik barqarorlik, burnout sindromi, tibbiy ta'lim, kasbiy moslashuv, boshqaruv.

Аннотация. В данной статье научно анализируется влияние психологических факторов на профессиональную карьеру врачей. В современной системе здравоохранения деятельность врача связана с высокой ответственностью, постоянным стрессом и эмоциональным напряжением, что существенно влияет на профессиональную эффективность и карьерное развитие медицинских работников. В исследовании рассматриваются роль мотивации, эмоционального интеллекта, коммуникативной компетентности, стрессоустойчивости и профессиональной адаптации в деятельности врачей. В ходе исследования использовались методы системного анализа, сравнительного подхода и анализа научной литературы. Результаты показали, что положительная психологическая среда и психологическая устойчивость

являются важными факторами профессионального успеха врачей и повышения качества медицинских услуг.

Ключевые слова: врач, профессиональная карьера, психологические факторы, стресс, мотивация, эмоциональный интеллект, коммуникативная компетентность, профессиональное развитие, медицинская деятельность, система здравоохранения, психологическая устойчивость, синдром выгорания, медицинское образование, профессиональная адаптация, управление.

Abstract. This article scientifically analyzes the influence of psychological factors on physicians' professional careers. In the modern healthcare system, medical practice is associated with high responsibility, continuous stress, and emotional pressure, all of which significantly affect physicians' professional effectiveness and career development. The study examines the role of motivation, emotional intelligence, communicative competence, stress resistance, and professional adaptation in doctors' professional activities. Systematic analysis, comparative methods, and scientific literature review were used as the main research methodologies. The findings indicate that a positive psychological environment and psychological stability are essential factors in physicians' professional success and in improving the quality of medical services.

Keywords: physician, professional career, psychological factors, stress, motivation, emotional intelligence, communicative competence, professional development, healthcare system, psychological stability, burnout syndrome, medical education, professional adaptation, management.

KIRISH

Hozirgi globallashuv sharoitida inson kapitali va professional salohiyat har qanday sohaning asosiy rivojlantiruvchi omili sifatida baholanmoqda. Ayniqsa, tibbiyot sohasida inson omili, psixologik barqarorlik va professional tayyorgarlik alohida ahamiyat kasb etadi. Shifokorlar jamiyat salomatligini ta'minlashda muhim ijtimoiy vazifani bajaradi. Ularning mehnat faoliyati inson hayoti bilan bevosita bog'liq bo'lganligi sababli, kasbiy mas'uliyat darajasi boshqa sohalarga nisbatan yuqori hisoblanadi. Bu esa shifokorlarda doimiy emotsional bosim, stress va psixologik charchoq holatlarini keltirib chiqaradi.

Zamonaviy tibbiyot tizimida shifokorlardan nafaqat yuqori kasbiy bilim, balki stressga chidamlilik, tezkor qaror qabul qilish, emotsional intellekt va kommunikativ

ko‘nikmalar ham talab etilmoqda. So‘nggi yillarda jahon miqyosida shifokorlarning professional “burnout” sindromi, ruhiy charchoq va psixologik bosim bilan bog‘liq muammolar ortib borayotgani kuzatilmoqda. Ayniqsa, pandemiyadan keyingi davrda tibbiyot xodimlarining psixologik holati ilmiy tadqiqotlarning dolzarb mavzusiga aylandi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, shifokorlarning professional karerasida psixologik omillarning ta’sirini o‘rganish orqali tibbiy xizmat sifati va mehnat samaradorligini oshirish imkoniyatlari aniqlanadi. Psixologik jihatdan barqaror bo‘lgan shifokorlar bemorlar bilan samarali muloqot qila oladi, murakkab klinik vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qiladi va kasbiy faoliyatda yuqori natijalarga erishadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi shifokorlarning professional karerasida psixologik omillarning o‘rni va ahamiyatini ilmiy tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot vazifalari sifatida stress, motivatsiya, emotsional intellekt, kommunikativ kompetensiya va psixologik barqarorlikning shifokor faoliyatiga ta’sirini o‘rganish belgilandi.

Tadqiqot ob’ekti sifatida tibbiyot muassasalarida faoliyat yuritayotgan shifokorlarning mehnat faoliyati olingan bo‘lsa, predmeti psixologik omillarning ularning professional karerasiga ta’siri hisoblanadi.

Psixologik omillarning inson mehnat faoliyatiga ta’siri uzoq yillardan beri olimlar tomonidan tadqiq qilib kelinmoqda. Ayniqsa, tibbiyot sohasida stress va emotsional bosimning ta’siri ko‘plab tadqiqotlarda yoritilgan. Amerikalik olim Hans Selye stress nazariyasini ilgari surib, inson organizmida uzoq davom etuvchi bosim salbiy oqibatlarga olib kelishini ilmiy asoslab bergan [1].

Daniel Goleman emotsional intellekt nazariyasi orqali insonning o‘z his-tuyg‘ularini boshqara olishi va boshqalar bilan samarali munosabat o‘rnata bilishi professional muvaffaqiyatning muhim omili ekanligini ta’kidlaydi [2]. Uning fikricha, tibbiyot sohasida emotsional intellekti yuqori bo‘lgan mutaxassislar bemorlar bilan ishlashda katta yutuqlarga erishadi.

Christina Maslach tomonidan ishlab chiqilgan “burnout syndrome” nazariyasi shifokorlar faoliyatidagi ruhiy charchoq, depressiya va emotsional tushkunlikning asosiy sabablarini tushuntirib beradi [3]. Mazkur nazariyaga ko‘ra, doimiy stress sharoitida ishlash insonda professional qiziqishning pasayishiga olib keladi.

O‘zbekistonda ham tibbiyot xodimlarining psixologik holati va mehnat samaradorligi bo‘yicha qator tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, mahalliy olimlar tomonidan shifokorlarning stressga chidamliligi, professional motivatsiyasi va kommunikatsiya madaniyati masalalari o‘rganilgan [4].

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

- tizimli tahlil;
- qiyosiy tahlil;
- psixologik yondashuv;
- ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish;
- statistik ma’lumotlarni o‘rganish;
- sotsiologik kuzatuv metodi.

Metodologik jihatdan tadqiqot insonparvarlik va kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etildi. Shuningdek, shifokorlarning kasbiy faoliyatida motivatsiya va psixologik muhitning ahamiyatiga alohida e’tibor qaratildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Shifokor faoliyati boshqa kasblarga nisbatan murakkab psixologik xususiyatlarga ega. Chunki shifokor har kuni inson hayoti va sog‘lig‘i bilan bog‘liq qarorlar qabul qiladi. Bu esa yuqori darajadagi mas’uliyat va emotsional bosimni talab qiladi.

Psixologik omillar shifokorning:

- qaror qabul qilish qobiliyatiga;
- bemor bilan muloqotiga;
- mehnat samaradorligiga;
- kasbiy motivatsiyasiga;
- jamoa bilan ishlash ko‘nikmalariga;
- karera o‘sishiga ta’sir ko‘rsatadi.

Shifokorlarda emotsional barqarorlikning yuqori bo‘lishi stress holatlarida ham vaziyatni to‘g‘ri baholash imkonini beradi. Ayniqsa, reanimatsiya, jarrohlik va shoshilinch tibbiy yordam sohasida faoliyat yurituvchi shifokorlarda psixologik tayyorgarlik juda muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, psixologik jihatdan charchagan shifokorlarda xatolar soni ko‘payishi mumkin. Bu esa bemor xavfsizligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli rivojlangan davlatlarda tibbiyot xodimlariga psixologik yordam ko‘rsatish tizimi keng joriy etilgan.

Stress shifokorlar faoliyatida eng ko‘p uchraydigan psixologik holatlardan biri hisoblanadi. Doimiy navbatchilik, og‘ir bemorlar bilan ishlash, yuqori mas’uliyat va vaqt tanqisligi stressning asosiy sabablari hisoblanadi.

Professional “burnout” sindromi quyidagi belgilar orqali namoyon bo‘ladi:

- doimiy charchoq;
- emotsional tushkunlik;
- mehnatga qiziqishning pasayishi;
- asabiylik;
- bemorlarga nisbatan befarqlik;
- ish samaradorligining kamayishi.

Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti “burnout” sindromini professional faoliyat bilan bog‘liq muammo sifatida e’tirof etgan. Ayniqsa, pandemiya davrida ko‘plab shifokorlarda ruhiy charchoq va depressiv holatlar kuchaygan.

Stressning uzoq davom etishi inson salomatligiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi. U yurak-qon tomir kasalliklari, gipertoniya va depressiya rivojlanishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Shu sababli tibbiyot muassasalarida psixologik-profilaktik ishlarni kuchaytirish muhim ahamiyatga ega.

Motivatsiya shifokorning professional rivojlanishida muhim omil hisoblanadi. Ichki motivatsiyaga ega bo‘lgan shifokorlar o‘z ustida doimiy ishlaydi, yangi bilimlarni egallaydi va kasbiy o‘sishga intiladi.

Motivatsiyaning asosiy turlari:

- moddiy motivatsiya;
- ma’naviy rag‘bat;
- ijtimoiy e’tirof;
- kasbiy o‘sish imkoniyati
- ilmiy faoliyatga jalb etish.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, rahbariyat tomonidan qo‘llab-quvvatlanadigan shifokorlarda mehnat samaradorligi yuqori bo‘ladi.

Shuningdek, zamonaviy tibbiyotda karera rivojlanishi uchun quyidagi omillar muhim hisoblanadi:

- malaka oshirish;
- xorijiy tajriba;
- ilmiy-tadqiqot ishlari;
- kommunikatsiya ko‘nikmalari;

- liderlik qobiliyati.

Emotsional intellekt insonning o‘z hissiyotlarini anglashi va boshqara olish qobiliyatidir. Tibbiyot sohasida bu ko‘nikma ayniqsa muhim ahamiyatga ega.

Emotsional intellekti yuqori bo‘lgan shifokor:

- bemor bilan samarali muloqot qiladi;
- konfliktli vaziyatlarni to‘g‘ri hal qiladi;
- stressni boshqara oladi;
- jamoada ijobiy muhit yaratadi.

Kommunikativ kompetensiya ham shifokor faoliyatining muhim qismi hisoblanadi. Bemor bilan to‘g‘ri muloqot qilish uning psixologik holatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Tadqiqotlarga ko‘ra, xushmuomala va psixologik jihatdan yetuk shifokorlarga bemorlarning ishonchi yuqori bo‘ladi.

Bugungi kunda tibbiyot oliy ta’lim muassasalarida talabalarning psixologik tayyorgarligiga katta e’tibor qaratilmoqda. Chunki kelajakda ular yuqori stress sharoitida ishlashlariga to‘g‘ri keladi.

Shu sababli quyidagi yo‘nalishlarda ta’limni kuchaytirish zarur:

- stress-menejment;
- emotsional intellekt;
- kommunikatsiya psixologiyasi;
- konfliktologiya;
- liderlik ko‘nikmalari.

Psixologik tayyorgarlikka ega bo‘lgan yosh mutaxassislar ish faoliyatiga tezroq moslasha oladi.

Tadqiqot natijalari shifokorlarning professional karerasida psixologik omillar muhim o‘rin tutishini ko‘rsatdi. Ayniqsa:

- stressga chidamlilik;
- emotsional intellekt;
- ijobiy psixologik muhit;
- motivatsiya;
- rahbariyat qo‘llab-quvvatlashi;
- jamoadagi munosabatlar kasbiy rivojlanishga katta ta’sir ko‘rsatishi aniqlandi.

Shuningdek, psixologik yordam tizimi yo‘lga qo‘yilgan muassasalarda shifokorlarning mehnat samaradorligi yuqori ekanligi kuzatildi.

Tahlillar shifokorlarda “burnout” sindromining oldini olish uchun muntazam psixologik treninglar tashkil etish zarurligini ko‘rsatdi.

XULOSA

Shifokorlarning professional karerasida psixologik omillar hal qiluvchi ahamiyatga ega. Stress, emotsional bosim va ruhiy charchoq shifokor faoliyati samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Psixologik barqarorlik, emotsional intellekt va motivatsiya esa kasbiy muvaffaqiyatning muhim omili hisoblanadi. Shu sababli tibbiyot muassasalarida psixologik qo‘llab-quvvatlash tizimini rivojlantirish, stressni boshqarish bo‘yicha maxsus dasturlar tashkil etish va sog‘lom psixologik muhit yaratish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, tibbiyot oliy ta’lim muassasalarida psixologik tayyorgarlikka oid fanlarni kengaytirish va amaliy treninglarni joriy etish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Selye H. The Stress of Life. - New York: McGraw-Hill, 1978. - 515 p.
2. Goleman D. Emotional Intelligence. - New York: Bantam Books, 1995. - 352 p.
3. Maslach C., Leiter M. Understanding the burnout experience // World Psychiatry. - 2016. - Vol. 15. - №2. - P. 103-111.
4. Ismoilova N.Z. Tibbiyot xodimlarida kasbiy stress muammolari // Zamonaviy tibbiyot. - 2024. - №4. - B. 22-28.
5. Smith J., Brown T. Psychological resilience in healthcare professionals // International Medical Journal. - 2023. - Vol. 18. - №3. - P. 144-151.
6. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat - yengilmas kuch. - Toshkent: Ma’naviyat, 2008. - 176 b.
7. Lazarus R. Psychological Stress and the Coping Process. - New York: Springer, 1966. - 466 p.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining sog‘liqni saqlash tizimini isloh qilishga oid qarorlari // https://lex.uz/ (19.05.2026).

KIMYOVIY ADDIKTATSIYALARDA OILAVIY MUHITNING PSIXOLOGIK AHAMIYATI

Mirashirova Nargiza Anvarovna
Toshkent amaliy fanlar universiteti Psixol. f. f. d. (PhD), professor

Raxmatova Zulxumor Alimovna
Toshkent amaliy fanlar universiteti 1-bosqich magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada kimyoviy addiktatsiyalarda oilaviy muhitning psixologik ahamiyati ijtimoiy-psixologik yondashuv asosida tahlil qilingan. Tadqiqot davomida nosog‘lom oilaviy muhit, emotsional sovuqlik, oilaviy nizolar va psixologik qo‘llab-quvvatlash yetishmasligining addiktiv xulq shakllanishiga ta’siri yoritilgan. Shuningdek, stress, coping strategiyalari va ijtimoiy moslashuvning kimyoviy addiktatsiyalar bilan bog‘liqligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, sog‘lom oilaviy muhit addiktiv xulq profilaktikasining muhim psixologik omili hisoblanadi. Maqolada addiktatsiyaga ega shaxslar bilan ishlashda oilaviy-psixologik yondashuvlarning ahamiyati ham ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: kimyoviy addiktatsiya, addiktiv xulq, oilaviy muhit, stress, coping strategiyalari, psixologik barqarorlik, ijtimoiy moslashuv, psixoprofilaktika, reabilitatsiya, psixoaktiv moddalar.

Аннотация. В данной статье на основе социально-психологического подхода проанализировано психологическое значение семейной среды при химических аддикциях. В ходе исследования раскрыто влияние неблагополучной семейной атмосферы, эмоциональной холодности, семейных конфликтов и недостатка психологической поддержки на формирование аддиктивного поведения. Также научно обоснована взаимосвязь стресса, копинг-стратегий и социальной адаптации с химическими аддикциями. Результаты исследования показали, что здоровая семейная среда является важным психологическим фактором профилактики аддиктивного поведения. В статье также раскрыта значимость семейно-психологических подходов в работе с лицами, имеющими аддикции.

Ключевые слова: химическая аддикция, аддиктивное поведение, семейная среда, стресс, копинг-стратегии, психологическая устойчивость,

социальная адаптация, психопрофилактика, реабилитация, психоактивные вещества.

Abstract. This article analyzes the psychological significance of the family environment in chemical addictions based on a socio-psychological approach. The study examines the influence of unhealthy family relationships, emotional coldness, family conflicts, and lack of psychological support on the formation of addictive behavior. In addition, the relationship between stress, coping strategies, and social adaptation with chemical addictions is scientifically substantiated. The research findings indicate that a healthy family environment is an important psychological factor in the prevention of addictive behavior. The article also highlights the importance of family-psychological approaches in working with individuals suffering from addictions.

Keywords: chemical addiction, addictive behavior, family environment, stress, coping strategies, psychological resilience, social adaptation, psychoprophylaxis, rehabilitation, psychoactive substances.

KIRISH

Bugungi kunda kimyoviy addiktatsiyalar jamiyatdagi dolzarb ijtimoiy-psixologik muammolardan biri hisoblanadi. Alkogol, giyohvand moddalar va boshqa psixoaktiv vositalarga qaramlik insonning psixik holati, ijtimoiy moslashuvi hamda oilaviy munosabatlariga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, yoshlar orasida addiktiv xulqning ortib borayotgani ushbu muammoni chuqur o‘rganishni talab etadi.

Kimyoviy addiktatsiyalarning shakllanishida oilaviy muhit muhim omil hisoblanadi. Oiladagi nizolar, emotsional sovuqlik, ota-onalar nazoratining sustligi hamda psixologik qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi shaxsda addiktiv xulq rivojlanish xavfini oshiradi. Aksincha, sog‘lom oilaviy muhit shaxsning psixologik barqarorligi va ijtimoiy moslashuviga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi [1].

Mazkur muammo xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan keng o‘rganilgan. Xususan, Hans Selye stress nazariyasini, Richard Lazarus va Susan Folkman coping strategiyalarini ilmiy asoslagan bo‘lsa, V.D. Mendelevich hamda A.E. Lichko addiktiv xulqning psixologik omillarini tahlil qilgan. Biroq kimyoviy addiktatsiyalarda oilaviy muhitning psixologik ahamiyatini kompleks yondashuv asosida tadqiq etish dolzarb masalalardan biri bo‘lib qolmoqda.

Tadqiqotning maqsadi - kimyoviy addiktatsiyalarda oilaviy muhitning psixologik ahamiyatini tahlil qilish hamda uning addiktiv xulq shakllanishiga ta’sirini yoritishdan iborat.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Kimyoviy addiktatsiyalar muammosi psixologiya, sotsiologiya, tibbiyot va ijtimoiy ish sohalarida keng o‘rganilgan murakkab multidisiplinar hodisalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, addiktiv xulqning shakllanishiga ta’sir etuvchi oilaviy, ijtimoiy va psixologik omillarni aniqlashga qaratilgan tadqiqotlar so‘nggi yillarda yanada faollashgan. Xorijiy ilmiy adabiyotlarda addiktatsiya ko‘proq biopsixosotsial model asosida izohlanib, unda biologik moyillik, psixologik holat va ijtimoiy muhit o‘zaro bog‘liq tizim sifatida talqin etiladi.

Hans Selye tomonidan ishlab chiqilgan stress nazariyasida insonning uzoq davom etuvchi psixologik bosimlarga moslashish mexanizmlari yoritilgan bo‘lib, surunkali stress holatlari addiktiv xulq shakllanishining muhim omillaridan biri sifatida ko‘rsatiladi. Richard Lazarus va Susan Folkman esa stressni kognitiv baholash nazariyasi orqali tushuntirib, shaxsning stressli vaziyatlarga bergan subyektiv bahosi va coping strategiyalari uning psixologik barqarorligiga ta’sir qilishini asoslab bergan [2]. Ushbu nazariya addiktiv xulqni ayrim hollarda psixologik himoya yoki muammolardan qochish mexanizmi sifatida izohlash imkonini beradi.

Addiktiv xulqning oilaviy omillar bilan bog‘liqligi ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan. Xususan, V.D. Mendelevich addiktiv xulqni shaxsning ichki psixologik ziddiyatlari hamda nosog‘lom ijtimoiy muhit natijasi sifatida talqin qilgan. A.E. Lichko o‘smirlar orasidagi deviant va addiktiv xulq shakllanishida oiladagi emotsional sovuqlik, nazoratning sustligi va nizoli muhitning salbiy ta’sirini alohida ta’kidlagan [3]. Erich Fromm esa insondagi yolg‘izlik, ichki bo‘shliq va emotsional qoniqmaslik holatlari turli qaramlik shakllarining psixologik asosiga aylanishini qayd etgan.

Zamonaviy ilmiy qarashlarda oilaviy muhit shaxs psixologik rivojlanishining asosiy determinantlaridan biri sifatida baholanadi. Tadqiqotlarda oiladagi zo‘ravonlik, ota-onalarning befarqligi, emotsional qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi hamda disfunksional oilaviy munosabatlar kimyoviy addiktatsiyalarning rivojlanish xavfini oshiruvchi omillar sifatida ko‘rsatib o‘tiladi. Shu bilan birga, sog‘lom oilaviy muhit, ijobiy kommunikatsiya va psixologik

qo‘llab-quvvatlash addiktiv xulq profilaktikasining muhim himoya omili sifatida e’tirof etiladi.

Mahalliy olimlar tomonidan ham shaxsning ijtimoiy moslashuvi, oilaviy munosabatlar va deviant xulq masalalari bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borilgan. Jumladan, V.M. Karimova oilaviy muhitning shaxs rivojlanishidagi psixologik ahamiyatini tahlil qilgan bo‘lsa, G‘.B. Shoumarov stress va shaxs faoliyati o‘rtasidagi bog‘liqlikni yoritgan. Shuningdek, mahalliy tadqiqotlarda yoshlar tarbiyasi, ijtimoiy nazorat va psixologik profilaktika masalalari doirasida addiktiv xulqning ayrim jihatlari ko‘rib chiqilgan. Biroq kimyoviy addiktatsiyalarda oilaviy muhitning psixologik ta’sirini kompleks yondashuv asosida tadqiq etish bo‘yicha ilmiy ishlanmalar yetarli darajada emasligi mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Mazkur tadqiqotda biopsixosotsial yondashuv, stress va coping nazariyasi hamda ijtimoiy-psixologik tahlil metodologiyasidan foydalanildi. Tadqiqot davomida ilmiy manbalarni qiyosiy-tahliliy o‘rganish, nazariy umumlashtirish, psixologik va pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish metodlari qo‘llanildi. Shuningdek, oilaviy muhit va addiktiv xulq o‘rtasidagi bog‘liqlikni yoritishda tizimli yondashuv asosida mavjud ilmiy qarashlar o‘zaro solishtirildi va umumlashtirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot davomida kimyoviy addiktatsiyalarning shakllanishida oilaviy muhitning psixologik ahamiyati nazariy jihatdan tahlil qilindi hamda mavjud ilmiy manbalar asosida muammoning ijtimoiy-psixologik jihatlari umumlashtirildi. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, nosog‘lom oilaviy muhit addiktiv xulq rivojlanishining eng muhim omillaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, oiladagi doimiy nizolar, emotsional sovuqlik, ota-onalarning befarqligi, zo‘ravonlik va nazoratning sustligi shaxsning psixologik barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi hamda turli kimyoviy vositalarga psixologik qaramlik rivojlanishiga zamin yaratadi.

Nazariy tahlillar asosida aniqlanishicha, oilada qo‘llab-quvvatlovchi emotsional muhit mavjud bo‘lmagan holatlarda shaxsda ichki yolg‘izlik, xavotir, depressiv kayfiyat va frustratsiya kuchayadi. Bunday psixologik holatlar esa ayrim insonlarda stressdan qochish vositasi sifatida alkogol, tamaki yoki boshqa psixoaktiv moddalarga murojaat qilish ehtimolini oshiradi. Richard Lazarus va Susan Folkman tomonidan ishlab chiqilgan coping nazariyasiga ko‘ra, shaxs stressli vaziyatlarga konstruktiv moslasha olmaganda destruktiv coping strategiyalaridan foydalanadi.

Kimyoviy addiktatsiya ana shunday salbiy moslashuv shakllaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Tahlillar davomida disfunksional oilalarda voyaga yetgan shaxslarda o‘z-o‘zini nazorat qilish darajasining pastligi, emotsional beqarorlik va ijtimoiy moslashuv muammolari ko‘proq uchrashi aniqlandi. Shu bilan birga, oiladagi psixologik qo‘llab-quvvatlash va sog‘lom kommunikatsiya mavjud bo‘lgan holatlarda addiktiv xulq rivojlanish xavfi sezilarli darajada kamayishi kuzatiladi. Bu esa oilaning nafaqat tarbiyaviy, balki himoya qiluvchi psixologik omil sifatidagi rolini tasdiqlaydi.

Mavjud ilmiy manbalar va statistik ma’lumotlar tahlili dunyo miqyosida kimyoviy addiktatsiyalar bilan bog‘liq muammolar ortib borayotganini ko‘rsatmoqda. World Health Organization ma’lumotlariga ko‘ra, psixoaktiv moddalarga qaramlik holatlarining katta qismi oilaviy va ijtimoiy nosog‘lom muhit bilan bevosita bog‘liq. Ayniqsa, bolalik davrida zo‘ravonlik, e’tiborsizlik yoki oilaviy beqarorlikni boshdan kechirgan shaxslarda addiktiv xulq shakllanish xavfi yuqoriroq ekanligi qayd etiladi.

Tadqiqot natijalari asosida kimyoviy addiktatsiyalar profilaktikasida oilaviy muhitni sog‘lomlashtirish muhim omil ekanligi aniqlandi. Jumladan:

- oilada ijobiy emotsional muhitni shakllantirish;
- ota-onalar va farzandlar o‘rtasidagi kommunikativ munosabatlarni mustahkamlash;
- stressga bardoshlilik ko‘nikmalarini rivojlantirish;
- yoshlar bilan psixoprofilaktik treninglar tashkil etish;
- ijtimoiy-psixologik maslahat xizmatlarini kengaytirish addiktiv xulqning oldini olishda samarali vosita bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Shuningdek, tadqiqot davomida kimyoviy addiktatsiyaga ega shaxslar bilan ishlashda faqat tibbiy yondashuv yetarli emasligi, balki oilaviy va psixologik reabilitatsiya tizimini ham kompleks ravishda tashkil etish zarurligi asoslab berildi. Chunki addiktatsiya nafaqat fiziologik, balki chuqur psixologik va ijtimoiy muammo sifatida namoyon bo‘ladi.

Natijalar asosida shunday ilmiy xulosaga kelish mumkinki, sog‘lom oilaviy muhit shaxsning psixologik barqarorligi va ijtimoiy moslashuvini ta’minlovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Aksincha, disfunksional oilaviy munosabatlar kimyoviy addiktatsiyalarning shakllanish xavfini kuchaytiradi. Shu sababli addiktiv xulq profilaktikasi va reabilitatsiyasida oilaviy-psixologik yondashuvlardan keng foydalanish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

XULOSA

Mazkur tadqiqot davomida kimyoviy addiktatsiyalarda oilaviy muhitning psixologik аҳамияти nazariy jihatdan tahlil qilinib, addiktiv xulq shakllanishiga таъсир этувчи asosiy ijtimoiy-psixologik omillar yoritildi. Tahlillar natijasida nosog‘lom oilaviy muhit, emotsional sovuqlik, oilaviy nizolar, ota-onalar nazoratining sustligi hamda psixologik qo‘llab-quvvatlash yetishmasligi shaxsda kimyoviy addiktatsiyalar rivojlanish xavfini oshirishi aniqlandi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, oiladagi sog‘lom psixologik muhit shaxsning emotsional barqarorligi, stressga bardoshliligi va ijtimoiy moslashuvini ta’minlovchi muhim himoya omili hisoblanadi. Aksincha, disfunksional oilalarda ulg‘aygan shaxslarda ichki ziddiyatlar, xavotir va psixologik beqarorlik kuchayib, bu holat turli psixoaktiv moddalarga qaramlik rivojlanishiga zamin yaratadi.

Shuningdek, tadqiqot davomida addiktatsiya muammosiga faqat tibbiy jihatdan yondashish yetarli emasligi, balki oilaviy va psixologik reabilitatsiyani ham kompleks tarzda tashkil etish zarurligi asoslandi. Shu nuqtai nazardan, addiktiv xulq profilaktikasida oilaviy konsultatsiyalar, psixologik treninglar, yoshlar bilan profilaktik suhbatlar hamda stressga bardoshlilik ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan dasturlarni keng joriy etish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Tadqiqotning nazariy аҳамияти kimyoviy addiktatsiyalarda oilaviy muhitning psixologik ta’sirini ijtimoiy-psixologik yondashuv asosida tizimli yoritilganligi bilan belgilanadi. Amaliy аҳамияти esa tadqiqot natijalaridan psixologlar, ijtimoiy xodimlar, pedagoglar hamda profilaktika mutaxassislari faoliyatida foydalanish imkoniyati mavjudligi bilan izohlanadi.

Kelgusidagi ilmiy izlanishlarda yoshlar orasida internet va kimyoviy addiktatsiyalarning o‘zaro bog‘liqligi, oilaviy tarbiya uslublarining addiktiv xulqqa ta’siri hamda zamonaviy psixokorreksion metodlarning samaradorligini chuqurroq o‘rganish muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Shoumarov G‘.B. Psixologik stress va shaxs faoliyati. - Toshkent: Fan, 2018. - 256 b.
2. Lazarus R., Folkman S. Stress, Appraisal, and Coping. - New York: Springer, 1984. - 445 b.
3. 3. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. — СПб.: Речь, 2009. — 256 с.
4. Selye H. The Stress of Life. - New York: McGraw-Hill, 1956.
5. Karimova V.M. Kasbiy stress va professional kuyish muammolari. -Toshkent: O‘qituvchi, 2020.

TYUTORLARNING BOSHQARUV USLUBLARI VA ULARNING TA'LIM SAMARADORLIGIGA TA'SIRI

Alijonov Nurbek Ulug'bek o'g'li
Farg'ona davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: alijonovnurbek48@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada tyutorlarning ta'lim jarayonidagi boshqaruv uslublari hamda ularning talabalar o'zlashtirishi va umumiy ta'lim samaradorligiga ta'siri tahlil qilingan. Tadqiqotda tyutorlarning turli yondashuvlari, jumladan, avtoritar, demokratik va liberal uslublarning talabalar motivatsiyasi hamda akademik natijalariga ta'siri o'rganilgan. Shuningdek, maqolada samarali boshqaruv uslublarini qo'llash orqali ta'lim sifatini oshirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari demokratik va shaxsga yo'naltirilgan uslublar talabalarning faolligini oshirib, ularning o'quv jarayoniga bo'lgan qiziqishini kuchaytirishini ko'rsatadi. Xulosa sifatida, tyutorlarning to'g'ri boshqaruv uslubini tanlashi ta'lim muvaffaqiyatining muhim omili ekanligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: tyutor, boshqaruv uslublari, ta'lim samaradorligi, pedagogika, talabalar, o'qitish metodologiyasi, shaxsiy yondashuv, akademik natijalar.

Аннотация. В данной статье анализируются стили управления тьюторов в образовательном процессе и их влияние на успеваемость студентов и общую эффективность обучения. В исследовании рассматриваются различные подходы тьюторов, включая авторитарный, демократический и либеральный стили, а также их влияние на мотивацию студентов и академические результаты. В статье также представлены практические рекомендации по повышению качества образования посредством применения эффективных управленческих стилей. Результаты исследования показывают, что демократические и личностно-ориентированные подходы повышают активность студентов и усиливают их интерес к учебному процессу. В заключение подчёркивается, что выбор тьюторами правильного стиля управления является важным фактором успешности обучения.

Ключевые слова: тьютор, стили управления, эффективность образования, педагогика, студенты, методология обучения, личностный подход, академические результаты.

Abstract. This article analyzes tutors' management styles in the educational process and their impact on students' academic performance and overall educational effectiveness. The study examines various tutoring approaches, including authoritarian, democratic, and liberal styles, and their influence on students' motivation and academic outcomes. The article also provides practical recommendations for improving the quality of education through the application of effective management styles. The findings indicate that democratic and student-centered approaches increase student engagement and strengthen their interest in the learning process. In conclusion, the study emphasizes that selecting an appropriate management style is an important factor in achieving educational success.

Keywords: tutor, management styles, educational effectiveness, pedagogy, students, teaching methodology, student-centered approach, academic outcomes.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimida talabalarning individual ehtiyojlarini qondirish va ularning o‘quv jarayonidagi samaradorligini oshirishda tyutorlik instituti tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Tyutorlar nafaqat akademik ko‘mak beruvchi, balki talabalarning shaxsiy rivojlanishi, o‘quv ko‘nikmalarini shakllantirishi va mustaqil fikrlashini rag‘batlantiruvchi murabbiylar sifatida faoliyat yuritadilar. Ularning roli shunchaki ma'lumot berishdan ko‘ra kengroq bo‘lib, talabalarni o‘quv maqsadlariga erishishda yo‘naltirish, motivatsiya berish va ularning o‘z-o‘zini boshqarish qobiliyatini rivojlantirishni o‘z ichiga oladi. Bu murakkab vazifalar tyutorlardan aniq va samarali boshqaruv uslublarini qo‘llashni talab qiladi.

Boshqaruv uslubi tashkiliy maqsadlarga erishish uchun menejerlar tomonidan qo‘llaniladigan o‘ziga xos usullar, qaror qabul qilish, rejalashtirish, tashkil etish va vakolatni amalga oshirish yondashuvlarini qamrab oladi [1].

Tyutorlik kontekstida bu tushuncha tyutorning talabalar bilan o‘zaro munosabatlari, o‘quv jarayonini tashkil etishi, talabalarning mustaqilligini rag‘batlantirishi yoki cheklashi, shuningdek, ularning o‘quv faoliyatini nazorat qilish darajasida namoyon bo‘ladi. Har bir tyutor o‘zining shaxsiy xususiyatlari, pedagogik falsafasi va talabalarning ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda o‘ziga xos boshqaruv uslubini shakllantiradi.

Bu uslublar turli xil bo‘lib, avtoritar, demokratik, laissez-faire kabi keng spektrni qamrab olishi mumkin. Masalan, ba'zi tyutorlar qat'iy nazorat va aniq

ko‘rsatmalar berishga moyil bo‘lsa, boshqalari talabalarga ko‘proq erkinlik va tashabbus ko‘rsatish imkoniyatini beradi.

Shu nuqtai nazardan, tyutorlarning qo‘llayotgan boshqaruv uslublari ta’lim jarayonining samaradorligiga, talabalarning o‘zlashtirish darajasiga, motivatsiyasiga, o‘quvga bo‘lgan munosabatiga va umumiy rivojlanishiga qanday ta’sir ko‘rsatishi muhim ilmiy muammo hisoblanadi.

Turli boshqaruv uslublarining talabalar natijalariga ta’sirini chuqur tahlil qilish, eng samarali yondashuvlarni aniqlash va ularni pedagogik amaliyotga joriy etish zamonaviy ta’lim tizimining ustuvor vazifalaridan biridir. Ushbu maqola tyutorlarning boshqaruv uslublari nazariy asoslarini, ularning ta’lim samaradorligiga ta’sirini, uslub tanlashga ta’sir qiluvchi omillarni va samarali amaliyotlarni har tomonlama o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, tyutorlik faoliyatini optimallashtirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Tyutorlarning boshqaruv uslublari va ularning ta’lim samaradorligiga ta’siri masalasi zamonaviy pedagogika va ta’lim menejmenti sohasida tobora dolzarb tadqiqot mavzusiga aylanmoqda. Ushbu bo‘limda tyutorlik boshqaruvining nazariy asoslari, turli uslublarning xususiyatlari, ularning ta’lim jarayoni va talabalar natijalariga ko‘rsatadigan ta’siri, shuningdek, uslub tanlashga ta’sir qiluvchi omillar va samaradorlikni baholash metodologiyalari bo‘yicha so‘nggi ilmiy adabiyotlar tahlil qilinadi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Tyutorlarning boshqaruv uslublari va ularning ta’lim samaradorligiga ta’siri masalasi zamonaviy pedagogika hamda ta’lim menejmenti sohasida dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan biri sifatida tadqiq etib kelinmoqda. Boshqaruv uslubi tushunchasi dastlab menejment nazariyalarida shakllangan bo‘lib, amerikalik olim Kurt Levin tomonidan avtoritar, demokratik va laissez-faire uslublari sifatida tasniflangan. Olimning fikricha, boshqaruv uslubi rahbarning qaror qabul qilish, tashkil etish va nazoratni amalga oshirishdagi individual yondashuvini ifodalaydi [1].

Ta’lim tizimida ushbu nazariyalar tyutorlik faoliyatiga ham tatbiq etilib, pedagogik boshqaruvning samaradorligini aniqlashda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qilmoqda. Xususan, amerikalik tadqiqotchi James MacGregor Burns tomonidan ishlab chiqilgan transformatsion yetakchilik nazariyasida rahbar yoki tyutorning asosiy vazifasi talabalarni ilhomlantirish, ularning ichki motivatsiyasini rivojlantirish hamda intellektual salohiyatini qo‘llab-quvvatlashdan iborat ekanligi

ta’kidlanadi [2]. Mazkur yondashuv talabalarning mustaqil fikrlashi va o‘z-o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishda samarali omil sifatida baholanadi.

Shuningdek, xizmatkor yetakchilik konsepsiyasi amerikalik olim Robert Greenleaf tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, unda tyutor faoliyati talabaning ehtiyojlariga xizmat qilishi, uning shaxsiy va akademik rivojlanishiga ko‘maklashishga qaratilishi zarurligi qayd etiladi [3]. Ushbu yondashuv tyutor va talaba o‘rtasida hamkorlikka asoslangan pedagogik munosabatlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Pedagogik adabiyotlarda tyutorlik boshqaruv uslublarining ta’lim samaradorligiga ta’siri bo‘yicha ko‘plab ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, Douglas McGregor o‘zining “X va Y nazariyasi” orqali boshqaruv uslubi inson motivatsiyasi va faoliyat samaradorligiga bevosita ta’sir qilishini asoslab bergan. Olim demokratik boshqaruv uslubi xodim va ta’lim oluvchilarning tashabbuskorligi hamda mustaqilligini rivojlantirishini alohida ta’kidlaydi [4].

Shu bilan birga, zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda tyutorlik boshqaruvi talabalar motivatsiyasi, akademik muvaffaqiyati va shaxsiy rivojlanishiga ta’sir qiluvchi muhim omil sifatida e’tirof etiladi. Tadqiqotchilarning fikricha, samarali tyutorlik boshqaruvi pedagogik qo‘llab-quvvatlash, individual yondashuv va motivatsion strategiyalar uyg‘unligi asosida namoyon bo‘ladi [5].

Boshqaruv uslubi tushunchasi dastlab tashkiliy menejment sohasida rivojlangan bo‘lib, u rahbariyatning maqsadlarga erishishdagi yondashuvlari, qaror qabul qilish mexanizmlari va vakolatlarni amalga oshirish usullarini qamrab oladi [1].

Ta’lim kontekstida, xususan, tyutorlik faoliyatida bu tushuncha pedagogik boshqaruv, ta’lim yetakchiligi va o‘quv jarayonini tashkil etish prinsiplari bilan chambarchas bog‘liq. So‘nggi yillarda ta’limdagi yetakchilik nazariyalari, xususan, transformatsion, tranzaksion va xizmatkor yetakchilik modellari tyutorlik boshqaruv uslublarini tushunishda muhim asos bo‘lib xizmat qilmoqda. Transformatsion tyutorlik uslubi talabalarni ilhomlantirish, ularning intellektual salohiyatini rag‘batlantirish va shaxsiy rivojlanishiga e’tibor qaratish bilan tavsiflanadi [2].

Bunday tyutorlar talabalarning o‘z-o‘zini anglashini, o‘quvga bo‘lgan ichki motivatsiyasini oshirishga intiladi, ularni o‘quv maqsadlariga erishishda faol ishtirok etishga undaydi. Tranzaksion uslub esa aniq maqsadlar, mukofotlar va jazolash tizimi orqali talabalar xatti-harakatini boshqarishga qaratilgan bo‘lib, ko‘proq qisqa muddatli natijalarga e’tibor qaratadi. Xizmatkor yetakchilik

nazariyasi tyutorning asosiy vazifasi talabalarning ehtiyojlarini qondirish, ularning o‘sishi va rivojlanishiga ko‘maklashish ekanligini ta’kidlaydi [3].

Bu yondashuvda tyutor o‘zini talabaning xizmatkori sifatida ko‘radi, ularning muammolarini hal qilishga yordam beradi va ularning mustaqilligini oshirishga intiladi. Ushbu nazariyalar tyutorlik boshqaruv uslublarining nafaqat tashkiliy, balki pedagogik va psixologik jihatlarini ham chuqur tahlil qilish imkonini beradi.

Adabiyotlarda tyutorlik boshqaruv uslublari keng spektrda tasniflanadi, ammo eng ko‘p uchraydiganlari avtoritar, demokratik va laissez-faire (erkinlik beruvchi) uslublardir.

Avtoritar tyutorlik uslubi. Bu uslubda tyutor o‘quv jarayonini qat’iy nazorat qiladi, barcha qarorlarni mustaqil qabul qiladi va talabalardan ko‘rsatmalarga so‘zsiz rioya qilishni talab qiladi. Talabalarning fikrlari va tashabbuslari kamdan-kam hollarda hisobga olinadi. Ushbu uslub, ayniqsa, inqirozli vaziyatlarda yoki talabalarning bilim darajasi juda past bo‘lgan hollarda tezkor natijalarga erishish uchun samarali bo‘lishi mumkin [1].

Biroq, ko‘plab tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, avtoritar yondashuv talabalarning ichki motivatsiyasini pasaytiradi, ularning ijodiy fikrlash qobiliyatini cheklaydi va o‘z-o‘zini boshqarish ko‘nikmalarining rivojlanishiga to‘sqinlik qiladi [4]. Bunday uslub talabalarda stressni oshirishi, o‘quvga bo‘lgan qiziqishni yo‘qotishi va hatto tyutor bilan munosabatlarning yomonlashishiga olib kelishi mumkin. Natijada talabalar passiv tinglovchiga aylanib, mustaqil o‘rganish va muammolarni hal qilish qobiliyatini rivojlantira olmaydilar.

Demokratik tyutorlik uslubi. Demokratik uslub tyutor va talabalar o‘rtasidagi hamkorlikka asoslanadi. Tyutor talabalarni o‘quv jarayonini rejalashtirish, qaror qabul qilish va muammolarni hal qilishda faol ishtirok etishga undaydi. Bu uslubda tyutor yo‘naltiruvchi va maslahatchi rolini o‘ynaydi, talabalarga o‘z fikrlarini erkin ifoda etish imkoniyatini beradi. So‘nggi tadqiqotlar demokratik tyutorlik uslubining talabalar o‘zlashtirishiga, motivatsiyasiga va umumiy rivojlanishiga ijobiy ta’sirini tasdiqlaydi [5].

Talabalar o‘zlarini o‘quv jarayonining bir qismi sifatida his qiladilar, bu esa ularning mas’uliyatini oshiradi va o‘quvga bo‘lgan ichki qiziqishini kuchaytiradi. Ushbu uslub talabalarda tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish, muloqot va hamkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Shuningdek, u talabalarning o‘z-o‘zini boshqarish va mustaqil o‘rganish qobiliyatini oshiradi, bu esa ularning kelajakdagi kasbiy faoliyati uchun muhim ahamiyatga ega.

Laissez-faire (erkinlik beruvchi) tyutorlik uslubi. Bu uslubda tyutor minimal darajada aralashadi, talabalarga o‘quv jarayonini to‘liq nazorat qilish va o‘z-o‘zini boshqarish imkoniyatini beradi. Tyutor faqat talabalar yordam so‘ragan hollarda aralashadi. Ushbu uslub yuqori darajada mustaqil, o‘z-o‘zini motivatsiya qila oladigan va o‘z o‘quv ehtiyojlarini aniq biladigan talabalar uchun samarali bo‘lishi mumkin [6].

Biroq, aksariyat talabalar uchun, ayniqsa, o‘quvning boshlang‘ich bosqichlarida yoki murakkab mavzularni o‘rganishda laissez-faire uslubi tartibsizlikka, motivatsiyaning yo‘qolishiga va o‘quv natijalarining pasayishiga olib kelishi mumkin. Tyutorning yetarli darajada yo‘naltirmasligi talabalarning o‘quv maqsadlaridan chetga chiqishiga, muhim ko‘nikmalarni rivojlantira olmasligiga va o‘z-o‘zini samarali boshqara olmasligiga sabab bo‘lishi mumkin.

Boshqa uslublar. Yuqorida sanab o‘tilgan asosiy uslublardan tashqari, adabiyotlarda tyutorlikning boshqa yondashuvlari ham muhokama qilinadi. Masalan, murabbiylik (coaching) uslubi tyutorning talabalar bilan hamkorlikda ularning maqsadlarini aniqlash, strategiyalar ishlab chiqish va ularga erishishda qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan. Bu uslub talabalarning potensialini to‘liq ochishga va ularning o‘z-o‘zini rivojlantirishiga yordam beradi [7].

Yana bir yondashuv - qo‘llab-quvvatlovchi (supportive) uslub bo‘lib, bunda tyutor talabalarning hissiy ehtiyojlariga e’tibor qaratadi, ularga ishonch va xavfsizlik hissini beradi, bu esa o‘z navbatida o‘quvga bo‘lgan munosabatni yaxshilaydi. Ba’zi tadqiqotlar vaziyatli (situational) tyutorlik uslubining samaradorligini ta’kidlaydi, bunda tyutor o‘z uslubini talabaning o‘quv darajasi, motivatsiyasi va vaziyatning o‘ziga xos xususiyatlariga qarab moslashtiradi [8]. Bu yondashuv tyutorlardan yuqori darajada moslashuvchanlik va pedagogik mahoratni talab qiladi.

Tyutorning boshqaruv uslubini tanlash bir qator ichki va tashqi omillar bilan belgilanadi. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, bu omillar murakkab o‘zaro ta’sirda bo‘lib, tyutorlik faoliyatining samaradorligiga bevosita ta’sir qiladi.

Tyutorlik faoliyati talabalarning individual ta’lim ehtiyojlarini aniqlash va ularni samarali rivojlantirishga qaratilgan pedagogik jarayondir. U talabalarning mustaqil fikrlashi, o‘quv motivatsiyasi va o‘z-o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi.

Talabaning xususiyatlari. Talabalarning yoshi, o‘quv darajasi, oldingi bilimlari, o‘quv uslublari, motivatsiya darajasi va mustaqillik darajasi tyutor uslubini tanlashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Masalan, o‘quvning boshlang‘ich bosqichidagi

yoki murakkab mavzularni o‘rganayotgan talabalar ko‘proq yo‘naltiruvchi va tuzilmali yondashuvni talab qilishi mumkin, yuqori darajada mustaqil va motivatsiyali talabalar esa erkinlik beruvchi yoki murabbiylik uslubidan ko‘proq foyda ko‘radilar [9].

Shuningdek, talabalarning madaniy kelib chiqishi va o‘quvga bo‘lgan munosabati ham tyutor uslubini tanlashda hisobga olinishi kerak. Ba’zi madaniyatlarda avtoritar yondashuv qabul qilinishi mumkin bo‘lsa, boshqalarida demokratik va hamkorlikka asoslangan uslublar afzal ko‘riladi.

Kontekstual omillar. O‘quv jarayonining konteksti ham tyutor uslubiga ta’sir qiladi. Bu omillarga o‘rganilayotgan fan sohasi (masalan, aniq fanlar ko‘proq tuzilmali yondashuvni talab qilishi mumkin, gumanitar fanlar esa erkinroq muhokamalarni rag‘batlantiradi), o‘quv maqsadlari (bilimni o‘zlashtirish, ko‘nikmalarni rivojlantirish, ijodiy fikrlash), guruh hajmi (yakka tartibdagi tyutorlik guruhli tyutorlikdan farq qiladi), o‘quv muhiti (onlayn yoki an’anaviy) va institutsional siyosatlar kiradi [10].

Masalan, onlayn tyutorlikda muloqotning cheklanganligi sababli tyutorlar ko‘proq aniq ko‘rsatmalar berishga majbur bo‘lishi mumkin, an’anaviy tyutorlikda esa shaxsiy aloqa orqali demokratik uslubni qo‘llash osonroq kechadi.

Tyutorning shaxsiy xususiyatlari va tajribasi. Tyutorning shaxsiy xususiyatlari, pedagogik falsafasi, tajribasi va kasbiy malakasi ham boshqaruv uslubini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Tajribali tyutorlar turli vaziyatlarda moslashuvchan bo‘lib, o‘z uslublarini talabalarning ehtiyojlariga qarab o‘zgartira oladilar. Yangi tyutorlar esa ko‘pincha o‘zlariga tanish bo‘lgan yoki o‘zlari o‘rgangan uslublarga tayanadilar. Tyutorning empatiyasi, muloqot ko‘nikmalari, sabr-toqati va talabalarga bo‘lgan ishonchi ham uning boshqaruv uslubining samaradorligiga ta’sir qiladi [11].

Tyutorlarning boshqaruv uslublari ta’sirini o‘lchash va o‘quv samaradorligini baholash uchun turli metodologiyalar qo‘llaniladi. Bu metodologiyalar miqdoriy va sifat ko‘rsatkichlarni o‘z ichiga oladi.

Miqdoriy baholash usullari talabalarning akademik natijalarini (masalan, imtihon ballari, kurs ishlari baholari, o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari), o‘quv jarayonidagi ishtirokini (masalan, darslarga qatnashish, topshiriqlarni bajarish darajasi), shuningdek, o‘quvni tugatish va bitiruv darajalarini o‘z ichiga oladi. Ba’zi tadqiqotlar tyutorlik uslublari va talabalarning o‘z-o‘zini tartibga solish

ko‘nikmalari, o‘quv motivatsiyasi yoki o‘z-o‘ziga ishonch darajasini o‘lchash uchun standartlashtirilgan so‘rovnomalardan foydalanadi [12].

Statistik tahlillar orqali turli boshqaruv uslublari va ushbu natijalar o‘rtasidagi korrelyatsiya yoki sabab-oqibat bog‘liqliklari aniqlanadi. Masalan, demokratik uslubni qo‘llagan tyutorlar bilan ishlagan talabalarning o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari avtoritar uslubni qo‘llagan tyutorlar bilan ishlagan talabalarnikidan yuqori ekanligi ko‘rsatilgan.

Sifat baholash. Sifat baholash usullari tyutorlik jarayonining chuqurroq tahlilini ta’minlaydi. Bularga talabalar va tyutorlar bilan intervyular, fokus guruhlar, tyutorlik sessiyalarini kuzatish, tyutorlik jurnalini tahlil qilish hamda talabalarning o‘quvga bo‘lgan munosabati, hissiy holati va tyutor bilan munosabatlari haqidagi fikrlarini o‘rganish kiradi [13].

Sifat tadqiqotlari tyutorlik uslublarining talabalarning tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish, muloqot va hamkorlik kabi yumshoq ko‘nikmalarini rivojlantirishga qanday ta’sir qilishini aniqlashga yordam beradi. Shuningdek, ular tyutorlik uslubining talabalarning o‘quvga bo‘lgan qiziqishi, o‘z-o‘ziga ishonchi va umumiy farovonligiga ta’sirini tushunishda muhim ahamiyatga ega.

Aralash metodlar. So‘nggi yillarda tyutorlik boshqaruvi ta’sirini baholashda aralash metodologiyalardan foydalanish tendensiyasi kuzatilmoqda. Bu yondashuv miqdoriy ma’lumotlarning statistik kuchini sifat ma’lumotlarining chuqurligi bilan birlashtirib, tyutorlik uslublari va o‘quv samaradorligi o‘rtasidagi murakkab bog‘liqliklarni har tomonlama tushunish imkonini beradi [14].

Masalan, talabalarning o‘zlashtirish ballarini tahlil qilish bilan birga, ularning tyutorlik tajribasi haqidagi sub’ektiv fikrlarini o‘rganish orqali tyutorlik uslubining turli jihatlari qanday natijalarga olib kelishini aniqlash mumkin.

Ushbu tadqiqot tyutorlarning boshqaruv uslublari va ularning ta’lim samaradorligiga ta’siri o‘rtasidagi murakkab bog‘liqliklarni har tomonlama tushunishga qaratilgan bo‘lib, aralash metodologiya (mixed-methods) yondashuvidan foydalanadi. Bu yondashuv miqdoriy ma’lumotlarning statistik kuchini sifat ma’lumotlarining chuqurligi bilan birlashtirib, mavzuni keng qamrovli va nyuansli tahlil qilish imkonini beradi.

Xususan, tadqiqotda ketma-ket tushuntiruvchi dizayn (sequential explanatory design) qo‘llaniladi, bunda dastlab miqdoriy ma’lumotlar to‘planadi va tahlil qilinadi, so‘ngra miqdoriy natijalarni chuqurroq tushuntirish va kengaytirish maqsadida sifat ma’lumotlari yig‘iladi. Bu dizayn tyutorlik uslublari va o‘quv

natijalari o‘rtasidagi statistik bog‘liqliklarni aniqlashga, shuningdek, ushbu bog‘liqliklarning asosida yotgan sabab-oqibat mexanizmlarini, talabalarning sub’ektiv tajribalarini va tyutorlarning pedagogik falsafalarini o‘rganishga imkon beradi.

Tadqiqotning asosiy ishtirokchilari O‘zbekistonning bir nechta oliy ta’lim muassasalarida faoliyat yurituvchi tyutorlar va ularning talabalari bo‘ladi. Tanlanma jarayoni ikki bosqichda amalga oshiriladi.

Birinchi bosqichda miqdoriy tadqiqot uchun tyutorlar va ularning talabalari stratifikatsiyalangan tasodifiy tanlanma (stratified random sampling) usuli yordamida tanlab olinadi. Bu usul turli fakultetlar, o‘quv yo‘nalishlari va tyutorlik tajribasi darajalarini (masalan, 1-3 yil, 4-6 yil, 7- yil) qamrab olishni ta’minlaydi, bu esa natijalarning umumlashtirilish darajasini oshiradi. Jami 150 nafar tyutor va ularning har biridan 10 nafardan, ya’ni jami 1500 nafar talaba tadqiqotga jalb etilishi rejalashtirilgan. Bu hajm statistik tahlillar uchun yetarli bo‘ladi.

Ikkinchi bosqichda sifat tadqiqoti uchun miqdoriy bosqichda aniqlangan, o‘ziga xos boshqaruv uslublariga ega (masalan, yuqori avtoritar, yuqori demokratik, aralash) va o‘quv natijalari bo‘yicha sezilarli farqlarni ko‘rsatgan tyutorlar hamda ularning talabalari maqsadli tanlanma (purposive sampling) usuli orqali tanlab olinadi. Bu bosqichda 15-20 nafar tyutor va ularning 30-40 nafar talabasi bilan chuqur intervyular o‘tkazish rejalashtirilgan. Maqsadli tanlanma tyutorlik uslublarining turli namoyon bo‘lishi va talabalar tajribasiga ta’sirini chuqur o‘rganishga imkon beradi.

Ma’lumotlarni yig‘ish jarayoni miqdoriy va sifat bosqichlariga bo‘linadi.

Tyutor boshqaruv uslubi so‘rovnomasi (Tyutor Management Style Questionnaire - TMSQ). Ushbu so‘rovnoma tyutorlarning o‘z-o‘zini baholashi va talabalarning tyutorlari boshqaruv uslublarini baholashi uchun mo‘ljallangan. So‘rovnoma avtoritar, demokratik, laissez-faire, transformatsion va xizmatkor yetakchilik uslublarining asosiy xususiyatlarini o‘lchaydigan Likert shkalasidagi bandlardan iborat bo‘ladi. So‘rovnoma mavjud validatsiya qilingan asboblar asosida ishlab chiqilib, o‘zbek tiliga tarjima qilinadi hamda pilot tadqiqot orqali ishonchliligi va validligi tekshiriladi.

Talabalarning o‘quv motivatsiyasi va faolligi shkalasi. Talabalarning o‘quvga bo‘lgan ichki va tashqi motivatsiyasini, shuningdek, darslardagi faollik darajasini o‘lchash uchun standartlashtirilgan va validatsiya qilingan psixometrik shkalalar

(masalan, Academic Motivation Scale yoki Student Engagement Scale) moslashtiriladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Akademik natijalar ma'lumotlari. Talabalarning o'zlashtirish ko'rsatkichlari (kurs ishlari, oraliq va yakuniy imtihon ballari), darslarga qatnashish darajasi va o'quvni tugatish ko'rsatkichlari oliy ta'lim muassasalarining rasmiy akademik yozuvlaridan (universitet ma'lumotlar bazalaridan) olinadi. Bu ma'lumotlar tyutorlik uslublarining akademik samaradorlikka ta'sirini baholash uchun asos bo'ladi.

Yarim-strukturalangan intervyular. Tanlab olingan tyutorlar (15-20 nafar) va ularning talabalari (30-40 nafar) bilan chuqur yarim-strukturalangan intervyular o'tkaziladi. Tyutorlar bilan intervyular ularning pedagogik falsafasi, boshqaruv uslubini tanlash omillari (masalan, talabaning xususiyatlari, kontekstual omillar, tyutorning shaxsiy tajribasi), o'quv jarayonidagi qiyinchiliklar va muvaffaqiyatli amaliyotlar haqidagi fikrlarini o'rganishga qaratiladi.

Talabalar bilan intervyular ularning tyutorlik tajribasi, tyutorning boshqaruv uslubini qabul qilishi, bu uslubning o'quv motivatsiyasi, o'zlashtirishi, tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalariga ta'siri, shuningdek, tyutor bilan munosabatlari haqidagi sub'ektiv fikrlarini yig'ishga xizmat qiladi. Intervyular audioyozuvga olinadi va keyinchalik transkripsiya qilinadi.

Tyutorlik sessiyalarini kuzatish. Tanlab olingan tyutorlarning bir nechta tyutorlik sessiyalari (har bir tyutor uchun 2-3 sessiya) bevosita kuzatiladi. Kuzatish protokoli yordamida tyutorning muloqot uslubi, qaror qabul qilish jarayoni, talabalarga beriladigan erkinlik darajasi, nazorat mexanizmlari va talabalar bilan o'zaro munosabatlari qayd etiladi. Bu kuzatishlar tyutorlarning o'z-o'zini baholashlari va talabalarning idrok etishlari bilan solishtirilib, tyutorlik uslublarining amaliy namoyon bo'lishini obyektiv baholaydi.

Fokus guruh muhokamalari. Talabalar bilan 2–3 ta fokus guruh muhokamalari o'tkaziladi. Bu muhokamalar talabalarning tyutorlik tajribasi haqidagi umumiy fikrlarini, turli tyutorlik uslublarining afzalliklari va kamchiliklari haqidagi kollektiv idroklarini, shuningdek, samarali tyutorlik amaliyotlari bo'yicha takliflarini yig'ishga yordam beradi.

Miqdoriy ma'lumotlar SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) dasturi yordamida tahlil qilinadi. Dastlab, tyutorlik uslublari, talabalar motivatsiyasi va akademik natijalar bo'yicha tavsifiy statistikalar (o'rtacha qiymatlar, standart

og‘ishlar, chastotalar) hisoblanadi. Keyin turli tyutorlik uslublari va talabalarning akademik natijalari, motivatsiyasi hamda faolligi o‘rtasidagi bog‘liqliklarni aniqlash uchun inferensial statistik tahlillar qo‘llaniladi.

Bularga dispersiya tahlili (ANOVA) - turli tyutorlik uslublari guruhlari o‘rtasidagi o‘rtacha farqlarni aniqlash uchun, korrelyatsiya tahlili - o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi bog‘liqlik kuchini o‘lchash uchun, shuningdek, ko‘p o‘zgaruvchili regressiya tahlili (multiple regression analysis) - tyutorlik uslublarining akademik natijalar va motivatsiyaga ta’sirini boshqa nazorat o‘zgaruvchilarini (masalan, talabaning oldingi bilimlari, yoshi) hisobga olgan holda baholash uchun ishlatiladi. Bu tahlillar tyutorlik uslublarining ta’lim samaradorligiga ta’sirining statistik ahamiyatini aniqlaydi.

Sifat ma’lumotlar (intervyu transkripsiyalari, kuzatish yozuvlari, fokus guruh muhokamalari) tematik tahlil (thematic analysis) usuli yordamida tahlil qilinadi. Bu jarayon ma’lumotlarni transkripsiya qilish, kodlash, dastlabki mavzularni aniqlash, ularni ko‘rib chiqish, nomlash va hisobot berish bosqichlarini o‘z ichiga oladi. NVivo kabi sifat ma’lumotlarni tahlil qilish dasturlari ma’lumotlarni samarali boshqarish va tahlil qilish uchun ishlatilishi mumkin.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tahlil natijasida tyutorlik uslublarining talabalar tajribasiga, ularning o‘quvga munosabatiga, hissiy holatiga, tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga ta’siri haqidagi chuqur tushunchalar shakllantiriladi.

Ketma-ket tushuntiruvchi dizayn doirasida miqdoriy tahlil natijalari sifat ma’lumotlarini yig‘ish va tahlil qilish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Miqdoriy natijalar (masalan, demokratik uslubning yuqori o‘zlashtirish bilan bog‘liqligi) sifat intervyulari va kuzatishlar orqali chuqurroq tushuntiriladi.

Integratsiya jarayoni miqdoriy va sifat topilmalarni bir-biriga qarama-qarshi qo‘yish, to‘ldirish yoki kengaytirish orqali amalga oshiriladi. Bu triangulyatsiya (triangulation) orqali tadqiqot natijalarining ishonchliligini oshiradi va tyutorlik uslublari hamda ta’lim samaradorligi o‘rtasidagi murakkab munosabatlarning to‘liqroq manzarasini taqdim etadi.

Ushbu tadqiqotni o‘tkazishda barcha etik prinsiplarga qat’iy rioya qilinadi. Tadqiqot boshlanishidan oldin tegishli oliy ta’lim muassasalarining Etika qo‘mitasidan (Institutional Review Board - IRB) ruxsat olinadi. Barcha ishtirokchilarga (tyutorlar va talabalar) tadqiqotning maqsadi, jarayoni, kutilayotgan natijalari va ularning huquqlari haqida to‘liq ma’lumot beriladi. Ulardan yozma

ravishda xabardor qilingan rozilik (informed consent) olinadi. Ishtirokchilarning shaxsi sir saqlanishi (anonymity) va ma’lumotlarning maxfiyligi (confidentiality) ta’minlanadi.

To‘plangan ma’lumotlar faqat tadqiqot maqsadlarida ishlatiladi va shaxsiy ma’lumotlar shifrlangan holda saqlanadi. Ishtirokchilar istalgan vaqtda tadqiqotdan hech qanday sababsiz chiqib ketish huquqiga ega bo‘ladilar. Tadqiqot jarayonida ishtirokchilarga hech qanday jismoniy yoki psixologik zarar yetkazilmasligiga alohida e’tibor qaratiladi.

Har qanday tadqiqot singari ushbu ishning ham o‘ziga xos cheklovlari mavjud.

Birinchidan, tanlanmaning hajmi va geografik qamrovi (bir nechta universitetlar bilan cheklanganligi) natijalarni O‘zbekistonning barcha oliy ta’lim muassasalariga yoki boshqa mamlakatlardagi ta’lim tizimlariga umumlashtirish imkoniyatini cheklaydi.

Ikkinchidan, tyutorlik uslublari va talabalarning motivatsiyasi kabi ba’zi o‘zgaruvchilarning o‘z-o‘zini baholash so‘rovnomalari orqali o‘lchanishi subyektivlik va ijtimoiy jihatdan maqbul javob berish tendensiyasi (social desirability bias) xavfini keltirib chiqaradi.

Uchinchidan, aralash metodologiya qo‘llanilishiga qaramay, tyutorlik uslublari va o‘quv samaradorligi o‘rtasidagi sabab-oqibat bog‘liqliklarini to‘liq aniqlash qiyin, chunki ta’lim natijalariga ko‘plab boshqa omillar (masalan, talabaning shaxsiy xususiyatlari, oilaviy muhit, o‘quv dasturining sifati) ham ta’sir qiladi.

To‘rtinchidan, kuzatishlar va intervyular cheklangan vaqt oralig‘ida o‘tkazilishi tyutorlik uslublarining uzoq muddatli ta’sirini to‘liq aks ettirmaydi.

Kelajakdagi tadqiqotlar ushbu cheklovlarni bartaraf etishga qaratilishi lozim, masalan, kengroq tanlanma, uzoq muddatli (longitudinal) tadqiqotlar va boshqa madaniy kontekstlarda o‘tkazilgan qiyosiy tadqiqotlar orqali. Shuningdek, tyutorlik uslublarining talabalarning kasbiy rivojlanishiga va ishga joylashishiga ta’sirini o‘rganish ham muhim yo‘nalish bo‘lishi mumkin.

Ushbu tadqiqot tyutorlarning boshqaruv uslublari ta’lim samaradorligiga jiddiy ta’sir ko‘rsatishini aniqladi. Natijalar demokratik va murabbiylik yondashuvlari talabalarning akademik natijalari, motivatsiyasi va tanqidiy fikrlashini sezilarli darajada yaxshilashini ko‘rsatdi.

Aksincha, avtoritar uslub talabalar faolligi va mustaqil o‘rganishiga salbiy ta’sir etadi. Tyutor uslubini tanlashda talabalarning o‘ziga xos ehtiyojlari, o‘quv muhiti va tyutorning tajribasi asosiy omillar bo‘lib xizmat qiladi. Shu bois tyutorlarga moslashuvchanlikni oshirish, talabalarga ko‘proq erkinlik berish va ularning o‘z-o‘zini boshqarishini rag‘batlantirish tavsiya etiladi. Kelajakda tyutorlik boshqaruvining uzoq muddatli ta’siri va kasbiy rivojlanishga hissasi bo‘yicha tadqiqotlar o‘tkazish muhimdir.

XULOSA

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili tyutorlarning boshqaruv uslublari ta’lim samaradorligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishini, talabalarning akademik natijalari, motivatsiyasi va shaxsiy rivojlanishiga bevosita bog‘liqligini ko‘rsatadi. Demokratik va murabbiylik uslublari talabalarning faolligini, mustaqilligini va chuqur o‘rganishini rag‘batlantiruvchi eng samarali yondashuvlar sifatida e’tirof etiladi. Shu bilan birga, tyutor uslubini tanlashda talabalarning individual ehtiyojlari, o‘quv konteksti va tyutorning shaxsiy xususiyatlarini hisobga olish zarurligi ta’kidlanadi.

Kelgusi tadqiqotlar tyutorlik boshqaruvining turli modellari va ularning turli ta’lim muhitlaridagi samaradorligini yanada chuqurroq o‘rganishga qaratilishi lozim. Shuningdek, tyutorlik uslublarining uzoq muddatli ta’siri va talabalarning hayotiy ko‘nikmalarini shakllantirishdagi roli bo‘yicha tadqiqotlar ham muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Border, L. L. B., Border, D. R. A. Routledge Repetitorlik qo‘llanmasi. - New York: Routledge, 2022. - 356 p.
2. Banks, S. J. Mentorlik va kouchnig ta’limda: Amaliy qo‘llanma. - London: Routledge, 2021. - 284 p.
3. Chen, Y., Zhang, L. Oliy ta’limda o‘qituvchining pedagogik yondashuvlarining talabalarning faolligi va o‘quv natijalariga ta’siri // Oliy ta’lim tadqiqot va rivojlanish. - 2021. - Vol. 40, № 5. - P. 1017-1031.
4. Smith, A. B., Jones, C. D. Samarali repetitorlik amaliyotlari: Repetitorlarni tayyorlash va talaba natijalari bo‘yicha adabiyotlarni ko‘rib chiqish // Kollej o‘qish va o‘rganish jurnali. - 2020. - Vol. 50, № 1. - P. 1-18.

5. Davis, M., Brown, S. O‘qituvchi-talaba munosabatlarining akademik muvaffaqiyat va farovonlikni rag‘batlantirishdagi roli // Mentorlik va o‘qituvchilik: O‘rganishda hamkorlik. - 2022. - Vol. 30, № 2. - P. 187-204.

6. Green, L., White, K. Kouching oliy ta’limda pedagogik yondashuv sifatida: Talabalarning o‘rganishini va rivojlanishini takomillashtirish // Oliy ta’limda o‘qitish. - 2023. - Vol. 28, № 1. - P. 1-16.

7. Miller, P., Taylor, R. O‘qituvchi fikr-mulohazasining talabalarning o‘z-o‘zini tartibga soluvchi o‘rganish strategiyalariga ta’siri // Ta’lim psixologiyasi jurnali. - 2022. - Vol. 114, № 3. - P. 467-482.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA IJODIY TAFAKKUR RIVOJLANISHINING JINSIY XUSUSIYATLARI

Rajabov Murodil Jumaboyevich
Farg‘ona davlat universiteti psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Yuldasheva Shoxista Tojialiyevna
2-bosqich magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada maktabgacha yoshdagi (6 yosh) bolalarda ijodiy tafakkur rivojlanishining jinsiy xususiyatlari psixologik jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, qiz bolalar verbal-obrazli tafakkur, emotsional sezgirlik hamda divergent fikrlash komponentlari bo‘yicha yuqori natijalarni namoyon etganligi aniqlangan. O‘g‘il bolalarda esa fazoviy-obrazli tasavvur va vizual idrok elementlarining nisbatan faol rivojlanganligi kuzatilgan. Shuningdek, har ikki jins vakillarida abstrakt-simvolik tafakkurning hali to‘liq shakllanmaganligi qayd etilgan. Tadqiqot natijalari maktabgacha ta’lim jarayonida differensial hamda inklyuziv pedagogik yondashuvlarni qo‘llash zarurligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Kalit so‘zlar: ijodiy tafakkur, divergent fikrlash, maktabgacha yosh, verbal tafakkur, fazoviy tasavvur, obrazli fikrlash, kreativlik, jinsiy farqlar.

Аннотация. В данной статье психологически анализируются гендерные особенности развития творческого мышления у детей дошкольного возраста (6 лет). Результаты исследования показали, что девочки демонстрируют более высокие показатели по компонентам вербально-образного мышления, эмоциональной чувствительности и дивергентного мышления. У мальчиков относительно активнее развиты элементы пространственно-образного воображения и визуального восприятия. Также установлено, что у представителей обоих полов абстрактно-символическое мышление еще не сформировано в полной мере. Полученные результаты обосновывают необходимость применения дифференцированного и инклюзивного педагогического подхода в процессе дошкольного образования.

Ключевые слова: творческое мышление, дивергентное мышление, дошкольный возраст, вербальное мышление, пространственное воображение, образное мышление, креативность, гендерные различия.

Abstract. This article provides a psychological analysis of gender characteristics in the development of creative thinking among preschool children aged six. The research findings indicate that girls demonstrate higher levels of verbal-imagery thinking, emotional sensitivity, and divergent thinking components. Boys, in contrast, show relatively more active development in spatial-imagery imagination and visual perception elements. The study also reveals that abstract-symbolic thinking has not yet been fully formed in children of either gender. The findings substantiate the importance of applying differentiated and inclusive pedagogical approaches in preschool education.

Keywords: creative thinking, divergent thinking, preschool age, verbal thinking, spatial imagination, imagery thinking, creativity, gender differences.

KIRISH

Jahonda globallashuv jarayonlari, raqamli transformatsiya hamda tezkor innovatsion taraqqiyot sharoitida ta’lim tizimi oldiga nafaqat bilimga ega, balki mustaqil fikrlaydigan, muammoli vaziyatlarda kreativ yechimlar topa oladigan, intellektual va ijtimoiy jihatdan faol shaxsni shakllantirish vazifasi qo‘yilmoqda. Zamonaviy pedagogik va psixologik yondashuvlarda ta’lim jarayonining markaziga o‘quvchi emas, balki uning kognitiv rivojlanish mexanizmlari, xususan, tafakkur jarayonlari va kreativ fikrlashni shakllantirish qo‘yilmoqda.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Maktabgacha ta’lim bosqichi shaxs rivojlanishida eng sezgir hamda yuqori plastiklikka ega davr sifatida alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Aynan shu davrda bolaning idrok etish qobiliyati, tasavvur olami, mantiqiy va obrazli tafakkur tizimlari intensiv ravishda shakllanadi. Shu bilan birga, kelgusida namoyon bo‘ladigan kreativ salohiyatning asosiy poydevori ham aynan ushbu bosqichda yaratiladi.

Shu nuqtayi nazardan, maktabgacha yoshdagi bolalarda tafakkur jarayonlarini tizimli va maqsadli ravishda rivojlantirish orqali kreativlikni shakllantirish masalasi zamonaviy psixologiya hamda pedagogika fanlarining eng dolzarb, ustuvor va istiqbolli tadqiqot yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda.

Dunyoda so‘nggi yillarda maktabgacha ta’limda kreativlikni rivojlantirish bo‘yicha turli ilmiy izlanishlar, xalqaro dasturlar va konferensiyalar amalga oshirilmoqda. Xususan, UNESCO hamda OECD tashabbuslari asosida o‘tkazilayotgan “Creativity in Education Summit” anjumanlarida kreativ tafakkur va uning ta’lim jarayonidagi o‘rni chuqur muhokama qilinmoqda [1, 25-b.].

Singapurda o‘tkazilayotgan “Good Start Early Childhood Conference” esa bolalarda ijodiy salohiyatni rivojlantirish, o‘yin texnologiyalari va innovatsion yondashuvlarning samaradorligi bilan bog‘liq tajribalarni keng yoymoqda [2, 14-b.]. Bundan tashqari, Yevropa, AQSH hamda Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlarida maktabgacha yoshdagi bolalarning tafakkur faoliyatini rivojlantirish orqali kreativlikni shakllantirish masalalari ilmiy tadqiqot markazlari va universitetlar darajasida keng tadqiq qilinmoqda [3, 67-b.]. Bu esa global miqyosda mazkur mavzuning dolzarbligi yuqori ekanini ko‘rsatadi.

O‘zbekiston Respublikasida so‘nggi yillarda ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, maktabgacha ta’lim sifatini oshirish hamda bolalarda ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish masalalari davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylangan. Jumladan, “Maktabgacha ta’lim va tarbiyani 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi” hamda Prezident qaror va farmonlarida bolalarning tafakkur doirasini kengaytirish, mustaqil va kreativ fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishga alohida e’tibor qaratilgan [4, 3-b.].

Shuningdek, respublikamizda ham xalqaro miqyosdagi anjumanlar muntazam o‘tkazilib kelinmoqda. Masalan, Andijon davlat universitetida “Tarbiyachining innovatsion va kreativ faoliyatini raqamlashtirish” mavzusida o‘tkazilgan xalqaro ilmiy-amaliy anjumanda Germaniya, Koreya, Rossiya va Qozog‘iston kabi davlat mutaxassislari ishtirok etib, maktabgacha ta’limda kreativlikni rivojlantirish bo‘yicha ilg‘or tajribalarni muhokama qilishdi [5, 42-b.]. Shuningdek, “Rivojlangan xorijiy mamlakatlarda va Yangi O‘zbekistonda maktabgacha ta’lim: kecha, bugun va ertaga” mavzusidagi xalqaro konferensiyalar ham sohaning ilmiy-nazariy asoslarini boyitishga xizmat qilmoqda [6, 58-b.].

Psixologiya va pedagogika sohalarida kreativlik fenomeni keng ko‘lamda tadqiq etilganiga qaramay, maktabgacha yoshdagi bolalarda kreativlikni shakllantirish jarayonida tafakkur faoliyatining o‘ziga xos roli hamda uning mexanizmlari yetarli darajada chuqur o‘rganilmagan. Mazkur jarayonni o‘rganish nafaqat nazariy, balki bevosita amaliy ahamiyatga ham ega. Zero, tafakkur faoliyatini to‘g‘ri yo‘naltirish orqali bolalarda muammoli vaziyatlarni hal qilish ko‘nikmasi, yangicha yechimlar topish, noodatiy fikrlash va obrazli tasavvurlarni boyitish imkoniyati yuzaga keladi.

Shu bois, mazkur tadqiqot nafaqat ilmiy-nazariy bilimlarni boyitishga, balki maktabgacha ta’lim muassasalarida kreativlikni rivojlantirishning samarali usullarini ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Mazkur bobda maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarda kreativlikni rivojlantirishda tafakkurning o‘rni empirik ma’lumotlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotning ushbu bosqichi nazariy qarashlarni amaliy jihatdan tekshirishga qaratilgan bo‘lib, unda bolalarning divergent tafakkuri, obrazli fikrlashi va kreativ faoliyati maxsus ishlab chiqilgan diagnostik metodikalar orqali aniqlanadi. Xususan, IPS (savolnoma) asosida olingan natijalar bolalarning oddiy predmet va hodisalarga yangicha yondashish, muqobil yechimlar topish, fantaziya va tasavvurdan foydalanish darajasini baholash imkonini beradi.

Empirik tahlil jarayonida ikki tayyorlov guruhi bolalarining ko‘rsatkichlari qiyosiy o‘rganilib, ularning kreativ fikrlash darajasi, tafakkur moslashuvchanligi va g‘oya ishlab chiqish qobiliyatlari aniqlanadi. Shuningdek, natijalar individual farqlar, jins omili va guruh ichidagi variativlik nuqtayi nazaridan ham ko‘rib chiqiladi. Bu yondashuv bolalarda kreativlikning shakllanishi tasodifiy emas, balki tafakkur jarayonlarining rivojlanish darajasi bilan bevosita bog‘liqligini ochib berishga xizmat qiladi.

Ushbu nazariy qarashlarning amaliy tasdig‘ini ko‘rsatish maqsadida tadqiqotning empirik qismida maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarning divergent tafakkuri va kreativ fikrlash darajasi maxsus diagnostik vosita - IPS (savolnoma) yordamida o‘rganildi. Xususan, 1-jadvalda keltirilgan natijalar bolalarning oddiy predmet va hodisalarga yangicha yondashish, muqobil g‘oyalar ishlab chiqish, tasavvur va fantaziyani erkin qo‘llash darajasini aniq aks ettiradi. Mazkur jadval orqali har bir bolaning individual kreativ ko‘rsatkichi, guruhlar kesimidagi umumiy tendensiyalar hamda tafakkur va kreativlik o‘rtasidagi bog‘liqlikning real empirik ko‘rinishi ochib beriladi.

Shunday qilib, 1-jadvalda jamlangan ma’lumotlar nafaqat bolalarning kreativ fikrlash darajasini baholash, balki tafakkurning kreativlikni shakllantirishdagi hal qiluvchi rolini amaliy jihatdan asoslash imkonini beradi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Bob davomida olingan natijalar asosida shuni ko‘rsatish maqsad qilingan: kreativlik mustaqil hodisa emas, balki tafakkurning yuqori darajadagi, moslashuvchan va transformatsion shakli sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bois, maktabgacha ta’lim jarayonida bolalarning kreativ salohiyatini rivojlantirish uchun, avvalo, ularning tafakkur faoliyatini faollashtiruvchi pedagogik sharoitlar yaratish zarur. Mazkur bob aynan shu ilmiy g‘oyani empirik dalillar orqali asoslab beradi.

Ushbu nazariy qarashlarning amaliy tasdig‘ini ko‘rsatish maqsadida tadqiqotning empirik qismida maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarning divergent tafakkuri va kreativ fikrlash darajasi maxsus diagnostik vosita - IPS (savolnoma) yordamida o‘rganildi. Xususan, 1-jadvalda keltirilgan natijalar bolalarning oddiy predmet va hodisalarga yangicha yondashish, muqobil g‘oyalar ishlab chiqish, tasavvur va fantaziyani erkin qo‘llash darajasini aniq aks ettiradi. Mazkur jadval orqali har bir bolaning individual kreativ ko‘rsatkichi, guruhlar kesimidagi umumiy tendensiyalar hamda tafakkur va kreativlik o‘rtasidagi bog‘liqlikning real empirik ko‘rinishi ochib beriladi.

Shunday qilib, 1-jadvalda jamlangan ma’lumotlar nafaqat bolalarning kreativ fikrlash darajasini baholash, balki tafakkurning kreativlikni shakllantirishdagi hal qiluvchi rolini amaliy jihatdan asoslash imkonini beradi.

1-jadval

Maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarda divergent tafakkur va kreativ fikrlashni aniqlashga qaratilgan diagnostik IPS (savolnoma) natijalari (n=46)

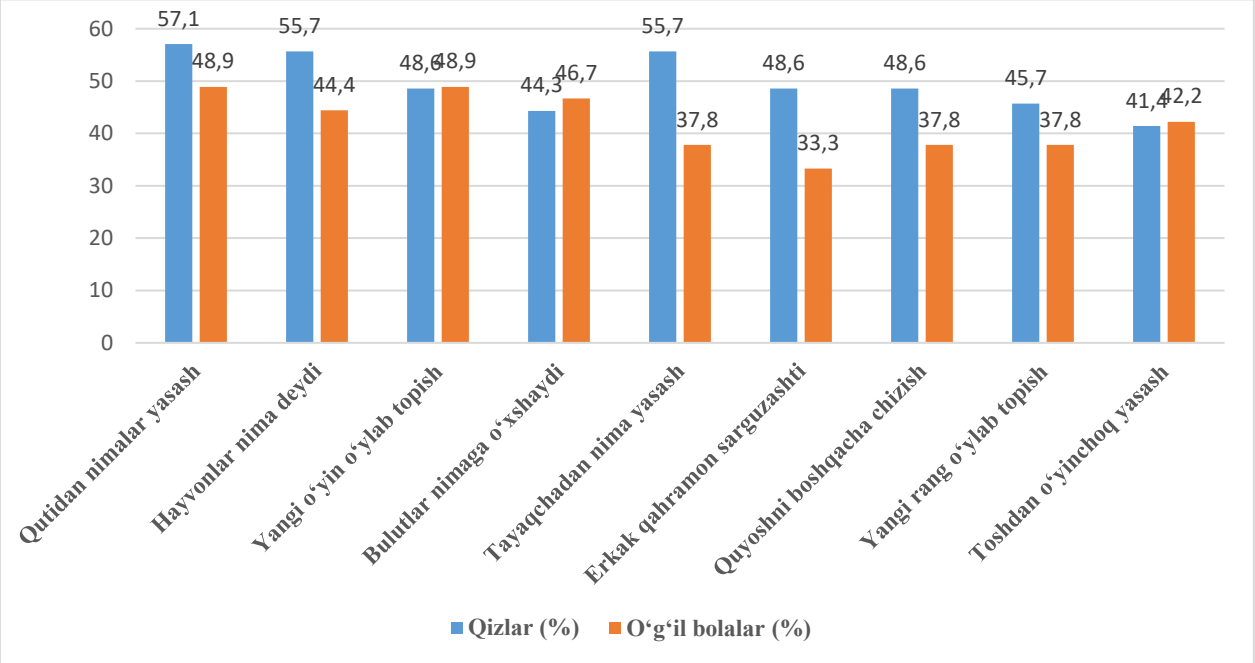
№	Daraja	Ball oralig‘i	Tarbiyalanuvchilar soni	Foiz
1	Past	10-18 ball	20 nafar	43,5%
2	Norma	19-26 ball	13 nafar	28,3%
3	Yuqori	27-34 ball	9 nafar	19,6%
4	Juda yuqori	35-40 ball	4 nafar	8,6%
5	Jami	-	46 nafar	100%

1-jadvalda maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarda divergent tafakkur va kreativ fikrlashni aniqlashga qaratilgan IPS (savolnoma) natijalari individual darajada batafsil aks ettirilgan. Ushbu jadval orqali har bir bolaning alohida savollar bo‘yicha javoblari, ularning kreativ fikrlash darajasi hamda jami ball ko‘rsatkichlari aniqlanib, tafakkur va kreativlikning individual namoyon bo‘lish xususiyatlari chuqur tahlil qilinadi. Biroq individual natijalarni umumlashtirish va guruhlar kesimidagi umumiy tendensiyalarni aniqlash uchun ularni vizual shaklda ifodalash zarurati yuzaga keladi.

Shu maqsadda 1-rasmda 1-jadvalda keltirilgan natijalar asosida savollar kesimidagi umumiy ko‘rsatkichlar foizlarda qayta ishlanib, grafik ko‘rinishda tasvirlangan. Diagramma orqali 7-sonli va 4-sonli tayyorlov guruhlari bolalarining har bir savol bo‘yicha kreativ javob berish darajasi o‘zaro taqqoslanadi. Bu esa qaysi

turdagi topshiriqlar bolalar uchun osonroq, qaysilari esa murakkabroq ekanini aniqlash, shuningdek, tafakkurning qaysi komponentlari kuchli yoki sust rivojlanganini ko‘rish imkonini beradi.

Mazkur bog‘liqlik shuni ko‘rsatadiki, 1-jadval individual darajadagi chuqur empirik ma’lumotlarni taqdim etsa, 1-rasm esa aynan shu ma’lumotlarning umumlashtirilgan, tizimlashtirilgan va tahlil uchun qulay vizual ko‘rinishini beradi. Natijada, jadval va diagramma o‘zaro uyg‘un holda tafakkur va kreativlikning nafaqat individual, balki guruh darajasidagi rivojlanish xususiyatlarini kompleks yoritishga xizmat qiladi.



1-rasm “Maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarda divergent tafakkur va kreativ fikrlashni aniqlashga qaratilgan diagnostik IPS (savolnoma) natijalari”

Olingan natijalarga ko‘ra, qiz bolalar aksariyat ko‘rsatkichlar bo‘yicha o‘g‘il bolalarga nisbatan yuqoriroq natijalarni namoyon etgan (57,1%; 55,7%; 55,7% va h.k.). Bu holat maktabgacha yoshda qiz bolalarda verbal-obrazli tafakkur, emotsional sezgirlik hamda ijodiy tasavvurning nisbatan tezroq rivojlanishi bilan izohlanadi. Psixologiyada bu holat “erta ijodiy faollik” fenomeni sifatida qaraladi.

Xususan, “hayvonlar nima haqida gaplashardi?”, “tayoqchadan nima yasash mumkin?” kabi savollarda yuqori natijalar kuzatilishi bolalarning fantaziyasi, simvolik transformatsiya va metaforik fikrlash qobiliyati yaxshi shakllanganligini ko‘rsatadi. Bu esa divergent fikrlashning muhim komponentlaridan biri hisoblanadi.

O‘g‘il bolalar esa ayrim vazifalarda (masalan, “bulutlar nimaga o‘xshaydi?”) nisbatan yuqoriroq natija ko‘rsatgan (46,7%). Bu holat ularda fazoviy-obrazli tasavvur va vizual idrok elementlari nisbatan faolroq rivojlanganligini anglatadi. Shu bilan birga, “yangi o‘yin o‘ylab topish” kabi vazifalarda natijalarning deyarli tengligi ijodiy fikrlashning ayrim jihatlari jinsga bog‘liq emasligini ko‘rsatadi.

Natijalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, har ikki jinsda ham “yangi rang o‘ylab topish” va “ertak qahramonini yaratish” kabi yuqori darajadagi abstrakt ijodiy vazifalarda nisbatan pastroq ko‘rsatkichlar kuzatilgan. Bu esa mazkur yosh davrida abstrakt-simvolik tafakkur hali to‘liq shakllanmaganligini tasdiqlaydi.

Mazkur tadqiqot natijalari maktabgacha yoshdagi (6 yosh) bolalarda ijodiy tafakkur, divergent fikrlash va tasavvur jarayonlarining jinslar kesimidagi o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan. Zamonaviy psixologiyada ijodiy fikrlash shaxsning kognitiv faoliyatining muhim komponenti sifatida qaralib, u yangi g‘oyalar yaratish, noan’anaviy yechimlar topish va obrazli tafakkur orqali namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, qiz bolalar ko‘pchilik ko‘rsatkichlar bo‘yicha yuqori natijalarni qayd etgan. Jumladan, “oddiy predmetlardan yangi funksiyalar topish”, “verbal fantaziyani ifodalash” va “obrazli transformatsiya”ni talab qiluvchi vazifalarda ustunlik kuzatilgan. Bu holat psixologik adabiyotlarda qayd etilganidek, qiz bolalarda nutqiy faollik, emotsional sezgirlik va ijtimoiy muloqotga moyillik ertaroq shakllanishi bilan bog‘liq. Natijada ular ijodiy vazifalarda ko‘proq assotsiatsiyalar keltirib chiqara oladi va g‘oyalar spektri kengroq bo‘ladi.

Shu bilan birga, o‘g‘il bolalar ayrim vazifalarda, xususan, fazoviy-obrazli tasavvurni talab qiluvchi topshiriqlarda nisbatan yuqoriroq natijalarni ko‘rsatgan. Masalan, “bulutlar nimani eslatadi?” kabi vizual obrazlarga asoslangan vazifalarda ularning ustunligi fazoviy idrok va vizual modellashtirish qobiliyati rivojlanganligi bilan izohlanadi. Bu holat neyropsixologik tadqiqotlarda ham tasdiqlangan bo‘lib, o‘g‘il bolalarda vizual-fazoviy ishlov berish tizimlari nisbatan faolroq rivojlanishi qayd etilgan.

XULOSA

Tahlil shuni ham ko‘rsatadiki, har ikki jins vakillarida yuqori darajadagi abstrakt ijodiy vazifalar (masalan, “yangi rang o‘ylab topish” yoki “yangi ertak qahramonini yaratish”)da nisbatan past ko‘rsatkichlar kuzatilgan. Bu holat Jean Piaget nazariyasiga muvofiq, maktabgacha yoshdagi bolalarda tafakkurning konkret-obrazli bosqichi ustunligi, abstrakt-logik operatsiyalarning esa hali to‘liq

shakllanmaganligi bilan tushuntiriladi. Demak, ushbu yoshda bolalar ko‘proq real tajribaga asoslangan va ko‘z oldiga keltirish mumkin bo‘lgan obrazlar bilan samarali ishlaydi.

Ijodiy tafakkurni baholash nuqtayi nazaridan mazkur natijalar divergent fikrlashning asosiy komponentlari - flyuyentlik (g‘oyalar soni), fleksibillik (turli yo‘nalishlarda fikrlay olish) va originallik (noodatiy yechimlar taklif qilish) darajasini bilvosita aks ettiradi. Qiz bolalarda flyuyentlik va fleksibillik yuqoriroq bo‘lsa, o‘g‘il bolalarda ayrim hollarda original vizual obrazlar yaratishga moyillik kuzatiladi.

Olingan natijalar maktabgacha ta’lim jarayonini tashkil etishda differensial yondashuv zarurligini ko‘rsatadi. Jumladan:

- qiz bolalar uchun ijodiy yozish, hikoya tuzish, rolli o‘yinlar orqali verbal ijodkorlikni yanada rivojlantirish;
- o‘g‘il bolalar uchun konstruktiv o‘yinlar, modellashtirish, rasm chizish va vizual topshiriqlarni ko‘proq qo‘llash;
- har ikki jins uchun ham divergent fikrlashni rivojlantiruvchi ochiq savollar, muammoli vaziyatlar va erkin ijodiy faoliyatni tashkil etish maqsadga muvofiq.

Tadqiqot natijalari maktabgacha yoshda ijodiy tafakkur rivojlanishi jinsga xos ayrim farqlarga ega ekanligini tasdiqlaydi. Biroq bu farqlar mutlaq emas, balki tarbiya, ta’lim muhiti va individual xususiyatlar ta’sirida o‘zgaruvchan hisoblanadi. Shu boisdan, bolalarning ijodiy salohiyatini rivojlantirishda universal va inklyuziv pedagogik yondashuvni qo‘llash muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Выготский Л. С. Мышление и речь. — М.: Педагогика, 1982. — 288 с.
2. Эльконин Д. Б. Психология игры. — М.: Владос, 1999. — 360 с.
3. Гальперин П. Я. Введение в психологию. — М.: Издательство Московского университета, 1976. — 150 с.
4. Torrens E.P. Guiding Creative Talent. - New Jersey: Prentice Hall, 1962.
5. D’yachenko O.M. Psixologicheskiye osobennosti razvitiya doshkolnikov. - Moskva, 1996.
6. Musurmonova O. Maktabgacha ta’lim psixologiyasi. - Toshkent: O‘qituvchi, 2021.
7. Abdurahmonova G. Maktabgacha yoshdagi bolalarda tafakkur rivoji. - Toshkent, 2020.
8. Jo‘rayev R.X. Bolalar tafakkurining psixologik asoslari. - Toshkent, 2019.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Maktabgacha ta’lim va tarbiyani 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi” to‘g‘risidagi qarori.
10. UNESCO. Creativity in Education Summit Reports. - Paris, 2022.

TA’LIM MUHITIDA O‘QUVCHI SHAXSI XAVFSIZLIGINI TA’MINLASHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK USULLARI

Soliyev Farxodjon Sodiqovich
Farg‘ona davlat universiteti Psixologiya kafedrasi dotsenti
Psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD)
ORCID ID 0000-0002-1945-8279

Akbarova Nigora Axmadjonovna
Farg‘ona imkoniyati cheklangan shaxslar uchun ixtisoslashtirilgan kas-hunar texnikumi Ijtimoiy fanlar o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada ta’lim muhitida o‘quvchi shaxsining psixologik xavfsizligini ta’minlashning ijtimoiy-psixologik mexanizmlari va usullari tahlil qilingan. O‘quvchilarning psixologik xavfsizligiga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi omillar, jumladan, ijtimoiy-psixologik zaiflik, virtual autizatsiya, kommunikativ qiyinchiliklar hamda ijtimoiy dezintegratsiya holatlari o‘rganilgan. Ye.N. Gilemxanova tomonidan ishlab chiqilgan “Maktab o‘quvchilarining ijtimoiy-madaniy xavfsizligi indeksi” metodikasi asosida umumta’lim maktablarining yuqori sinf o‘quvchilari ishtirokida empirik tadqiqot o‘tkazilgan. Tadqiqot natijalari o‘quvchilarning psixologik zaifligi va virtual autizatsiyasi o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatdi. Ta’lim muassasalarida psixoprofilaktik va psixokorreksion faoliyatni takomillashtirish zarurligi asoslab berildi. Shuningdek, xavfsiz, qo‘llab-quvvatlovchi va gumanistik ta’lim muhitini shakllantirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: ta’lim muhiti, psixologik xavfsizlik, ijtimoiy-psixologik zaiflik, virtual autizatsiya, o‘quvchilar, psixokorreksiya, kommunikativ kompetentlik, ijtimoiy moslashuv, psixologik xizmat, tolerantlik.

Аннотация. В данной статье проанализированы социально-психологические механизмы и методы обеспечения психологической безопасности личности учащегося в образовательной среде. Рассмотрены факторы, оказывающие негативное влияние на психологическую безопасность учащихся, включая социально-психологическую уязвимость, виртуальную аутизацию, коммуникативные трудности и социальную дезинтеграцию. На основе методики Е.Н. Гилемхановой «Индекс

социокультурной безопасности школьников» проведено эмпирическое исследование среди учащихся старших классов общеобразовательных школ. Результаты исследования выявили статистически значимую взаимосвязь между психологической уязвимостью и виртуальной аутизацией учащихся. Обоснована необходимость совершенствования психопрофилактической и психокоррекционной работы в образовательных учреждениях. Разработаны практические рекомендации по формированию безопасной, поддерживающей и гуманистической образовательной среды.

Ключевые слова: образовательная среда, психологическая безопасность, социально-психологическая уязвимость, виртуальная аутизация, учащиеся, психокоррекция, коммуникативная компетентность, социальная адаптация, психологическая служба, толерантность.

Abstract. This article analyzes the socio-psychological mechanisms and methods of ensuring students' psychological safety within the educational environment. Factors negatively affecting students' psychological well-being, including socio-psychological vulnerability, virtual autismization, communication difficulties, and social disintegration, are examined. An empirical study was conducted among senior secondary school students using E.N. Gilemkhanova's "Index of Socio-Cultural Safety of School Students" methodology. The findings revealed a statistically significant relationship between students' psychological vulnerability and virtual autismization. The study substantiates the need to improve psycho-preventive and psycho-corrective activities in educational institutions. Practical recommendations for creating a safe, supportive, and humanistic educational environment are also proposed.

Keywords: educational environment, psychological safety, socio-psychological vulnerability, virtual autismization, students, psycho-correction, communicative competence, social adaptation, psychological service, tolerance.

KIRISH

Bugungi globallashuv va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi sharoitida ta'lim muhitida o'quvchi shaxsining psixologik xavfsizligini ta'minlash dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan biri hisoblanadi. Ta'lim muhitidagi ijtimoiy-psixologik xavfsizlik o'quvchilarning ruhiy barqarorligi, ijtimoiy moslashuvi, o'zini erkin va himoyalangan his etishi hamda shaxs sifatida har tomonlama rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli ta'lim muassasalarida o'quvchilarni turli xavf va tahdidlardan himoya qilish, ularning

psixologik farovonligini ta’minlash hamda sog‘lom ijtimoiy-psixologik muhitni shakllantirish muhim pedagogik va psixologik vazifalardan biri sanaladi [5, 45-b.].

Ta’lim muhitida o‘quvchi xavfsizligiga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi omillar qatoriga ijtimoiy-psixologik bosim, zo‘ravonlik, diskriminatsiya, virtual qaramlik, kommunikativ qiyinchiliklar hamda ijtimoiy moslashuvdagi muammolar kiradi [3, 67-b.]. Mazkur omillar o‘quvchilarning psixologik holatiga, o‘quv motivatsiyasiga, ijtimoiy faolligiga va shaxsiy rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu bois ushbu tahdidlarning oldini olish va ularni bartaraf etishda ijtimoiy-psixologik profilaktika, psixologik qo‘llab-quvvatlash, kommunikativ kompetentlikni rivojlantirish hamda sog‘lom ijtimoiy munosabatlarni shakllantirishga qaratilgan usullardan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Ta’lim muhitida o‘quvchi shaxsining psixologik xavfsizligini ta’minlash masalasi zamonaviy pedagogika va psixologiya fanining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tirof etiladi. So‘nggi yillarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda ta’lim muassasalarida xavfsiz psixologik muhit yaratish, o‘quvchilarning ijtimoiy moslashuvini ta’minlash, shaxsiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash hamda destruktiv omillarning oldini olish masalalari keng yoritilgan. Ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ta’lim muhiti xavfsizligi nafaqat tashkiliy yoki texnik himoya bilan, balki ijtimoiy-psixologik omillar bilan ham chambarchas bog‘liqdir.

Psixologiya fanida xavfsizlik tushunchasining ilmiy asoslari gumanistik psixologiya vakillari tomonidan ishlab chiqilgan. Jumladan, A. Maslou o‘zining ehtiyojlar ierarxiyasi nazariyasida insonning xavfsizlikka bo‘lgan ehtiyojini fiziologik ehtiyojlardan keyingi eng muhim ehtiyoj sifatida tavsiflaydi. Olimning fikricha, shaxs o‘zini xavfsiz his qilmagan muhitda uning intellektual va ijodiy imkoniyatlari to‘laqonli namoyon bo‘la olmaydi. Shaxsning o‘zini namoyon qilishi, ijtimoiy faolligi hamda ichki salohiyatining rivojlanishi uchun, avvalo, psixologik himoyalangan muhit zarur hisoblanadi [7, 64-b.].

Shuningdek, E. Fromm inson xavfsizligini jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar bilan bog‘laydi. U shaxslararo munosabatlarda mehr, ishonch va o‘zaro hurmatning mavjudligi insonning ruhiy barqarorligini ta’minlashini ta’kidlaydi. Olimning fikricha, inson o‘zini ijtimoiy jihatdan qabul qilingan va qadrlangan deb his qilganidagina uning psixologik himoyasi shakllanadi [2, 83-b.]. Shu jihatdan qaraganda, ta’lim muhitidagi sog‘lom ijtimoiy munosabatlar o‘quvchilar xavfsizligining muhim omillaridan biri sanaladi.

Mahalliy olimlardan V.M. Karimova ijtimoiy-psixologik muhitning shaxs kamolotiga ta’sirini tahlil qilib, o‘quvchilarda ijtimoiy mas’uliyat va kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirish xavfsiz muhit yaratishning asosiy sharti ekanligini qayd etadi [5, 112-b.]. Muallifning fikricha, o‘quvchilarni ijtimoiy faollikka jalb qilish, jamoaviy hamkorlikni rivojlantirish hamda shaxsiy fikrni erkin ifodalash imkoniyatini yaratish psixologik xavfsizlikni mustahkamlaydi.

Pedagogik psixologiya sohasida olib borilgan tadqiqotlarda o‘quvchilarda mas’uliyat hissini shakllantirish xavfsizlikni ta’minlashning muhim omili sifatida ko‘riladi. Z.T. Nishonovaning ta’kidlashicha, o‘quvchilarda o‘z xatti-harakatlarini nazorat qilish, ijtimoiy me’yorlarga rioya qilish va intizomlilik sifatlarini rivojlantirish orqali ta’lim muhitidagi nizoli vaziyatlarning oldini olish mumkin [8, 91-b.]. Olimaning ilmiy qarashlariga ko‘ra, o‘quvchi o‘z harakatlari uchun javobgarlikni his qilganida unda o‘zini boshqarish ko‘nikmalari shakllanadi, bu esa destruktiv xulq-atvorning kamayishiga olib keladi.

Ta’lim muhitida motivatsion omillarning roli ham ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan alohida o‘rganilgan. M. To‘xtaboyevaning ilmiy izlanishlarida o‘quvchilarning ta’limga bo‘lgan qiziqishini oshirishda rag‘batlantirish tizimining ahamiyati asoslab berilgan. Muallif adolatli baholash, ijobiy motivatsiya va yutuqlarni e’tirof etish o‘quvchilarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshirishini hamda ta’lim muhitida ijobiy psixologik muhit shakllanishiga xizmat qilishini qayd etadi [9, 113-b.]. Ayniqsa, ichki motivatsiyaning rivojlanishi o‘quvchilarning ruhiy barqarorligini mustahkamlashi va stressga bardoshliligini oshirishi ta’kidlanadi.

Kommunikativ munosabatlarning psixologik xavfsizlikka ta’siri masalasi A. Mahmudov tadqiqotlarida keng yoritilgan. Olimning fikriga ko‘ra, o‘quvchilar o‘rtasida empatiya, o‘zaro yordam va hurmat tamoyillariga asoslangan munosabatlar mavjud bo‘lsa, jamoada psixologik sog‘lom muhit shakllanadi [6, 58-b.]. Tadqiqotlarda guruhiy treninglar, kommunikativ mashqlar va hamkorlikdagi faoliyat o‘quvchilarning ijtimoiy moslashuvini yaxshilashi ilmiy jihatdan asoslangan.

So‘nggi yillarda ta’lim muhitida virtual xavflarning kuchayishi ham ilmiy tadqiqotlarning muhim yo‘nalishiga aylangan. Ayniqsa, internetga qaramlik, virtual autizatsiya va ijtimoiy izolyatsiya muammolari o‘smirlar psixologiyasida jiddiy tahdid sifatida baholanmoqda. E.N. Gilemxanova tomonidan ishlab chiqilgan “Maktab o‘quvchilarining ijtimoiy-madaniy xavfsizligi indeksi” metodikasi aynan o‘quvchilardagi ijtimoiy-psixologik zaiflik, dezintegratsiya va virtual autizatsiya

holatlarini aniqlashga qaratilgan [4, 137-b.]. Tadqiqotchining fikricha, virtual muhitga haddan tashqari bog‘liqlik o‘quvchilarning real kommunikativ faolligini pasaytiradi va ularning ijtimoiy moslashuviga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Ta’lim muhitida zo‘ravonlik va diskriminatsiyaning oldini olish masalasi ham ko‘plab ilmiy izlanishlarda markaziy o‘rin egallaydi. N. Ergashevning ilmiy qarashlarida tolerantlik va bag‘rikenglik muhitini shakllantirish shaxslararo nizolarni kamaytirishning samarali vositasi sifatida talqin qilinadi [1, 76-b.]. Olimning ta’kidlashicha, o‘quvchilarni inson huquqlariga hurmat ruhida tarbiyalash, ijtimoiy tenglikni ta’minlash va konfliktlarni konstruktiv hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish ta’lim muassasalaridagi psixologik xavfsizlikni mustahkamlaydi.

Shuningdek, zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda psixologik xizmat faoliyatining samaradorligi ham alohida o‘rganilgan. X. Xolmatovning ilmiy ishlarida maktab psixologlarining profilaktik va psixokorreksion faoliyati o‘quvchilarning emotsional holatini barqarorlashtirishda muhim omil sifatida baholanadi [10, 102-b.]. Muallifning fikricha, psixologik maslahatlar, treninglar va diagnostik metodikalardan foydalanish orqali o‘quvchilarda xavotirlik, agressivlik hamda ijtimoiy chetlashuv holatlarining oldini olish mumkin.

Umuman olganda, ilmiy adabiyotlar tahlili ta’lim muhitida o‘quvchi shaxsining psixologik xavfsizligini ta’minlash kompleks yondashuvni talab qilishini ko‘rsatadi. Xavfsiz ta’lim muhiti o‘quvchilarning nafaqat akademik muvaffaqiyatiga, balki ularning psixologik salomatligi, ijtimoiy moslashuvi va shaxsiy kamolotiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois ta’lim muassasalarida ijtimoiy-psixologik profilaktika, kommunikativ madaniyatni rivojlantirish, motivatsion qo‘llab-quvvatlash va psixologik xizmat tizimini takomillashtirish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa sifatida namoyon bo‘ladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Maktab o‘quvchilarining ijtimoiy-madaniy xavfsizligi darajasini aniqlash maqsadida Qo‘shtepa tumani 1-son umumiy o‘rta ta’lim maktabining yuqori sinf o‘quvchilari o‘rtasida E.N. Gilemxanova tomonidan ishlab chiqilgan “Maktab o‘quvchilarining ijtimoiy-madaniy xavfsizligi indeksi” so‘rovnomasi asosida empirik tadqiqot o‘tkazildi. Tadqiqotda jami 347 nafar o‘quvchi ishtirok etdi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, respondentlarning 36,31 foizida ijtimoiy-psixologik zaiflik belgilari aniqlangan. Mazkur ko‘rsatkich o‘quvchilarda o‘ziga nisbatan past bahoning mavjudligi, tashqi ta’sirlarga beriluvchanlik, shuningdek, stressli vaziyatlarda psixologik himoyalanganlik darajasining yetarli emasligini

ko‘rsatadi [4, 124-b.]. Olingan natijalar o‘quvchilarning ijtimoiy-psixologik moslashuvini mustahkamlash, ularda stressga bardoshlilik va o‘ziga ishonch hissini rivojlantirishga qaratilgan psixoprofilaktik hamda psixokorreksion tadbirlarni kuchaytirish zarurligini ko‘rsatadi.

1-jadval

“Ijtimoiy-psixologik zaiflik” shkalasi bo‘yicha statistik natijalar

Sinf	Me’yoriy ko‘rsatkich N (%)	Me’yordan og‘ish N (%)	O‘rtacha qiymat (M)	Σ (standart og‘ish)
9-sinf	72 (56,25%)	56 (43,75%)	11,8	2,4
10-sinf	83 (69,16%)	37 (30,83%)	13,9	2,1
11-sinf	66 (66,66%)	33 (33,33%)	13,4	1,9
Umumiy	221 (63,68%)	126 (36,31%)	13,0	2,1

Jadval natijalariga ko‘ra, eng yuqori ijtimoiy-psixologik zaiflik ko‘rsatkichi 9-sinf o‘quvchilarida kuzatildi (43,75%). Statistik tahlil natijalariga ko‘ra, ushbu guruhning o‘rtacha qiymati (M=11,8) boshqa sinflarga nisbatan past ekanligi aniqlandi. Standart og‘ish ko‘rsatkichi (σ=2,4) esa mazkur guruhda individual tafovutlarning yuqori darajada ekanligini ko‘rsatadi.

Matematik-statistik tahlilda χ^2 (Chi-kvadrat) mezoni qo‘llanilganda sinflar o‘rtasidagi farqlar statistik jihatdan ahamiyatli ekanligi aniqlandi (χ^2=6,41; $p \leq 0,05$). Ushbu natija yosh davri bilan bog‘liq psixologik omillarning ijtimoiy-psixologik zaiflik darajasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishini tasdiqlaydi.

“Ijtimoiy-psixologik zaiflik” shkalasi natijalari so‘rovnoma kalitiga muvofiq me’yoriy va og‘ish ko‘rsatkichlari asosida tahlil qilindi. Mazkur shkala o‘z tarkibiga ikki kichik shkalani qamrab oladi. Birinchi kichik shkala – viktimlik (viktimlilik) bo‘lib, u shaxsning jinoyat yoki salbiy ta’sirlar qurboniga aylanishga moyilligini ifodalaydi. Viktimlilik boshqalar uchun neytral hisoblangan vaziyatlarda ham shaxsning salbiy hodisalar qurboniga aylanish ehtimolini oshiruvchi barqaror psixologik xususiyat sifatida talqin etiladi.

Ikkinchi kichik shkala – autoagressivlik bo‘lib, shaxsning o‘ziga nisbatan jismoniy yoki ruhiy zarar yetkazishga qaratilgan ongli yoki ongsiz faolligini ifodalaydi. Psixoanalitik yondashuv vakillari autoagressivlikni shaxsning himoya mexanizmlaridan biri sifatida izohlaydilar.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, sinaluvchilarning 36,31 foizida viktim va autoagressiv xususiyatlar mavjudligi aniqlandi. Bunday o‘quvchilarda o‘ziga zarar yetkazish yoki salbiy ijtimoiy hodisalar qurboniga aylanish ehtimoli yuqori bo‘lishi mumkin. Shuningdek, ularda telemaniya (televizion ko‘rsatuvlarga haddan tashqari bog‘liqlik), spirtli ichimliklarga qiziqish, toksikomaniya, qaltis jinsiy xulq-atvorga moyillik hamda ekstremal sport turlariga qiziqishning yuqoriligi kuzatilishi mumkin. Shu sababli mazkur toifadagi o‘quvchilar bilan maqsadli psixokorreksion ishlarni tashkil etish tavsiya etiladi.

Jadval natijalari yosh davrlariga xos tafovutlarni ham ko‘rsatdi. Jumladan, 9-sinf o‘quvchilari “Ijtimoiy-psixologik zaiflik” shkalasi bo‘yicha me’yoriy ko‘rsatkichda 56,25 foiz natija qayd etib, 10- va 11-sinf o‘quvchilariga nisbatan pastroq ko‘rsatkichni namoyon etdilar. Ushbu holatni hayotiy tajribaning kamligi hamda psixologik bilim va ko‘nikmalarning yetarli darajada shakllanmaganligi bilan izohlash mumkin. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, 9-sinf o‘quvchilarining 43,75 foizi o‘zlarini ijtimoiy-psixologik jihatdan zaif deb baholagan.

10-sinf o‘quvchilari esa “Ijtimoiy-psixologik zaiflik” shkalasi bo‘yicha eng yuqori me’yoriy ko‘rsatkichni qayd etdilar. Ularning natijalari 11-sinf o‘quvchilariga nisbatan 3 foizdan ortiq farq bilan yuqori bo‘lib, mazkur guruhda psixologik barqarorlik va ijtimoiy moslashuv darajasi nisbatan yaxshiroq ekanligini ko‘rsatadi.

Umumiy natijalarga ko‘ra, sinaluvchilarning 63,68 foizi maktab muhitida o‘zlarini erkin va xavfsiz his qilishlarini qayd etdilar. Qolgan 36,31 foiz o‘quvchilar esa ta’lim muhitida uchrashi mumkin bo‘lgan qaltis vaziyatlarga nisbatan yuqori moyillikka ega ekanliklarini namoyon etdilar.

Mazkur xususiyatning namoyon bo‘lishi tashqi ta’sirlarga beriluvchanlik, passivlik, ijtimoiy hamkorlikka nisbatan yuqori sezuvchanlik bilan izohlanadi. Bunday holatlar ta’lim muhitida boshqa subyektlar bilan samarali hamkorlik qilishda qiyinchiliklarni yuzaga keltirishi mumkin. Shu bilan birga, o‘ziga nisbatan destruktiv munosabat, aybdorlik hissi, arazchanlik, yuqori xavotirlik va o‘zini qadrlashning pasayishi kabi salbiy psixologik holatlar bilan kechishi kuzatiladi.

Mazkur xulq-atvorning asosiy tavsiflari sifatida shaxsiy yaxlitlik hissining pasayishi, salbiy “Men” konsepsiyasining shakllanishi, tashqi baholarga yuqori darajada bog‘liqlik va ta’sirchanlikni ko‘rsatish mumkin. Shuningdek, tashqi lokus nazoratning ustunligi, mas’uliyatni o‘z zimmasiga olishdan qochish hamda samarali koping-strategiyalarni shakllantira olmaslik holatlari ham kuzatiladi.

Bu esa qiyin hayotiy vaziyatlarni boshdan kechirish, stressga moslashish va emotsional muvozanatni saqlash imkoniyatlarini cheklaydi. Mazkur muammolarning asosiy sabablaridan biri sifatida shaxsning o‘ziga nisbatan past bahosi va bo‘ysunuvchanlik xususiyatlari qayd etiladi.

Ijtimoiy-psixologik zaiflikning yuqori darajada namoyon bo‘lishi subyektiv pozitsiyaning sustlashuvi, ijtimoiy passivlik, apatiya hamda ijtimoiy-psixologik moslashuv jarayonlarining buzilishiga olib kelishi mumkin.

Ijtimoiy-psixologik dezintegratsiya natijalarining statistik tahlili shuni ko‘rsatdiki, o‘quvchilarning 72,33 foizi mazkur ko‘rsatkich bo‘yicha me’yoriy natijalarni qayd etgan. Bu esa ularning jamoaga muvaffaqiyatli moslashganligi, tengdoshlari bilan samarali muloqot qila olishi hamda ijtimoiy aloqalarni barqaror olib borish qobiliyatiga ega ekanligini ko‘rsatadi.

2-jadval

“Ijtimoiy-psixologik dezintegratsiya” shkalasi bo‘yicha statistik natijalar

Sinf	Me’yoriy ko‘rsatkich N (%)	Me’yordan og‘ish N (%)	O‘rtacha qiymat (M)	Σ
9-sinf	81 (63,28%)	47 (36,71%)	12,1	2,3
10-sinf	92 (76,66%)	28 (23,33%)	14,2	1,8
11-sinf	78 (78,78%)	21 (21,21%)	14,6	1,7
Umumiy	251 (72,33%)	96 (27,66%)	13,6	1,9

Natijalarga ko‘ra, 11-sinf o‘quvchilarida ijtimoiy-psixologik moslashuv darajasi yuqori ekanligi aniqlandi. Mazkur guruhning o‘rtacha ko‘rsatkichi M=14,6 ni tashkil etdi. Aksincha, 9-sinf o‘quvchilarida ijtimoiy-psixologik dezintegratsiya ko‘rsatkichlari nisbatan yuqori darajada qayd etildi.

Variatsion tahlil (ANOVA) natijalari sinflar o‘rtasidagi farqlarning statistik jihatdan ishonchli ekanligini ko‘rsatdi ($F=4,87$; $p\leq0,05$). Ushbu natija yosh ortib borishi bilan kommunikativ kompetensiya, ijtimoiy tajriba va ijtimoiy moslashuv ko‘nikmalarining rivojlanishini tasdiqlaydi.

“Ijtimoiy-psixologik dezintegratsiya” shkalasi bo‘yicha olingan natijalar “Ijtimoiy-psixologik zaiflik” shkalasi natijalaridan farqli ravishda me’yoriy ko‘rsatkichlarning yuqori ekanligini ko‘rsatdi. Jumladan, sinaluvchilarning 72,33 foizi ijtimoiy-psixologik dezintegratsiya holatidan xoli ekanligi hamda ularda individual psixologik introektlarning (shaxs tomonidan tanqidiy qayta ishlanmagan holda qabul qilingan tashqi talab va qadriyatlarning) past darajada ekanligi aniqlandi.

Sinaluvchilarning 27,66 foizida esa individual psixologik introektlarning yuqori darajada namoyon bo‘lishi qayd etildi. Bunday o‘quvchilarda ijtimoiy muhitga qo‘shilmaslik, chetlashganlik, jamoaviy faoliyatda passivlik va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashga ehtiyojning yuqoriligi kuzatiladi. Shuningdek, ularda maqsadga yo‘naltirilganlikning sustligi, kelajakka oid rejalarning noaniqligi va ijtimoiy kutishlarga nisbatan befarqlik holatlari ham namoyon bo‘ladi.

Ijtimoiy-psixologik dezintegratsiya shkalasi bo‘yicha yuqori natijalarni qayd etgan o‘quvchilarning umumiy psixologik holatida jizzakilik, konfliktlarga moyillik hamda jamoa bilan samarali munosabatlar o‘rnata olmaslik kabi xususiyatlar kuzatildi. Bu esa ularning ta’lim muhitiga moslashuvi va ijtimoiy integratsiyasiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Sinaluvchilarning sinflar kesimidagi tahlili natijalariga ko‘ra, 9-sinf o‘quvchilarida ijtimoiy-psixologik dezintegratsiya darajasi yuqori sinf o‘quvchilariga nisbatan sezilarli darajada yuqori ekanligi aniqlandi (36,71%). Eng past dezintegratsiya ko‘rsatkichi esa 11-sinf o‘quvchilarida qayd etildi. Ushbu holat yuqori sinf o‘quvchilarida o‘z fikrini erkin ifoda etish, ta’lim muhitiga faol qo‘shilish va jamoa bilan samarali hamkorlik qilish ko‘nikmalari yaxshiroq rivojlanganligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, yuqori sinf o‘quvchilari ta’lim muhitidagi o‘zgarishlarga, jamoadagi muammolar va adolatsizlik holatlariga nisbatan o‘z munosabatini bildirishga moyilligi bilan ajralib turadi. Bu esa ularda ijtimoiy faollik va fuqarolik pozitsiyasining shakllanayotganidan dalolat beradi.

“Maktab o‘quvchilarining ijtimoiy-madaniy xavfsizligi indeksi” so‘rovnomasining “Virtual autizatsiya (odamovilik)” shkalasi bo‘yicha olingan natijalar 3-jadvalda keltirilgan.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, respondentlarning 35,15 foizida virtual autizatsiya holati aniqlangan. Mazkur toifadagi o‘quvchilar real ijtimoiy munosabatlarga nisbatan virtual muloqotni afzal ko‘rishlari bilan tavsiflanadi [10, 95-b.].

Bunday holat o‘quvchilarning kommunikativ faolligi pasayishiga, real ijtimoiy munosabatlardan uzoqlashishiga hamda ijtimoiy moslashuv jarayonlarida muayyan qiyinchiliklarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin.

3-jadval

“Virtual autizatsiya (odamovilik)” shkalasi bo‘yicha statistik natijalar

Sinf	Me’yoriy ko‘rsatkich N (%)	Me’yordan og‘ish N (%)	O‘rtacha qiymat (M)	Σ
9-sinf	67 (52,34%)	61 (47,65%)	11,5	2,5
10-sinf	86 (71,66%)	34 (28,33%)	13,8	2,0
11-sinf	72 (72,72%)	27 (27,27%)	14,1	1,8
Umumiy	225 (64,84%)	122 (35,15%)	13,1	2,1

Tahlil natijalariga ko‘ra, virtual autizatsiya darajasi eng yuqori 9-sinf o‘quvchilarida qayd etildi (47,65%). Mazkur ko‘rsatkich ushbu yosh guruhida internet va virtual kommunikatsiya vositalariga nisbatan yuqori darajadagi qaramlik mavjudligini ko‘rsatadi.

Korrelyatsion tahlil natijasida virtual autizatsiya va ijtimoiy-psixologik zaiflik o‘rtasida o‘rtacha kuchli musbat bog‘liqlik mavjudligi aniqlandi (r=0,61). Ushbu natija virtual muhitga haddan tashqari bog‘lanish o‘quvchilarning real ijtimoiy munosabatlardagi qiyinchiliklarini kuchaytirishi hamda ularning ijtimoiy moslashuviga salbiy ta’sir ko‘rsatishini tasdiqlaydi.

Jadval ma’lumotlari asosida sinaluvchilarning “Virtual autizatsiya (odamovilik)” shkalasi bo‘yicha natijalari tahlil qilindi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, 9-sinf o‘quvchilari orasida ushbu tipga mansub o‘quvchilar soni eng yuqori ekanligi aniqlandi. Ularning ulushi 47,65 foizni tashkil etib, bu tadqiqotda ishtirok etgan barcha sinaluvchilarning umumiy ko‘rsatkichidan 12,5 foizga yuqori ekanligi qayd etildi.

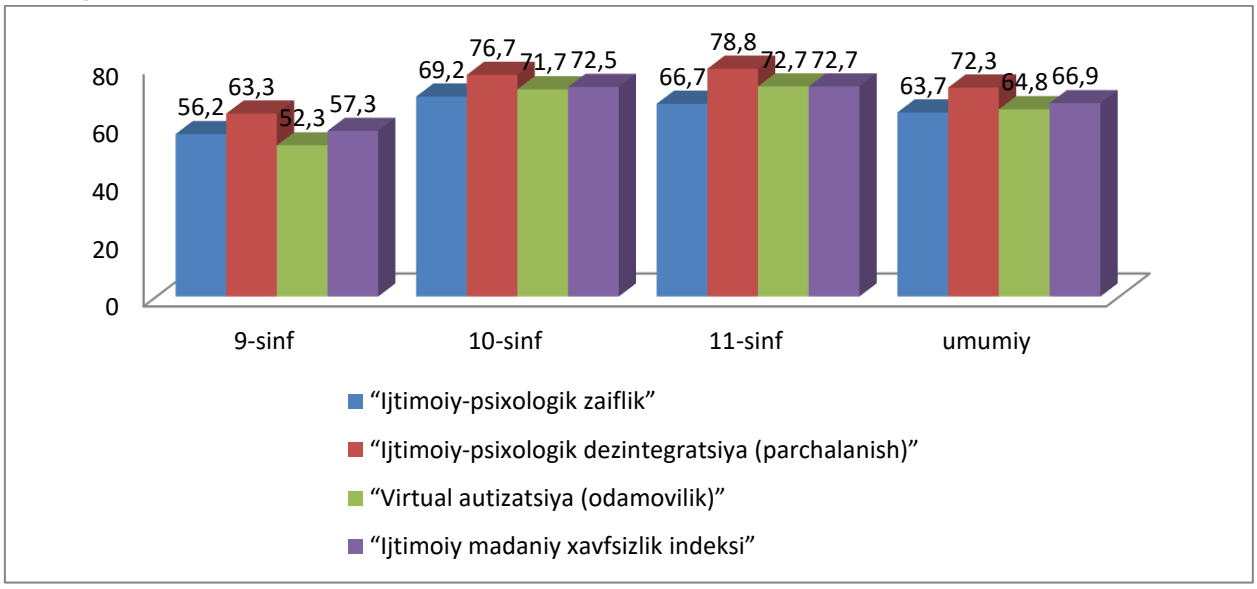
“Virtual autizatsiya (odamovilik)” shkalasi bo‘yicha me’yoriy ko‘rsatkichlardan og‘ish kuzatilgan o‘quvchilar maktab muhitida hamkorlikdagi faoliyatda sust ishtirok etishlari, ijtimoiy aloqalarda past samaradorlik bilan harakat qilishlari bilan tavsiflanadi. Bunday o‘quvchilarda kommunikativ dialogning buzilishi natijasida tengdoshlari va kattalar bilan muloqot jarayoni ko‘pincha murakkab va ziddiyatli kechadi.

Shuningdek, ularning atrof-muhit bilan o‘zaro munosabatlari ko‘proq anonim va virtual aloqalar asosida shakllanadi. Bu esa o‘z-o‘zini identifikatsiyalash

jarayonida muayyan qiyinchiliklarni yuzaga keltirishi mumkin. Natijada bunday o‘quvchilarning jamoada o‘zini namoyon etish darajasi past bo‘lib, ular ijtimoiy faollik va tashabbuskorlikda ham sustroq natijalarni ko‘rsatadilar.

10- va 11-sinf o‘quvchilarida virtual autizatsiya ko‘rsatkichlari nisbatan past darajada qayd etildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, yosh ortishi, hayotiy tajriba va ijtimoiy-kommunikativ ko‘nikmalarning rivojlanishi bilan odamovilik xususiyatlari kamayib, o‘quvchilarning jamoada o‘zini namoyon etish va samarali ijtimoiy munosabatlar o‘rnatish imkoniyatlari kengayadi.

Uchala shkala bo‘yicha olingan natijalar asosida sinaluvchilarning “Ijtimoiy-madaniy xavfsizlik indeksi” ko‘rsatkichlari hisoblab chiqildi va umumiy tahlil amalga oshirildi.



1-rasm. “Ijtimoiy madaniy xavfsizlik indeksi” ning umumiy natijalari.

Umumiy natijalarga ko‘ra, “Ijtimoiy-madaniy xavfsizlik indeksi” 66,95 foizni tashkil etdi. Statistik jihatdan ushbu natija o‘quvchilarning aksariyatida ta’lim muhitiga nisbatan ijobiy munosabat hamda psixologik himoyalanganlik hissi mavjudligini ko‘rsatadi.

Diagramma ma’lumotlariga muvofiq, maktab o‘quvchilarining ijtimoiy-madaniy xavfsizlik indeksi uchta asosiy shkala natijalari asosida aniqlangan. Shkalalar orasida eng yuqori me’yoriy ko‘rsatkich “Ijtimoiy-psixologik dezintegratsiya (parchalanish)” shkalasi bo‘yicha qayd etildi. Unga ko‘ra, tadqiqotda ishtirok etgan o‘quvchilarning 72,3 foizi ijtimoiy-psixologik dezintegratsiyadan xoli ekanligi va ularda individual psixologik introektlar darajasi

pastligi aniqlandi. Mazkur shkala bo‘yicha eng yuqori me’yoriy natijalar 11-sinf o‘quvchilarida kuzatildi.

“Virtual autizatsiya (odamovilik)” shkalasi bo‘yicha sinaluvchilarning 64,8 foizi me’yoriy ko‘rsatkichlarni namoyon etdi. Biroq 9-sinf o‘quvchilarida ushbu ko‘rsatkich umumiy me’yoriy darajadan past bo‘lib, ularning natijalari umumiy ko‘rsatkichdan 12,5 foizga kam ekanligi aniqlandi.

“Ijtimoiy-psixologik zaiflik” shkalasi bo‘yicha umumiy maktab ko‘rsatkichi boshqa shkalarga nisbatan eng past natijani qayd etdi. Tadqiqot ishtirokchilarining 36,3 foizida viktimlilik va autoagressivlikka moyillik kuzatildi. Viktimlilik shaxsning salbiy hodisalar yoki huquqbuzarliklar qurboniga aylanish ehtimolini oshiruvchi psixologik xususiyat bo‘lsa, autoagressivlik o‘ziga nisbatan jismoniy yoki ruhiy zarar yetkazishga qaratilgan ongli yoki ongsiz faoliyat sifatida tavsiflanadi. Bunday o‘quvchilar ta’lim muhitida o‘zlarini yetarli darajada xavfsiz his qilmasliklari hamda mazkur xulq-atvor shakllaridan psixologik himoya mexanizmi sifatida foydalanishlari mumkin.

Umumlashtirilgan natijalarga ko‘ra, “Ijtimoiy-madaniy xavfsizlik indeksi” 66,9 foizni tashkil etdi. Demak, sinaluvchilarning qariyb 67 foizi ta’lim olayotgan muassasasini xavfsiz muhit sifatida qabul qiladilar. Ular o‘z ichki salohiyatidan samarali foydalana oladigan, jamoat ishlarida va shaxsiy rivojlanish faoliyatida faol ishtirok etadigan hamda voqea-hodisalarga nisbatan adekvat baho bera oladigan shaxslar sifatida tavsiflanadi.

“Maktab o‘quvchisining ijtimoiy-madaniy xavfsizligi indeksi” metodikasi zarur psixometrik ko‘rsatkichlarga ega bo‘lib, uni ta’lim muhitidagi xavf omillarini baholashda samarali diagnostik vosita sifatida qo‘llash imkonini beradi. Ta’lim muhiti xavfsizligiga bag‘ishlangan ilmiy munozaralarda odatda ikki asosiy yondashuv ajratib ko‘rsatiladi. Birinchisi, ta’lim jarayonining insonparvarlik g‘oyalari asosida tashkil etilishi zarurligi bo‘lib, bunda hamkorlik munosabatlari, xavfsiz muhit, shaxs erkinligi va mustaqilligini hurmat qilish, bola huquqlarini himoya qilish, rivojlanish va muvaffaqiyatni rag‘batlantirish hamda axloqiy dunyoqarashni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ikkinchi yondashuv esa aniq qoidalar va samarali pedagogik texnologiyalar asosida o‘qituvchi hamda o‘quvchi o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan.

Psixologik xavfsizlik, bola huquqlarini himoya qilish va ta’limni insonparvarlashtirish masalalari ko‘plab ilmiy tadqiqotlarda bevosita yoki bilvosita yoritilgan. Gumanistik psixologiya asoschilaridan biri A. Maslou ehtiyojlar

ierarxiyasida xavfsizlikka bo‘lgan ehtiyojni fiziologik ehtiyojlar bilan bir qatorda inson rivojlanishining fundamental sharti sifatida baholaydi. Olimning fikricha, xavfsizlik ehtiyoji qondirilmasdan turib shaxsning o‘zini o‘zi ro‘yobga chiqarishi va to‘laqonli rivojlanishi mumkin emas.

E. Fromm ham insonlar o‘rtasidagi sog‘lom munosabatlarning shakllanishi jamiyatda shaxs xavfsizligini ta’minlovchi va qo‘llab-quvvatlovchi sharoitlar mavjudligiga bog‘liq ekanligini ta’kidlaydi. Shu bois himoyalanganlik tushunchasi xavfsizlik tushunchasi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, xavfsiz muhitning mavjudligi shaxs rivojlanishining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Bu masala, ayniqsa, psixologik-pedagogik faoliyatda dolzarb ahamiyat kasb etadi, chunki psixologik jihatdan qulay va xavfsiz ta’lim muhitini yaratish shaxs kamolotining muhim shartlaridan biridir.

Shuningdek, Pearson korrelyatsiya koeffitsienti yordamida o‘tkazilgan tahlil natijasida ijtimoiy-psixologik zaiflik va virtual autizatsiya o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli musbat bog‘liqlik mavjudligi aniqlandi ($r=0,58$; $p\leq0,01$). Bu natija psixologik zaiflik darajasi oshgan sari virtual odamovilik tendensiyasining ham kuchayib borishini ko‘rsatadi.

Matematik-statistik tahlil natijalari ta’lim muhitida psixologik xavfsizlikni mustahkamlash, o‘quvchilarning ijtimoiy moslashuvini qo‘llab-quvvatlash hamda virtual xavflarning oldini olishga qaratilgan profilaktik va psixokorreksion tadbirlarni kuchaytirish zarurligini tasdiqlaydi.

XULOSA

Ta’lim muhitida o‘quvchi shaxsining xavfsizligini ta’minlash ijtimoiy-psixologik jihatdan muhim masalalardan biridir. Tadqiqot natijalari o‘quvchilarning bir qismida ijtimoiy-psixologik zaiflik, virtual autizatsiya hamda kommunikativ muammolar mavjudligini ko‘rsatdi.

Mazkur muammolarni bartaraf etish maqsadida quyidagi tavsiyalarni ilgari surish mumkin: maktab psixologlari faoliyatini kuchaytirish; o‘quvchilar bilan psixokorreksion treninglar o‘tkazish; ota-onalar bilan hamkorlikni rivojlantirish; xavfsiz va qo‘llab-quvvatlovchi ta’lim muhitini yaratish; virtual qaramlik profilaktikasini tashkil etish; o‘quvchilar o‘rtasida empatiya va tolerantlikni rivojlantirish.

Shunday qilib, ta’lim muhitida ijtimoiy-psixologik xavfsizlikni ta’minlash o‘quvchilarning barkamol shaxs sifatida shakllanishi, ularning ruhiy salomatligi hamda ijtimoiy faolligini rivojlantirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ergashev N. Shaxs va jamiyat psixologiyasi. – Toshkent: Ma’naviyat, 2016. – 240 b.
2. Fromm E. The Art of Loving. – London: Routledge, 2006. – 187 p.
3. G‘oziev E.G‘. Yosh davrlari psixologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2020. – 312 b.
4. Гилемханова Э.Н. Социально-культурная безопасност школников. – Москва: Просвещение, 2015. – 210 с.
5. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018. – 256 b.
6. Mahmudov A. Muloqot psixologiyasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2017. – 224 b.
7. Maslow A. Motivation and Personality. – New York: Harper & Row, 2004. – 293 p.
8. Nishonova Z.T. Pedagogik psixologiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. – 280 b.
9. To‘xtaboyeva M. Ta’lim psixologiyasi. – Toshkent: Tafakkur, 2021. – 198 b.
10. Xolmatov X. Ta’lim muassasalarida psixologik xizmat. – Toshkent: Ilm ziyo, 2022. – 176 b.

IXTISOSLASHTIRILGAN MAKTAB O‘QUVCHILARIDA KASBIY O‘ZINI-O‘ZI BELGILASH: MOTIVATSION VA IJTIMOIY-PSIXOLOGIK OMILLAR TAHLILI

Mo‘minov Davronjon Marifjon o‘g‘li
FarDU, Psixologiya kafedrasi o‘qituvchisi
davronmominov02@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada ixtisoslashtirilgan maktab o‘quvchilarining kasb tanlash jarayoniga ta’sir etuvchi psixologik va ijtimoiy omillar kompleks tarzda tahlil qilingan. Tadqiqotda kasbiy o‘zini-o‘zi belgilash jarayonining murakkabligi, ichki (qiziqish, moyillik, kasbiy identifikatsiya) va tashqi (oila, ijtimoiy muhit, moddiy omillar) determinantlar o‘zaro bog‘liqlikda ko‘rib chiqilgan. Empirik natijalar “Kasb tanlash motivlari” ijtimoiy-psixologik so‘rovnomasi asosida olingan bo‘lib, ular ichki motivatsiyaning ustunligini hamda ijtimoiy omillarning qo‘shimcha, ammo muhim rolini tasdiqlaydi. Shuningdek, gender va hududiy tafovutlar kasb tanlash jarayonining ijtimoiy-madaniy shartlanganligini ko‘rsatadi. Tadqiqot natijalari kasbiy yo‘naltirish tizimini takomillashtirishda shaxsiy qiziqishlar, ijtimoiy ta’sir va psixologik barqarorlikni rivojlantirish zarurligini asoslaydi.

Kalit so‘zlar: kasb tanlash, kasbiy o‘zini-o‘zi belgilash, ichki motivatsiya, tashqi motivatsiya, kasbiy identifikatsiya, ijtimoiy omillar, gender farqlari, kasbiy yo‘naltirish, o‘quvchilar, psixologik omillar.

Аннотация. В данной статье комплексно проанализированы психологические и социальные факторы, влияющие на процесс выбора профессии учащимися специализированных школ. В исследовании рассмотрена сложность процесса профессионального самоопределения, а также взаимосвязь внутренних (интерес, склонность, профессиональная идентификация) и внешних (семья, социальная среда, материальные факторы) детерминантов. Эмпирические результаты были получены на основе социально-психологического опросника «Мотивы выбора профессии» и подтверждают доминирование внутренней мотивации, а также дополнительную, но важную роль социальных факторов. Кроме того, гендерные и территориальные различия свидетельствуют о социально-культурной обусловленности процесса выбора профессии. Результаты

исследования обосновывают необходимость совершенствования системы профессиональной ориентации с учетом личных интересов, социального влияния и развития психологической устойчивости.

Ключевые слова: выбор профессии, профессиональное самоопределение, внутренняя мотивация, внешняя мотивация, профессиональная идентификация, социальные факторы, гендерные различия, профессиональная ориентация, учащиеся, психологические факторы.

Abstract. This article comprehensively analyzes the psychological and social factors influencing the career choice process of specialized school students. The study examines the complexity of professional self-determination and the interrelation of internal determinants (interest, inclination, professional identification) and external determinants (family, social environment, material factors). The empirical results were obtained using the socio-psychological questionnaire “Motives for Career Choice” and confirm the dominance of intrinsic motivation as well as the additional but significant role of social factors. Furthermore, gender and regional differences demonstrate the socio-cultural conditioning of the career choice process. The findings substantiate the need to improve the career guidance system through the development of personal interests, social influence, and psychological stability.

Keywords: career choice, professional self-determination, intrinsic motivation, extrinsic motivation, professional identification, social factors, gender differences, career guidance, students, psychological factors.

KIRISH

Bugungi kunda jamiyatimizda rivojlangan mamlakatlar ta’lim tizimi yutuqlarini joriy etish, yangi pedagogik texnologiyalarni qo‘llash hamda oliy ta’lim muassasalari bilan hamkorlikni kengaytirishga qaramay, ko‘plab o‘smirlar o‘zlari uchun maqbul kasbni tanlashda qiyinchiliklarga duch kelmoqdalar. Mehnat bozori jadal transformatsiyalanayotgan sharoitda ta’lim tizimi bilan mehnat bozori o‘rtasidagi integratsiya yetarli darajada emasligi ushbu muammoni yanada murakkablashtirmoqda. Shu sababli o‘quvchilarga kasb tanlashda samarali psixologik va pedagogik yordam ko‘rsatish dolzarb masala sifatida namoyon bo‘ladi, chunki aynan o‘smirlik davri shaxsning ilk va muhim kasbiy qarorlari qabul qilinadigan bosqich hisoblanadi. Zamonaviy kasblar olami axborot-kommunikatsiya texnologiyalari rivoji va jamiyat ehtiyojlarining o‘zgarishi ta’sirida tez sur’atlar

bilan yangilanmoqda. Natijada umr davomida faqat bitta kasbni egallashga asoslangan an’anaviy model o‘z ahamiyatini yo‘qotib bormoqda. Yangi kasblarning paydo bo‘lishi va mavjud kasblarning transformatsiyasi yoshlarning kasbiy moslashuvchanligini oshirishni, ya’ni hayot davomida bir necha bor kasbini o‘zgartirishga tayyor bo‘lishni talab etadi [1].

Ilmiy tadqiqotlar kasbiy o‘zini-o‘zi belgilash jarayoni o‘quvchilar uchun psixologik jihatdan murakkab bosqich ekanligini ko‘rsatadi. Ushbu davrda yoshlar ko‘pincha noaniqlik, tashvish va kelajakdan xavotir hissini boshdan kechiradilar. Barcha o‘quvchilar ham mustaqil ravishda kasb tanlashga tayyor emasligi kuzatiladi va bu holat hudud yoki ta’lim muassasasi turidan qat’i nazar namoyon bo‘ladi. Kasbiy qarorlarning shakllanishida tashqi omillar bilan bir qatorda ichki psixologik omillar - kognitiv qiziqishlar, qadriyat yo‘nalishlari, o‘z qobiliyatlarini anglash darajasi hamda ijtimoiy intellekt muhim rol o‘ynaydi [1]. Kasbiy o‘zini-o‘zi belgilashning murakkabligi shaxs rivojlanishining normativ bosqichlariga xos ichki ziddiyatlar bilan izohlanadi. Identifikatsiya jarayonida o‘smirlar turli ijtimoiy rollar va imkoniyatlarni solishtiradilar, bu esa tabiiy ravishda noaniqlik va emotsional zo‘riqishni yuzaga keltiradi. Ayniqsa, kasbiy noaniqlik darajasi yuqori bo‘lgan yoshlar ko‘proq psixologik diskomfort va qoniqmaslikni boshdan kechiradilar. Bu holat ko‘pincha o‘zini anglashning past darajasi hamda yetarli kasbiy axborotga ega emaslik bilan kuchayadi.

Shu bilan birga, ta’lim tizimi va psixologik-pedagogik yondashuvlar insonni o‘z hayotiy trayektoriyasini mustaqil ravishda belgilovchi subyekt sifatida talqin etadi. Biroq, zamonaviy axborot muhitida variantlarning haddan tashqari ko‘pligi yoshlar uchun tanlovni murakkablashtirib, “tanlov paralichi” holatini yuzaga keltirmoqda. O‘z-o‘zini belgilash nazariyasiga ko‘ra, mustaqil qaror qabul qilish ichki motivatsiyani kuchaytiradi, biroq imkoniyatlarning ortiqchaligi, aksincha, ikkilanish va noaniqlikni kuchaytirishi mumkin. Natijada yoshlar orasida noto‘g‘ri kasb tanlash qo‘rquvi shakllanib, bu ularning psixologik farovonligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi [2]. Shu bois kasbiy yo‘naltirish tizimi faqat axborot berish bilan cheklanmasdan, balki o‘quvchilarning qaror qabul qilish kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilishi zarur. Xususan, alternativ variantlarni tahlil qilish, ustuvorliklarni belgilash, shuningdek psixologik barqarorlik va o‘zini anglash darajasini oshirishga yo‘naltirilgan kompleks yondashuv kasb tanlash jarayonining samaradorligini ta’minlaydi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Zamonaviy tadqiqotlarda o‘quvchilarning kasb tanlash jarayoni ko‘p omilli psixologik va ijtimoiy hodisa sifatida keng o‘rganilmoqda. Xususan, E.A. Danilova maktab bitiruvchilari orasida kasb tanlash motivatsiyasini tahlil qilib, o‘quvchilarning kasbiy tanlovi asosan shaxsiy qiziqish, moyillik va qobiliyatlarga tayanishini ko‘rsatadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, bitiruvchilarning 60 foizi kelajak kasbini aniqlab bo‘lgan bo‘lib, tanlangan kasblar ko‘proq ijtimoiy muloqotga asoslangan sohalarga to‘g‘ri keladi [4]. Ushbu natijalar bizning tadqiqotimiz bilan hamohang bo‘lib, unda sharqona madaniyat va oila institutining kasb tanlashdagi yetakchi roli aniqlangan.

A.A. Onipko o‘rta maktab o‘quvchilarining kasbiy o‘zini-o‘zi belgilashini sotsiologik yondashuv asosida tahlil qilib, yoshlar orasida individual qaror qabul qilish va o‘ziga ishonch darajasi ortib borayotganini ta’kidlaydi [5]. Bizning natijalar ham ixtisoslashtirilgan maktab o‘quvchilarida shaxsiy fikr va mustaqil tanlov ustuvorligi kuchayib borayotganini ko‘rsatdi.

Blazquez C. va hamkorlari kasb tanlashga ta’sir etuvchi omillarni diskret tanlov modeli asosida o‘rganib, maktab turi, jins, akademik muvaffaqiyat, ota-onaning ta’lim darajasi va kasbi muhim determinantlar ekanligini aniqlaganlar. Tadqiqotda gender farqlari yaqqol namoyon bo‘lib, o‘g‘il bolalar ko‘proq STEM yo‘nalishlariga, qizlar esa gumanitar va ijtimoiy sohalarga moyillik bildirishi qayd etilgan [6]. Bizning tadqiqotda ham o‘quvchilarning tanlovida ota-ona ta’siri, moddiy omillar va kasbning ijtimoiy mavqeyi sezilarli ahamiyatga ega ekani tasdiqlandi.

Xalqaro tadqiqotlarda kasbiy maslahat xizmatlarining ahamiyati alohida ta’kidlanadi. Kasbiy maslahat o‘quvchilarga o‘z qobiliyatlari va qiziqishlarini hisobga olgan holda ongli qaror qabul qilish imkonini yaratadi hamda noto‘g‘ri tanlov ehtimolini kamaytiradi [7]. Maree tadqiqotida esa madaniy omillarning, xususan gender rollarining yoshlarning kasb tanlashiga ta’siri ko‘rsatilgan bo‘lib, ayrim jamiyatlarda bu omillar kasbiy imkoniyatlarni cheklashi mumkinligi qayd etiladi [8]. Ushbu holatni O‘zbekiston sharoitida ham qisman kuzatish mumkin, biroq zamonaviy ijtimoiy o‘zgarishlar natijasida xotin-qizlarning kasbiy faolligi ortib borayotgani gender cheklovlarining asta-sekin kamayib borayotganini ko‘rsatadi.

AQSh tajribasida maktab maslahatchilari kasb tanlash jarayonining muhim subyekti sifatida namoyon bo‘ladi. American School Counselor Association ma’lumotlariga ko‘ra, ular o‘quvchilarga professional yo‘naltirish beruvchi malakali

mutaxassislar hisoblanadi [9]. O‘zbekiston sharoitida ham bu yondashuv dolzarb bo‘lib, so‘nggi yillarda maktab psixologlari faoliyati rivojlanmoqda, biroq kasbiy maslahat tizimi oila bilan hamkorlikda olib borilgandagina yuqori samaradorlikka erishadi.

Angliyada joriy etilgan Careers Hubs modeli kasbiy yo‘naltirish samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi tizim sifatida e’tirof etilib, hub maktablarda natijalar yuqoriroq ekanligi aniqlangan [10]. Bu natijalar ixtisoslashtirilgan maktab o‘quvchilarining kasbiy tasavvurlari kengroq ekanligi haqidagi bizning kuzatuvlar bilan mos keladi.

Larran va Hein tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda Sharqiy va Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlarida maktab maslahatchilariga ehtiyoj yuqori ekani hamda ushbu yo‘nalishda maxsus tayyorgarlik zarurligi ta’kidlanadi [11]. O‘zbekiston amaliyotida esa kasbiy yo‘naltirish ko‘proq umumiy psixologik xizmat doirasida amalga oshirilmoqda, bu esa ixtisoslashtirilgan mutaxassislar tayyorlash zaruratini ko‘rsatadi.

Nazareno va hamkorlari o‘quvchilarga ongli kasb tanlashda yordam beruvchi maxsus kurslarni joriy etish zarurligini asoslaydilar [12]. Bunday kurslar o‘quvchilarning qiziqish va qobiliyatlarini aniqlashga xizmat qilishi bilan birga, milliy-madaniy omillarni hisobga olgan holda tashkil etilganda yanada samarali bo‘ladi.

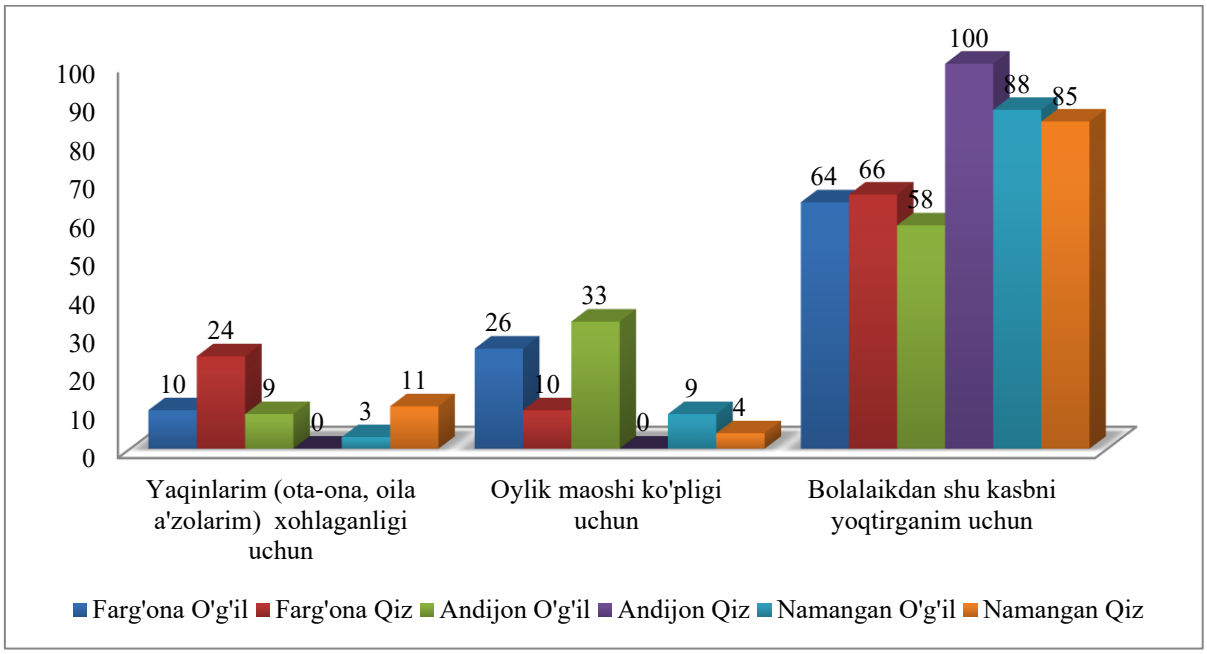
Sadirova M.S. va boshqalar esa kasb tanlashda qo‘llanilayotgan ayrim an’anaviy usullar, jumladan standart testlar va umumiy maslahat mashg‘ulotlarining samaradorligi pastligini ta’kidlaydilar [13]. Zamonaviy yondashuvlar kasbiy yo‘naltirishda kompleks diagnostika va individual yondashuv zarurligini ko‘rsatadi. Bundan tashqari, shahar va qishloq o‘quvchilari o‘rtasida mavjud tafovutlar ham muhim omil bo‘lib, shahar o‘quvchilari qo‘shimcha resurslardan faol foydalanadi, qishloq o‘quvchilari esa ko‘proq maktab bilan cheklanib qoladi [14].

Umuman olganda, tahlillar shuni ko‘rsatadiki, kasb tanlash jarayoni individual, ijtimoiy va madaniy omillar o‘zaro ta’sirida shakllanadi. Shu bois kasbiy yo‘naltirish tizimini takomillashtirishda zamonaviy diagnostik metodlarni joriy etish, hududiy tafovutlarni kamaytirish hamda o‘quvchilarning individual xususiyatlariga mos yondashuvni ta’minlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Ixtisoslashtirilgan maktab o‘quvchilari shaxsini kasbiy faoliyatga yo‘naltirish uchun ularning qiziqishi va qobiliyatini aniqlash, kasbiy tipga mosligi va kasbiy faoliyat motivatsiyalarini diagnostika qilish hamda ixtisoslashtirilgan maktab

o‘quvchilari shaxsining individual xususiyatlariga muvofiq bo‘lgan kasb tanlashiga yordam berish lozim. O‘ziga munosib bo‘lgan kasbni tanlash natijasida ixtisoslashtirilgan maktab o‘quvchilari kasbiy taraqqiyotga erishadi. Ixtisoslashtirilgan maktab o‘quvchilarining kasbiy mosligini aniqlash uchun bir necha diagnostik metodikalar qo‘llaniladi.

Ixtisoslashtirilgan maktab o‘quvchilarining kasb tanlashiga ta’sir etuvchi asosiy omillarni aniqlash maqsadida “Kasb tanlash motivlari” ijtimoiy-psixologik so‘rovnomasi qo‘llanildi.(IPS) qo‘llanildi (1-rasmga qarang).



1-rasm. “Nima uchun bu kasbni tanladingiz?”

1-rasmda keltirilgan “Nima uchun bu kasbni tanladingiz?” savoliga berilgan javoblar tahlili shuni ko‘rsatadiki, respondentlarning kasb tanlash motivatsiyasi murakkab psixologik tuzilishga ega bo‘lib, unda ichki va tashqi omillar o‘zaro uyg‘unlashgan holda namoyon bo‘ladi. Olingan natijalarga ko‘ra, barcha hudud va jins guruhlarida eng yuqori ko‘rsatkich “bolalikdan shu kasbni yoqtirganim uchun” javobiga to‘g‘ri keladi. Xususan, bu ko‘rsatkich Andijon qizlarida maksimal darajada (100%) qayd etilgan bo‘lsa, boshqa guruhlarda ham yuqori darajada saqlanib qolgan (Farg‘ona: 64%-66%; Namangan: 85%–88%). Mazkur holat kasb tanlash jarayonida ichki qiziqish, shaxsiy moyillik va erta shakllangan kasbiy identifikatsiya hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi. Bu natija motivatsiyaning zamonaviy nazariyalarida ta’kidlanganidek, ichki motivatsiya

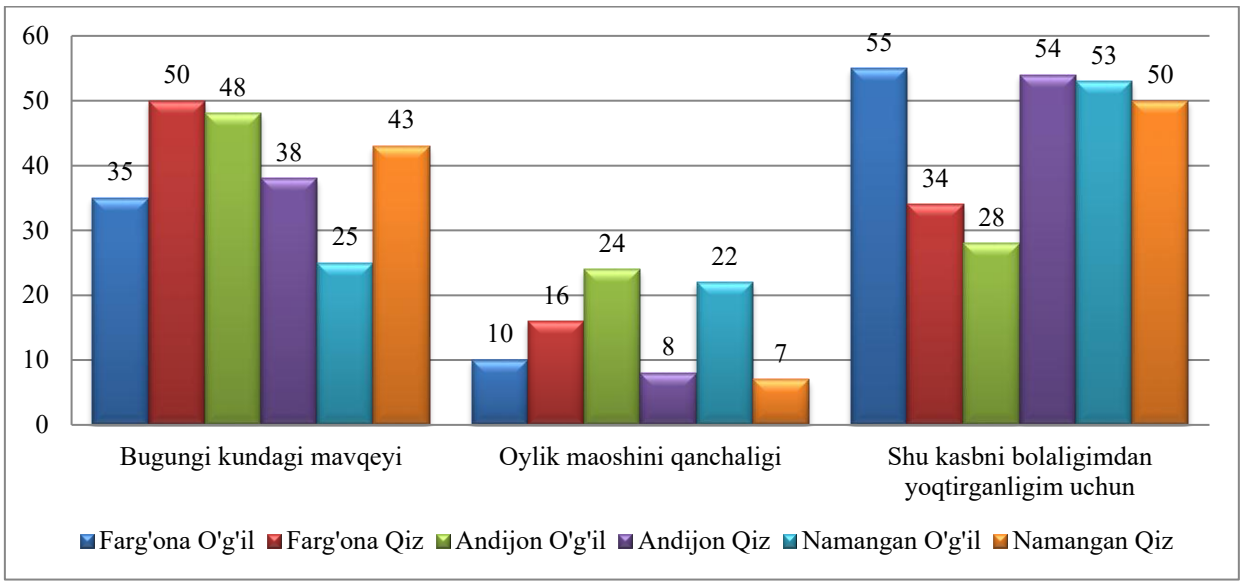
kasbiy barqarorlik va qoniqishning muhim psixologik prediktori ekanligini tasdiqlaydi.

Shu bilan birga, “yaqinlarim (ota-ona, oila a’zolari) xohlaganligi uchun” motivi nisbatan pastroq darajada ifodalangan bo‘lsa-da, jinslar kesimida sezilarli tafovutlar kuzatildi. Xususan, qizlarda ushbu ko‘rsatkich o‘g‘il bolalarga nisbatan yuqoriroq ekanligi aniqlandi (masalan, Farg‘ona qizlarida - 24%, Namangan qizlarida - 11%). Bu holat ijtimoiy ta’sir va gender ijtimoiylashuvi jarayonlari bilan izohlanadi. Ya’ni, an’anaviy jamiyatlarda qizlar ko‘proq ijtimoiy kutishlar va oila qarashlariga moslashishga moyil bo‘lishadi. Natijada kasb tanlash jarayonida ota-ona va yaqinlarning roli ular uchun muhimroq psixologik omil sifatida namoyon bo‘ladi.

“Oylik maoshi ko‘pligi uchun” motivi esa guruhlar kesimida notekis taqsimlanganligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, bu omil o‘g‘il bolalarda nisbatan yuqori (Andijon o‘g‘illarida - 33%, Farg‘ona o‘g‘illarida - 26%), qizlarda esa ayrim holatlarda juda past (masalan, Andijon qizlarida - 0%). Mazkur natija kasb tanlashda iqtisodiy manfaatlar va moddiy rag‘batlantirish omillari erkak jins vakillarida ko‘proq ahamiyat kasb etishini ko‘rsatadi. Bu esa jamiyatda shakllangan gender rollari, xususan, erkaklarning “asosiy ta’minlovchi” sifatidagi ijtimoiy roli bilan bog‘liq psixologik stereotiplar ta’sirini aks ettiradi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Hududiy kesimda ham muayyan farqlar kuzatildi. Jumladan, Andijon qizlarida ichki motivatsiyaning keskin ustunligi kasbiy yo‘nalganlikning barvaqt va mustahkam shakllanganligini bildiradi. Namangan respondentlarida esa barcha motivlar nisbatan muvozanatli taqsimlangan bo‘lib, bu kasb tanlashda ko‘p omillilik va qaror qabul qilishning kompleks xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi. Farg‘ona respondentlarida esa ijtimoiy va moddiy omillar nisbatan faolroq rol o‘ynaganligi kuzatildi. Bu farqlar hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy sharoiti, ta’lim muhitining o‘ziga xosligi va madaniy qadriyatlar tizimi bilan izohlanadi.



2-rasm. “Kasb tanlashda asosiy e'tibor qaratgan narsangiz nima?”

2-rasmda “Kasb tanlashda asosiy e’tibor qaratgan narsangiz nima?” savoliga berilgan javoblar hudud va jins kesimida tahlil qilindi. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, respondentlarning kasb tanlash jarayonida bir nechta motivlar ishtirok etsa-da, ularning ahamiyat darajasi turlicha namoyon bo‘ladi.

Avvalo, “shu kasbni bolaligimdan yoqtirganligim uchun” motivi barcha guruhlarda eng yuqori ko‘rsatkichlarni egallaganligi aniqlandi. Jumladan, Farg‘ona o‘g‘illarida (55%), Andijon qizlarida (54%), Namangan o‘g‘illarida (53%) va Namangan qizlarida (50%) ushbu motiv yetakchi omil sifatida qayd etilgan. Bu holat kasb tanlashda ichki qiziqish va shaxsiy moyillik asosiy determinant ekanligini ko‘rsatadi. Psixologik jihatdan bu natija shaxsning kasbiy o‘zini anglash jarayoni, ya’ni o‘z qiziqishlari va qobiliyatlariga mos faoliyatni tanlashga intilishi bilan izohlanadi. Ichki motivatsiyaning ustunligi esa kelgusida kasbiy barqarorlik va faoliyatdan qoniqish darajasining yuqori bo‘lishini ta’minlovchi muhim omil sifatida talqin etiladi.

Ikkinchi muhim omil sifatida “bugungi kundagi mavqeyi” motivi ajralib turadi. Ayniqsa, Farg‘ona qizlarida (50%), Andijon o‘g‘illarida (48%) va Namangan qizlarida (43%) ushbu ko‘rsatkich yuqori darajada qayd etilgan. Bu natija kasb tanlashda ijtimoiy prestij va jamiyatdagi mavqe muhim ahamiyat kasb etishini ko‘rsatadi. Psixologik nuqtayi nazardan, bu holat shaxsning ijtimoiy identifikatsiyaga bo‘lgan ehtiyoji, ya’ni jamiyatda o‘z o‘rnini topish va ijtimoiy e’tirofga erishish istagi bilan bog‘liq. Ayniqsa, yoshlik davrida kasb orqali ijtimoiy maqomga ega bo‘lish motivi kuchli shakllanishi ilmiy tadqiqotlarda keng yoritilgan.

“Oylik maoshining qanchaligi” motivi esa barcha guruhlarda eng past ko‘rsatkichlarni namoyon etgan. Eng yuqori qiymat Andijon o‘g‘illarida (24%) va Namangan o‘g‘illarida (22%) kuzatilgan bo‘lsa-da, qolgan guruhlarda bu ko‘rsatkich ancha past (masalan, Andijon qizlarida - 8%, Namangan qizlarida - 7%). Bu natija shuni anglatadiki, respondentlar kasb tanlashda moddiy manfaatlarni ikkilamchi omil sifatida qabul qilmoqdalar. Psixologik jihatdan bu holat ehtiyojlar ierarxiyasi doirasida izohlanadi, ya’ni yuqori darajadagi ehtiyojlar - o‘zini ro‘yobga chiqarish, qiziqish va ijtimoiy e’tirof - moddiy manfaatlardan ustun turadi.

Hududlar kesimida tahlil qilinganda ayrim farqlar kuzatiladi. Farg‘ona respondentlarida ijtimoiy mavqe va ichki qiziqish omillari o‘zaro yaqin darajada namoyon bo‘lgan bo‘lsa, Andijon respondentlarida ichki motivatsiya yanada ustunroq ekani ko‘rinadi. Namangan respondentlarida esa barcha motivlar nisbatan muvozanatli taqsimlangan bo‘lib, bu kasb tanlash jarayonining kompleks va ko‘p omilli xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi.

XULOSA

Tadqiqot natijalarini umumlashtirgan holda aytish mumkinki, respondentlarning kasb tanlash jarayoni ko‘p omilli psixologik tizim sifatida namoyon bo‘lib, unda ichki motivatsiya yetakchi determinant hisoblanadi. Har ikkala tahlil natijalari “bolalikdan shu kasbni yoqtirganim uchun” motivi barcha hudud va jins guruhlarida ustun ekanligini ko‘rsatdi. Bu holat kasbiy yo‘nalganlikning erta shakllanishi hamda kasb tanlashda ichki qiziqish, moyillik va identifikatsiya asosiy rol o‘ynashini tasdiqlaydi. Psixologik jihatdan bu shaxsning o‘zini anglash va imkoniyatlariga mos faoliyatni tanlashga intilishi bilan izohlanadi hamda kelgusida kasbiy barqarorlik va qoniqish ehtimolini oshiradi.

Shu bilan birga, ijtimoiy omillarning ham sezilarli ta’siri aniqlandi. Xususan, yaqinlar ta’siri va kasbning ijtimoiy mavqeyi ayrim guruhlarda muhim omil sifatida namoyon bo‘lgan. Qizlarda yaqinlar ta’sirining yuqoriligi gender ijtimoiylashuvi bilan izohlanadi. Kasbning ijtimoiy mavqeyi esa respondentlarning jamiyatda o‘z o‘rnini topish va e’tirofga erishish ehtiyoji bilan bog‘liq bo‘lib, barqaror ikkilamchi motiv sifatida qayd etildi.

Moddiy omillar, xususan, oylik maosh bilan bog‘liq motivlar nisbatan past ko‘rsatkichlarni egallagan. Bu respondentlar kasb tanlashda iqtisodiy manfaatlarni ikkilamchi omil sifatida qabul qilishlarini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, ushbu motiv o‘g‘il bolalarda yuqoriroq bo‘lib, bu holat jamiyatda shakllangan gender rollari bilan izohlanadi.

Hududiy kesimda ayrim tafovutlar kuzatilgan bo‘lsa-da, umumiy tendensiya saqlanib qoladi: Andijon respondentlarida ichki motivatsiya kuchliroq namoyon bo‘lgan, Farg‘ona va Namangan guruhlarida esa motivlar nisbatan muvozanatli taqsimlangan. Bu esa kasb tanlash jarayonining individual va ijtimoiy-madaniy omillar integratsiyasiga asoslangan murakkab tizim ekanligini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari kasb tanlashda ichki qiziqish va shaxsiy moyillik ustuvorligini, ijtimoiy omillarning qo‘shimcha, ammo muhim rolini hamda moddiy motivlarning nisbatan past darajada namoyon bo‘lishini tasdiqlaydi. Bu esa kasb tanlash jarayonining ichki va tashqi motivlar uyg‘unligiga asoslangan kompleks psixologik mexanizm ekanligini ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Sarsenova A., Sadyrova M., Maltseva A. Strategies and motivations of high school students in career choice // QazҰU Xabarshisi. Psixologiya jəne əleumettanu seriyasi. - 2025. - DOI: 10.26577/jpss202593209.
2. Nekhoroshikh N. Professional self-determination of schoolchildren: trends and difficulties in formation // Vestnik Severo-Kavkazskogo federalnogo universiteta. - 2025. - DOI: 10.37493/2307-907X.2025.2.22.
3. Jung Y., Na T., Na S. Determinants of career pathways for specialized high school graduates // Korean Society for the Study of Vocational Education. - 2024. - DOI: 10.37210/jver.2024.43.4.177.
4. Danilova E.E. Motivation for choosing a future profession in modern high school students // European Proceedings of Social and Behavioural Sciences. - 2021. - Vol. 112. - P. 308-314. - DOI: 10.15405/epsbs.2021.06.04.35.
5. 5. Онипко А. А. Самоопределение старшеклассников при выборе профессии: социологический анализ: автореф. дис. … канд. социол. наук. — Екатеринбург: Урал. федер. ун-т им. первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2011. — 18 с.
6. Blazquez C., Cantillo V., García L. What are the determinants of career preferences? The case of high school students in Chile // British Journal of Guidance and Counselling. - 2024. - Vol. 52. - № 5. - P. 970-988. - DOI: 10.1080/03069885.2024.2342787.
7. Maree J.G. Career construction counselling intervention to promote the sense of calling of a disadvantaged black woman // British Journal of Guidance & Counselling. - 2024. - P. 1-24. - DOI: 10.1080/03069885.2024.2407782.
8. Maree J. Innovating Counseling for Self- and Career Construction. - Cham: Springer International Publishing, 2020.

O‘ZBEK VA RUS QIZLARINI OILAVIY HAYOT HAQIDAGI TASAVVURLARINI AMALIY O‘RGANILISHI

Usmonova Nargiza Raximjonovna
Farg‘ona davlat universiteti
psixologiya kafedrasi mustaqil izlanuvchisi.
Qo‘qon universitetit katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek va rus qizlarini oilaviy hayotga tayyorlashda etnik stereotiplar hamda psixologik munosabatlarning o‘rni ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda madaniy qadriyatlar, milliy an’analar, ijtimoiy qarashlar va oilaviy tarbiyaning yosh ayollarning nikoh, oilaviy majburiyatlar, gender rollari hamda shaxslararo munosabatlar haqidagi tasavvurlariga ta’siri o‘rganilgan. Shuningdek, oilaviy hayotga munosabatni shakllantiruvchi psixologik mexanizmlar - emotsional tayyorgarlik, muloqot madaniyati, axloqiy qadriyatlar va madaniy identifikatsiya masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Qiyosiy tahlil natijasida o‘zbek va rus qizlarining oilaviy munosabatlarga oid qarashlaridagi umumiy va farqli jihatlar aniqlangan hamda etnik-madaniy muhitning shaxs rivojlanishiga ta’siri yoritilgan. Maqolada ko‘p madaniyatli jamiyat sharoitida sog‘lom oilaviy qadriyatlarni shakllantirishda psixologik-pedagogik yondashuvlarning ahamiyati asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari yoshlarni barqaror va uyg‘un oilaviy hayotga tayyorlashga qaratilgan ta’limiy hamda psixologik dasturlarni ishlab chiqishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: etnik stereotiplar, psixologik munosabat, oilaviy hayotga tayyorgarlik, o‘zbek qizlari, rus qizlari, oilaviy qadriyatlar, madaniy identifikatsiya, gender rollari, shaxslararo munosabatlar, nikohga munosabat, yoshlar psixologiyasi, etnik madaniyat, oilaviy tarbiya, psixologik tayyorgarlik.

Аннотация. В данной статье научно анализируется роль этнических стереотипов и психологических установок в подготовке узбекских и русских девушек к семейной жизни. В исследовании рассматривается влияние культурных ценностей, национальных традиций, социальных представлений и семейного воспитания на формирование взглядов молодых женщин на брак, семейные обязанности, гендерные роли и межличностные отношения. Особое внимание уделено психологическим механизмам, формирующим отношение к семейной жизни, включая эмоциональную готовность, особенности

коммуникации, нравственные ценности и культурную идентичность. Сравнительный анализ выявляет как сходства, так и различия в семейных установках узбекских и русских девушек, а также подчеркивает влияние этнокультурной среды на развитие личности и будущего семейного поведения. В статье также обосновывается значимость психолого-педагогической поддержки в формировании здоровых семейных ценностей среди молодежи в условиях поликультурного общества. Результаты исследования могут быть использованы при разработке образовательных и психологических программ, направленных на подготовку девушек к стабильным и гармоничным семейным отношениям.

Ключевые слова: этнические стереотипы, психологическая установка, подготовка к семейной жизни, узбекские девушки, русские девушки, семейные ценности, культурная идентичность, гендерные роли, межличностные отношения, отношение к браку, психология молодежи, этническая культура, семейное воспитание, психологическая подготовка.

Abstract. This article examines the role of ethnic stereotypes and psychological attitudes in preparing Uzbek and Russian girls for family life. The study analyzes how cultural values, national traditions, social expectations, and family upbringing influence young women's perceptions of marriage, family responsibilities, gender roles, and interpersonal relationships. Particular attention is paid to psychological mechanisms shaping attitudes toward family life, including emotional readiness, communication patterns, moral values, and cultural identity. A comparative analysis highlights both similarities and differences in the family-related attitudes of Uzbek and Russian girls, emphasizing the influence of the ethnocultural environment on personality development and future family behavior. The article also discusses the importance of psychological and pedagogical support in developing healthy family values among young people in multicultural societies. The findings of the study may contribute to the development of educational and psychological programs aimed at preparing girls for stable and harmonious family relationships.

Keywords: ethnic stereotypes, psychological attitudes, preparation for family life, Uzbek girls, Russian girls, family values, cultural identity, gender roles, interpersonal relationships, attitudes toward marriage, youth psychology, ethnic culture, family education, psychological readiness.

KIRISH

Zamonaviy jamiyatda globallashuv jarayonlarining jadallashuvi, xalqaro migratsiya va harakatchanlikning kuchayishi hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi natijasida nafaqat Rossiyada, balki butun dunyoda ham madaniyatlararo nikohlar soni sezilarli ravishda ortib bormoqda. Bu holat jamiyatning bunday oilalarga bo‘lgan qarashlari va munosabatlarida yangi tendensiyalarni yuzaga keltirmoqda.

Shu bilan birga, turli madaniyat vakillaridan tashkil topgan oilalarda oila a’zolarining ijtimoiy muhit bilan o‘zaro munosabatlari, shuningdek, boshqa madaniy muhitda yashayotgan turmush o‘rtoqlarning akkulturatsiya jarayonlari ham o‘ziga xos tarzda shakllanmoqda. Nikoh hayotimizning eng muhim jihati bo‘lishi bilan birga, juft tanlash masalasining dolzarbligi sababli jiddiy muammoni ham yuzaga keltiradi. Nikoh va oilaviy mavqe o‘zgarib, jamiyatning o‘zgaruvchan qadriyatlari, qarashlari va g‘oyalarini aks ettirmoqda.

Tadqiqotlarda madaniyatlararo nikohlarning barqarorligi va farovonligini ta’minlovchi asosiy omillardan biri sifatida er-xotinning ijobiy etnik o‘zligi hamda bir-birining madaniyatiga hurmat va ijobiy munosabatda bo‘lishi qayd etiladi. Zamonaviy ilmiy qarashlarga ko‘ra, etnos qat’iy va o‘zgarmas tushuncha emas, balki vaqt o‘tishi va ijtimoiy sharoit ta’sirida mazmuni yangilanib boradigan ijtimoiy konstrukt hisoblanadi. Shaxsning etnik mansubligi ham ko‘pincha millatlararo munosabatlar jarayonida shakllanadi va inson tomonidan subyektiv tarzda anglanadi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

T.G. Stefanenko konsepsiyasiga tayangan holda, etnik o‘zlik shaxsning o‘zini muayyan etnik guruh bilan bog‘lashi, o‘z “Men”ini etnik muhit bilan qiyoslash va anglash jarayonida yuzaga keladigan hissiy hamda kognitiv hodisa sifatida talqin etiladi. Olimaning fikricha, agar inson jamiyatdagi vaziyatni beqaror yoki tahdidli deb qabul qilsa, uning ijobiy etnik o‘zligi zaiflashishi va natijada salbiy etnik identifikatsiya shakllanishi mumkin.

Ko‘p millatli ijtimoiy muhitda shaxsning etnik o‘zligini shakllantirish jarayoni turlicha namoyon bo‘lishi mumkin. Ayrim hollarda inson o‘zining tug‘ilib o‘sgan etnik guruhiga mansublikni saqlab qolsa, boshqa vaziyatlarda esa boshqa etnik guruh bilan o‘zini yaqin his etishi kuzatiladi. Shuningdek, ikki xil madaniyat va etnik guruhga birdek daxldorlik hissi bilan tavsiflanuvchi bietnik o‘zlik ham shakllanishi mumkin. Tadqiqotchilar fikricha, ayniqsa boshqa madaniy muhitda

yashash sharoitida insonning etnik o‘zligini anglash jarayoni yanada faollashadi hamda bu holat ko‘pincha ichki ruhiy va ijtimoiy ziddiyatlar bilan birga kechadi.

A.A. Malkovaning qayd etishicha, millatlararo nikohda ayolning etnik o‘ziga xosligi kuchli ijtimoiy va madaniy ta’sir ostida qoladi. Natijada u ma’lum darajada o‘zgarib, turmush o‘rtog‘ining etnik madaniyatiga xos qadriyatlar va xulq-atvor me’yorlarini qabul qilishga majbur bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, olima madaniyatlararo oilaning rivojlanish bosqichlarida shaxsning o‘zligini anglashiga xizmat qiluvchi an’anaviy va zamonaviy omillar o‘zaro uyg‘unlashib, qisman yangilanib borishini ta’kidlaydi.

Bunday jarayonda yangi etnik identifikatsiya unsurlari avvalgi elementlarni to‘liq inkor etmaydi, aksincha ular bilan birgalikda mavjud bo‘lib, yanada murakkab va ko‘p qatlamli o‘zlik tizimini yuzaga keltiradi. Natijada inson bir vaqtning o‘zida ikki yoki undan ortiq etnomadaniy makon bilan bog‘liq holda yashashi mumkin.

Madaniyatlararo juftliklarda akkulturatsiya jarayonining qanday kechishi er-xotinning umumiy hayotdan mamnunligiga bevosita ta’sir qiladi. Tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, juftlik a’zolaridan biri tomonidan kamsitilish yoki ijtimoiy chetlatilish holatlarining sezilishi nafaqat uning o‘ziga, balki ikkinchi sherikning ham hayotdan qoniqish darajasiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu bilan birga, sheriklar o‘rtasidagi hissiy yaqinlik, o‘zaro qo‘llab-quvvatlash va emotsional bog‘liqlikning kuchayishi ularning oilaviy farovonligi hamda hayotdan mamnunlik hissining ortishiga xizmat qiladi.

Boshqa ilmiy izlanishlarda esa madaniyatlararo nikohdagi xorijiy turmush o‘rtoqlarning yangi ijtimoiy-madaniy muhitga moslashuvi ko‘p jihatdan ular yashayotgan jamiyat madaniyatini qanday qabul qilishi va “madaniy masofa”ni qay darajada his etishiga bog‘liq ekani qayd etiladi. Ijtimoiy kompetensiyaning yetarli darajada shakllanmaganligi sababli xorijiy sherik ko‘pincha o‘z hayotiy maqsadlarini amalga oshirishda mahalliy madaniyat vakili bo‘lgan turmush o‘rtog‘iga ko‘proq suyanadi.

Natijada juftlikdagi munosabatlarda o‘zaro bog‘liqlik kuchayib, ayrim hollarda haddan tashqari qaramlik holati yuzaga kelishi mumkin.

Shuningdek, xorijiy sheriklar oilaviy munosabatlarga faolroq hissa qo‘shishga intilishi, shu bilan birga mahalliy sherigidan ham oilaviy va shaxsiy hayotga nisbatan yuqori darajadagi ishtirok va mas’uliyat kutishi aniqlangan. Bu holat millatlararo adigey-rus oilalari misolida o‘tkazilgan tadqiqotlarda ham

tasdiqlanib, millatlararo nikohdagi shaxslar monoetnik nikohdagilarga nisbatan ko‘proq ichki nazorat (internallik) hissiga ega ekanligi bilan izohlanadi.

Ayrim ilmiy qarashlarda millatlararo yaqin munosabatlar turli etnik guruhlar o‘rtasidagi assimilyatsiya jarayonlari yoki madaniy chegaralarning asta-sekin zaiflashuvi belgisi sifatida talqin qilinadi. Shunga qaramay, madaniy tafovutlarning ahamiyatini kamaytirib baholash to‘g‘ri emas.

Chunki asosan G‘arb jamiyatlari misolida shakllangan romantik munosabatlar mexanizmlari, xulq-atvor me’yorlari hamda sheriklik haqidagi tasavvurlar boshqa madaniyat vakillariga har doim ham mos kelmasligi mumkin. Qadriyatlar tizimi, hayotiy tajriba va ijtimoiy kutishlardagi farqlar sababli bunday yondashuvlar ayrim hollarda boshqa millat vakillariga nisbatan stereotip va xurofiy qarashlarning shakllanishiga olib keladi. Natijada nafaqat oilaviy munosabatlarni shakllantirish, balki psixologik maslahat va yordam ko‘rsatish jarayoni ham murakkablashadi.

Madaniyatlararo oilalarni tadqiq etayotgan zamonaviy olimlar hamda amaliyotchi mutaxassislar ushbu masalani tizimli yondashuv asosida, keng ijtimoiy-madaniy kontekstni hisobga olgan holda o‘rganish zarurligini ta’kidlaydilar. Ularning fikricha, madaniyatlararo oilalarda er-xotinning o‘z etnik guruhi va qabul qiluvchi jamiyat vakillari bilan munosabatlari, shuningdek, shaxsning o‘z madaniyati va turmush o‘rtog‘i madaniyatiga bo‘lgan munosabati, madaniy identifikatsiyasi va o‘zligini anglash darajasi muhim omillar hisoblanadi.

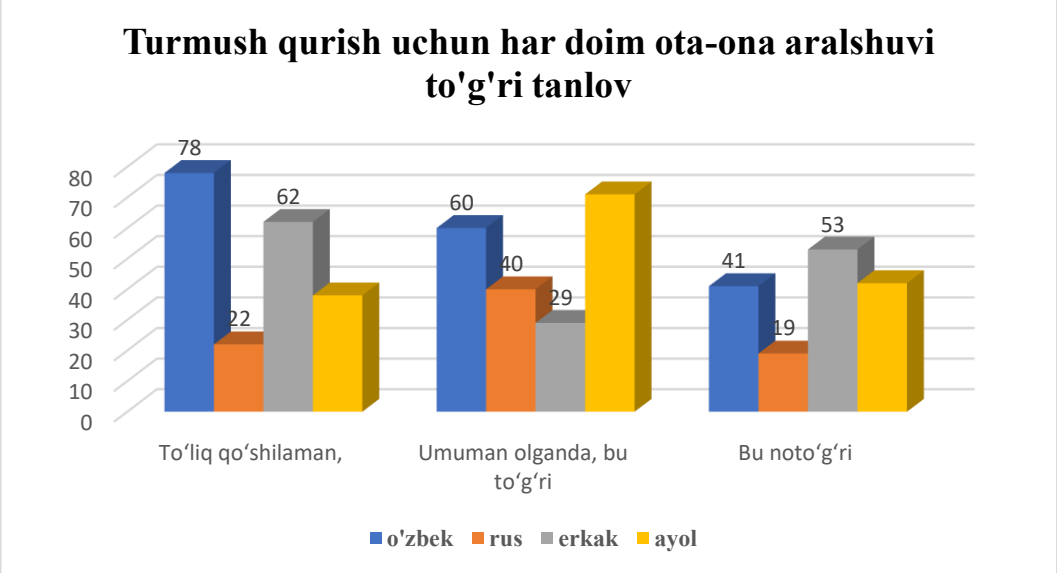
Ilmiy adabiyotlarda etnoslararo omilning oilaviy munosabatlar sifati va er-xotin o‘rtasidagi uyg‘unlikka ta’siri masalasida turlicha, ba’zan esa qarama-qarshi fikrlar uchraydi. Ayrim tadqiqotlar etnik farqlar oilaviy munosabatlarni murakkablashtirishini ko‘rsatsa, boshqalari bunday nikohlarda o‘zaro tushunish va moslashuvning yuqori darajada bo‘lishi mumkinligini qayd etadi. Shu sababli etnoslararo juftliklardagi munosabatlarni tahlil qilishda nafaqat obyektiv omillarni, balki shaxsiy tajriba, qadriyatlar tizimi va psixologik xususiyatlarni ham inobatga olish muhimdir. Bundan tashqari, bunday oilalardagi o‘zaro munosabatlarning mohiyatini chuqurroq anglash uchun turli psixologik nazariya va konsepsiyalardan foydalanish zarur hisoblanadi.

Sigmund Freudning ta’kidlashicha, bolalik kechinmalari oilaning rivojlanishiga va nikohga tayyorlikka sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Freyd jinsiy tajribaning ahamiyati va uning asosida yotuvchi psixologik samaralarni alohida qayd etib, shu orqali yoshlarning jinsiy tarbiyasi asosli va muhim ekanligini

ko‘rsatib bergan. Sigmund Freud nazariyasida inson ruhiy hayoti quyi tuzilmalarining shakllanishi va funksional o‘ziga xosligiga katta e’tibor qaratiladi.

Carl Rogers va Thomas Gordonning g‘oyalari hissiy muloqotni nikoh va oilaga tayyorgarlik vositasi sifatida ta’kidlagan. Bu konsepsiyada o‘zaro va jismoniy dunyo o‘rtasidagi aloqaga katta ahamiyat beriladi. Mashhur psixolog Carl Rogersning ta’kidlashicha, muvaffaqiyatli oilaviy munosabatlar ikkita asosiy ehtiyojning qondirilishiga bog‘liq. Birinchidan, bu - boshqa odamlardan olinadigan ma’qullash va mehr-muhabbat shaklida namoyon bo‘ladigan ijobiy munosabat. Ikkinchidan, bu - birinchi ehtiyoj qondirilgani sari rivojlanib boradigan o‘zini namoyon etish ehtiyojidir.

Tadqiqot boshlanishidan oldin gipotezani tekshirish uchun zarur bo‘lgan tanlanma va metodikalar aniqlab olindi. Jinsiy belgisi bo‘yicha 2 ta guruh shakllantirildi. Ularning har biriga 18 yoshdan 24 yoshgacha bo‘lgan 20 kishi kiritildi. E’lon qilingan mavzu va tadqiqotning belgilangan vazifalariga muvofiq erkaklar va ayollarning nikohga bo‘lgan munosabatidagi statistik ahamiyatga ega farqlarni aniqlash uchun quyidagi diagnostik metodikalar tanlab olindi.



1-rasm “Turmush qurish uchun har doim ota-ona aralshuvi to‘g‘ri tanlov”

Mazkur diagramma “Turmush qurilishda ota-onaning aralashuvi har doim to‘g‘ri tanlovmi?” degan savol asosida respondentlarning ijtimoiy-psixologik munosabatini aks ettiradi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot natijalari turli millat va jins vakillarining ushbu masalaga bo‘lgan qarashlari o‘rtasida ma’lum farqlar mavjudligini ko‘rsatadi. Xususan, o‘zbek va rus

millatiga mansub respondentlar, shuningdek, erkaklar va ayollar orasida ota-onaning turmush qurish jarayoniga aralashuviga nisbatan turlicha munosabat shakllangan.

Diagrammadan ko‘rinishicha, ayrim respondentlar ota-onaning aralashuvini oilaviy qadriyatlar, tajriba va farzand manfaatlarini himoya qilish nuqtayi nazaridan ijobiy baholagan. Ularning fikricha, ota-onalar hayotiy tajribaga ega bo‘lgani sababli yoshlarning to‘g‘ri tanlov qilishiga yordam bera oladi. Ayniqsa, milliy an’analar kuchli saqlanib qolgan oilalarda ota-onaning fikri muhim omil sifatida qaraladi.

Boshqa respondentlar esa ota-onaning haddan tashqari aralashuvi yoshlarning mustaqil qaror qabul qilishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishini ta’kidlagan. Ularning fikricha, nikoh ikki insonning shaxsiy tanlovi bo‘lib, bu jarayonda ortiqcha bosim yoki majburiy aralashuv kelajakdagi oilaviy munosabatlarda muammolarni yuzaga keltirishi mumkin. Ayniqsa, individual qarashlar va shaxsiy erkinlikka yuqori e’tibor qaratadigan respondentlarda bu pozitsiya kuchliroq namoyon bo‘lgan. Shuningdek, natijalarda jinsiy tafovutlar ham kuzatiladi.

Ayrim hollarda ayollar ota-onaning maslahat va qo‘llab-quvvatlashini muhim deb hisoblagan bo‘lsa, erkak respondentlar orasida mustaqil qaror qabul qilish tarafdorlari ko‘proq uchrashi mumkin. Millatlar kesimida esa o‘zbek respondentlarida an’anaviy oilaviy qadriyatlarga moyillik kuchliroq ekani, rus respondentlarida esa individual tanlov va mustaqillik omili ustunroq namoyon bo‘lishi ehtimoli kuzatiladi.

Umuman olganda, diagramma turmush qurish jarayonida ota-onaning aralashuvi masalasi jamiyatda bir xil qabul qilinmasligini, bu munosabat milliy, madaniy va gender omillari bilan chambarchas bog‘liq ekanini ko‘rsatadi. Tadqiqot natijalari oilaviy munosabatlarda muvozanat, ya’ni ota-onaning maslahat beruvchi rolini saqlagan holda yoshlarning mustaqil tanlov huquqini hurmat qilish muhim ekanini anglatadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, turmush qurish jarayonida ota-onaning aralashuvi masalasi jamiyatda yagona va qat’iy fikr bilan qabul qilinmaydi. Tadqiqot natijalari bu masalaga nisbatan munosabatlar turli ijtimoiy, madaniy va demografik omillarga bog‘liq ekanini ko‘rsatdi. Ayrim respondentlar ota-onaning aralashuvini ijobiy baholab, uni hayotiy tajriba va oilaviy barqarorlikni ta’minlashda muhim omil sifatida ko‘radi.

Boshqa bir guruh esa bunday aralashuvni yoshlarning mustaqil qaror qabul qilish huquqiga to‘sqinlik qiladigan omil sifatida baholaydi. Shuningdek, jins va millat bo‘yicha ham muayyan farqlar kuzatiladi: an’anaviy qadriyatlar kuchli bo‘lgan muhitda ota-onaning roli muhim deb qaralsa, individual yondashuv ustun bo‘lgan guruhlarda esa shaxsiy tanlov erkinligi birinchi o‘ringa qo‘yiladi. Umuman olganda, mazkur masalada eng maqbul yondashuv - ota-onaning maslahat va qo‘llab-quvvatlovchi roli saqlangan holda, yoshlarning mustaqil qaror qabul qilish huquqini ham hurmat qilishdir.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2019-2025-yillarda O‘zbekiston Respublikasi aholisining ruhiy salomatligini muhofaza qilish xizmatini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PQ-4190-son qarori // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi. - 2019-yil 13-fevral. - URL: http://lex.uz
2. Shavkat Mirziyoyev Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. 1-jild. - Toshkent: O‘zbekiston, 2019. - 592 b.
3. Shavkat Mirziyoyev Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-jild. - Toshkent: O‘zbekiston, 2019. - 508 b.
4. Avicenna Tibbiyot risolalari. - Toshkent: Fan, 1987. - 78 b.
5. Ayol huquqi va erkinliklari / TDYuI. - Toshkent: Adolat, 2002. - 234 b.
6. Akramova F.A., Abdullayeva R.M. Sharq mutafakkirlarining oila xususidagi qarashlari. - Toshkent: Shams ASA, 2002. - 25 b.
7. Abdusattorova O.A. Oila muhitida o‘smirlarda shakllanadigan identifikatsiyaning gender xususiyatlari: Psixol. fan. nomz. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. avtoref. - Toshkent, 2007. - 22 b.
8. V.M. Karimova Oilaviy hayot psixologiyasi. -Toshkent, 2006. - 137 b.
9. Psixologiya ilmiy jurnali.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Мирзажонова Элеонора Топволдиевна
Ферганский государственный университет,
доцент кафедры «Психология»,
г.Фергана, e.mirzajonova@gmail.com

Аннотация: В статье рассматриваются теоретические основы развития эмоционального интеллекта младших школьников в условиях образовательной среды. Проанализированы современные научные подходы к изучению эмоционального интеллекта, раскрыта роль семьи, школы и социально-эмоционального обучения в формировании эмоциональной компетентности детей младшего школьного возраста. Особое внимание уделено психологическим особенностям эмоционального развития младших школьников, педагогическим условиям формирования эмпатии, саморегуляции и коммуникативных навыков. В статье обоснована необходимость внедрения социально-эмоционального обучения в образовательный процесс.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, младший школьный возраст, социально-эмоциональное обучение, эмпатия, эмоциональное развитие, образовательная среда, психологический климат.

Annotatsiya: Maqolada ta’lim muhiti sharoitida kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda emotsional intellektni rivojlantirishning nazariy asoslari ko‘rib chiqiladi. Emotsional intellektni o‘rganishga doir zamonaviy ilmiy yondashuvlar tahlil qilinib, kichik maktab yoshidagi bolalarda emotsional kompetentlikni shakllantirishda oila, maktab va ijtimoiy-emotsional ta’limning o‘rni ochib beriladi. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning emotsional rivojlanishiga xos psixologik xususiyatlar, empatiya, o‘zini o‘zi boshqarish va kommunikativ ko‘nikmalarni shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlariga alohida e’tibor qaratiladi. Maqolada ijtimoiy-emotsional ta’limni ta’lim jarayoniga joriy etish zarurati asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: emotsional intellekt, kichik maktab yoshi, ijtimoiy-emotsional ta’lim, empatiya, emotsional rivojlanish, ta’lim muhiti, psixologik iqlim.

Abstract: This article examines the theoretical foundations for developing emotional intelligence in primary school children within the educational

environment. It analyzes contemporary scholarly approaches to the study of emotional intelligence and explores the role of the family, school, and social-emotional learning in the formation of emotional competence among children of primary school age. Particular attention is paid to the psychological characteristics of emotional development in primary school children, as well as to the pedagogical conditions for fostering empathy, self-regulation, and communication skills. The article substantiates the need to integrate social-emotional learning into the educational process.

Keywords: emotional intelligence, primary school age, social-emotional learning, empathy, emotional development, educational environment, psychological climate.

ВВЕДЕНИЕ

Современная система образования Узбекистана ориентирована не только на формирование академических знаний, но и на развитие личности ребёнка, его эмоциональной устойчивости, коммуникативной культуры и способности к эффективному социальному взаимодействию. 30 апреля 2019 года был принят Указ Президента «Об утверждении концепции развития системы народного образования Республики Узбекистан до 2030 года». Согласно Концепции, одним из приоритетных направлений развития общего, среднего и внешкольного образования, которые были определены в рамках Концепции является:

- совершенствование методики обучения, поэтапное внедрение принципов индивидуализации учебно-воспитательного процесса.

В этой связи проблема развития эмоционального интеллекта приобретает особую актуальность [1, г.Ташкент, 29.04.2019 г., № УП-5712].

Эмоциональный интеллект рассматривается как совокупность способностей человека понимать собственные эмоции, управлять ими, распознавать эмоциональные состояния других людей и выстраивать конструктивное межличностное взаимодействие. Развитие данных навыков особенно важно в младшем школьном возрасте, поскольку именно в этот период активно формируются основы самосознания, эмоциональной саморегуляции и социальной адаптации.

СТЕПЕНЬ ИЗУЧЕННОСТИ ТЕМЫ И МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Современные исследования показывают, что высокий уровень эмоционального интеллекта способствует успешности учебной деятельности, снижению тревожности, формированию позитивных межличностных отношений и психологическому благополучию ребёнка.

Теоретические основы изучения эмоционального интеллекта. Проблема эмоционального интеллекта занимает важное место в современной психологии. Термин «эмоциональный интеллект» получил широкое распространение благодаря исследованиям зарубежных учёных П.Сэловея (Piter Salovey) и Дж.Майера (Jon Mayer), а также работам Д.Гоулмана (Daniel Goleman) [5]. Исследователи рассматривали эмоциональный интеллект как способность человека осознавать эмоции, понимать их значение и использовать эмоциональную информацию для регуляции поведения.

В отечественной психологии эмоциональные процессы и интеллектуальные чувства исследовались в трудах Л.С. Выготского, С.Л. Рубинштейна, А.Н. Леонтьева, В.В. Давыдова и других учёных. Известный психолог Э.Г.Гозиев рассматривал интеллектуальные чувства как важный компонент познавательной деятельности личности [3].

Согласно позиции С.Л. Рубинштейна, понимание эмоционального состояния другого человека невозможно без собственного эмоционального опыта. Данный подход подчёркивает важность эмпатии и эмоциональной рефлексии в развитии личности ребёнка [6].

Эмоциональный интеллект включает несколько взаимосвязанных компонентов: **Таблица 1**

Компоненты эмоционального интеллекта	**Характеристика**
Самосознание	Осознание собственных эмоций и переживаний
Саморегуляция	Управление эмоциональными реакциями
Эмпатия	Понимание эмоционального состояния других людей
Коммуникативные навыки	Эффективное взаимодействие с окружающими
Мотивация	Внутренняя направленность на достижение целей

Развитие данных компонентов способствует успешной социализации ребёнка и формированию психологической устойчивости.

Психологические особенности эмоционального развития младших школьников. Младший школьный возраст является важным этапом эмоционального развития личности. В этот период происходит постепенное усложнение эмоциональной сферы ребёнка, формируются навыки эмоционального контроля и социального взаимодействия.

Для детей младшего школьного возраста характерны:

- эмоциональная впечатлительность;
- повышенная чувствительность к оценке взрослых;
- зависимость эмоционального состояния от учебной успешности;
- развитие эмпатии и коммуникативных навыков;
- постепенное формирование произвольной регуляции поведения [8].

Эмоциональные переживания младших школьников тесно связаны с учебной деятельностью. Успехи в обучении способствуют формированию положительных эмоций и уверенности в себе, тогда как неудачи могут вызывать тревожность, снижение самооценки и эмоциональное напряжение.

Важную роль в эмоциональном развитии ребёнка играет коллектив сверстников. Межличностные отношения в классе оказывают существенное влияние на эмоциональное благополучие школьника, формирование самооценки и коммуникативной компетентности.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Исследования показывают, что благоприятный психологический климат способствует развитию эмоциональной устойчивости, снижению конфликтности и повышению учебной мотивации.

Роль образовательной среды в развитии эмоционального интеллекта.

Современная образовательная среда должна создавать условия для гармоничного психоэмоционального развития ребёнка. Особое значение приобретают:

- позитивный психологический климат;
- поддерживающее взаимодействие между учителем и учащимися;
- развитие навыков сотрудничества;
- формирование культуры общения;
- создание эмоционально безопасной среды.

Эффективное развитие эмоционального интеллекта возможно при условии интеграции социально-эмоционального обучения в образовательный процесс [4].

Педагогическая практика показывает, что применение игровых технологий, ролевых упражнений, рефлексивных бесед и групповых заданий способствует развитию эмоциональной компетентности младших школьников. Особая роль принадлежит личности учителя. Педагог, обладающий высоким уровнем эмоциональной культуры, способен создавать атмосферу доверия, поддержки и психологической безопасности.

Таблица 2

Социально-эмоциональное обучение направлено на развитие у учащихся:

Навыки SEL	**Значение**
Осознание эмоций	Понимание собственных чувств
Саморегуляция	Контроль эмоционального поведения
Эмпатия	Понимание переживаний других людей
Социальные навыки	Конструктивное общение
Ответственное принятие решений	Формирование личной ответственности

Роль семьи в формировании эмоционального интеллекта. Семья является первым и важнейшим институтом эмоционального развития ребёнка. Характер внутрисемейных отношений, стиль воспитания и эмоциональная поддержка оказывают непосредственное влияние на формирование эмоциональной сферы личности.

Эмоционально благоприятная семейная атмосфера способствует:

- развитию уверенности в себе;
- формированию эмпатии;
- развитию навыков эмоционального самоконтроля;
- снижению уровня тревожности;
- успешной социальной адаптации.

Недостаток эмоциональной поддержки, конфликтные отношения и эмоциональное отвержение могут негативно отражаться на психологическом состоянии ребёнка и препятствовать развитию эмоционального интеллекта.

В связи с этим важным направлением работы психологов и педагогов является психолого-педагогическое просвещение родителей по вопросам эмоционального развития детей [7].

Практические рекомендации по развитию эмоционального интеллекта младших школьников.

Для эффективного развития эмоционального интеллекта младших школьников рекомендуется:

1. Использовать игровые и тренинговые методы обучения.
2. Организовывать рефлексивные беседы о чувствах и эмоциях.
3. Применять ролевые игры и моделирование жизненных ситуаций.
4. Развивать навыки сотрудничества и командной работы.
5. Создавать эмоционально безопасную образовательную среду.
6. Включать элементы социально-эмоционального обучения в учебный процесс.
7. Проводить психопросветительскую работу с родителями [5].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, развитие эмоционального интеллекта младших школьников является одной из актуальных задач современной психологии и педагогики. Эмоциональный интеллект способствует успешной социализации ребёнка, развитию коммуникативной культуры, формированию эмоциональной устойчивости и психологического благополучия.

Эффективность формирования эмоционального интеллекта зависит от комплексного взаимодействия семьи, школы и образовательной среды. Использование социально-эмоционального обучения, игровых технологий и психологически благоприятной атмосферы создаёт условия для гармоничного развития личности ребёнка.

Перспективным направлением дальнейших исследований является разработка и внедрение практических программ развития эмоционального интеллекта в системе начального образования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 29 апреля 2019 года №УП-5712 «Об утверждении концепции развития системы народного образования Республики Узбекистан до 2030 года». lex.uz
2. Выготский Л.С. Психология развития ребёнка. - Москва: Смысл, 2015.
3. Гозиев Э.Г. Психология. - Ташкент: O‘qituvchi, 2018.
4. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект. - Москва: АСТ, 2021.
5. Карабанова О.А. Возрастная психология. - Москва: Юрайт, 2023.
6. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. - Санкт-Петербург: Питер, 2019.
7. Саловей П., Майер Дж. Эмоциональный интеллект // Воображение, познание и личность. - 1990. - № 9.
8. Хайдаров Ф., Халилова Н. Общая психология. - Ташкент, 2010.
9. Goleman D. Emotional Intelligence. - New York: Bantam Books, 1995.
10. Koval E.G., Lunkina M.V. Что способствует личностному развитию и благополучию школьников? - Москва, 2020.
11. Turakulov B.N. Analysis of Psychological Theory of Emotional Intelligence // International Journal of Research Publications. - 2020.
12. UNICEF. Social and Emotional Learning Framework. - New York, 2021.
13. CASEL. Core SEL Competencies. - Chicago, 2022.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR RUHIY RIVOJLANISHIGA TA'SIR ETUVCHI IJTIMOIY-PSIXOLOGIK OMILLAR TAHLILI

Z.O.Abdullayeva
Farg'ona davlat universisteti
2-bosqich magistranti

Annotatsiya. Mazkur tadqiqotda maktabgacha yosh davridagi bolaning ruhiy salomatligiga ta'sir qiluvchi ijtimoiy-psixologik omillar ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot davomida bolaning ruhiy salomatligining shakllanishida oilaviy muhit, ona-bola munosabatlari, emotsional bog'lanish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash hamda onalarning psixologik holati muhim omil ekanligi aniqlangan. Tadqiqotda John Bowlbyning bog'lanish nazariyasi hamda Sydney Lovibondning DASS-21 metodikasi asosida onalarning depressiya, xavotir va stress holatlari o'rganildi. Empirik natijalar asosida ishlaydigan, o'qiydigan va uy bekasi bo'lgan onalar farzandlarining ruhiy holatidagi o'ziga xos jihatlar aniqlandi. Tadqiqot natijalari maktabgacha yoshdagi bolalar ruhiy salomatligini mustahkamlash hamda psixoprofilaktik ishlarni tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: ruhiy salomatlik, maktabgacha yosh, ijtimoiy-psixologik omillar, ona-bola munosabatlari, bog'lanish nazariyasi, emotsional rivojlanish, depressiya, xavotir, stress, DASS-21 metodikasi, psixologik salomatlik.

Аннотация. В данном исследовании научно проанализированы социально-психологические факторы, влияющие на психическое здоровье детей дошкольного возраста. В ходе исследования установлено, что важными факторами формирования психического здоровья ребёнка являются семейная среда, отношения между матерью и ребёнком, эмоциональная привязанность, социальная поддержка, а также психологическое состояние матерей. В исследовании на основе теории привязанности John Bowlby и методики DASS-21 Sydney Lovibond были изучены состояния депрессии, тревожности и стресса у матерей. На основе эмпирических результатов выявлены специфические особенности психического состояния детей работающих, обучающихся и домохозяек-матерей. Результаты исследования имеют важное значение для укрепления психического здоровья детей дошкольного возраста и организации психопрофилактической работы.

Ключевые слова: психическое здоровье, дошкольный возраст, социально-психологические факторы, отношения матери и ребёнка, теория привязанности, эмоциональное развитие, депрессия, тревожность, стресс, методика DASS-21, психологическое здоровье.

Abstract. This study scientifically analyzes the socio-psychological factors affecting the mental health of preschool children. The research identified that family environment, mother-child relationships, emotional attachment, social support, and mothers' psychological condition are significant factors in the formation of children's mental health. The study examined mothers' levels of depression, anxiety, and stress based on the attachment theory of John Bowlby and the DASS-21 methodology developed by Sydney Lovibond. Empirical findings revealed specific characteristics in the mental condition of children whose mothers are employed, studying, or homemakers. The research findings are important for strengthening the mental health of preschool children and organizing psycho-preventive interventions.

Keywords: mental health, preschool age, socio-psychological factors, mother-child relationships, attachment theory, emotional development, depression, anxiety, stress, DASS-21 methodology, psychological well-being.

KIRISH

Jahonda salomatlik shaxsiy va ijtimoiy qadriyatlarning eng muhim omillaridan biri bo‘lib, insonlarning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishiga hamda jamiyat farovonligiga yordam beradi. Maktabgacha yoshdagi bolaning ruhiy salomatligi jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri bo‘lib, ularning kelajakdagi shaxsiy rivojlanishi, ijtimoiy moslashuvi va ta’lim jarayonidagi muvaffaqiyati bilan bevosita bog‘liqdir.

Shu davrda bolaning shaxsiyati shakllanib boradi, uning kelgusidagi taraqqiyoti, jamiyatga moslashuvi va ta’limdagi yutuqlari uchun muhim asos vujudga keladi. Shu jihatdan, bolalar ruhiy salomatligiga ta’sir qiluvchi ijtimoiy hamda psixologik omillarni atroflicha tadqiq etish hozirgi davrning dolzarb masalalaridan biri sanaladi. Dunyoda shaxsning salomatlikka bo‘lgan qadriyatli munosabatini o‘rganishning ustuvorligi psixologik tadqiqotlarda hayot tarzining o‘zgarishi bilan bog‘liq ekanligi o‘rganilmoqda.

Zamonaviy jamiyatda oilaviy, ijtimoiy va psixologik omillarning bolalar ruhiyatiga ta’siri ortib bormoqda. Ayniqsa, uch yoshgacha bo‘lgan bolalar ongining rivojlanishida psixologik muhit va ijtimoiy ta’sirlar hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Erta

yoshdagi psixologik salomatlik buzilishlari kelgusida nevroz, stress va boshqa psixologik muammolarga sabab bo‘lishi mumkin. Shu sababli, ushbu masalani chuqur ilmiy o‘rganish va tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ruhiy salomatlik - bu odamlarga hayotdagi stresslarni yengish, o‘z qobiliyatini ro‘yobga chiqarish, yaxshi o‘qish va ishlash hamda o‘z jamiyatiga hissa qo‘shish imkonini beradigan ruhiy farovonlik holatidir. U insonning ichki resursi sifatida instrumental ahamiyatga ega bo‘lib, insonning asosiy huquqlaridan biri hisoblanadi (JSST). Insonning ruhiy salomatligi barcha davrlarda ham dolzarb masalalardan biri hisoblangan. Shuning uchun ham ko‘plab olimlar o‘z davrlarida bu sohaga diqqat qaratganlar.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Ruhiy salomatlik tushunchasi xalqaro tibbiy-psixologik adabiyotlarda ko‘pincha patologiya yo‘qligi bilan cheklanmaydi, balki emotsional, ijtimoiy va kognitiv funksiyalarning muvozanatli ishlashi, stressga chidamlilik va rivojlanish vazifalarini bajarish qobiliyatini qamrab oladi. Mazkur ta’rif ruhiy salomatlikni dinamik holat sifatida ko‘rsatadi: bola ma’lum stressorlar sharoitida ham moslashuv mexanizmlarini ishga tushira olsa, ruhiy salomatlik indikatorlari nisbatan yuqori bo‘ladi va salomatlik “resurs” sifatida ko‘riladi hamda u ijtimoiy muhit tomonidan qo‘llab-quvvatlanganda barqarorlashadi [4;48].

“Ruhiy salomatlik” atamasi Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (JSST) tomonidan 1979-yilda e’lon qilingan “Bolalar aqliy salomatligi va psixosotsial rivojlanish” mavzusidagi ma’ruza munosabati bilan dolzarb bo‘ldi [2;15].

Bu borada Sharq olimlari ham ko‘plab ilmiy qarashlarini bayon etganlar. Qadimgi Xorazm hududida miloddan ilgari VI asrda bitilgan zardushtiylarning muqaddas kitobi - “Avesto”da tibbiyot va psixologiyaga oid muhim ma’lumotlar keltirilgan. “Avesto” uch kitobdan iborat bo‘lib, uning birinchi kitobi “Vendidat”da tibbiyotga oid muhim ma’lumotlar bayon qilingan, unda jismoniy va ruhiy poklanishga doir qonun-qoidalar majmuasi o‘z aksini topgan. “Avesto”da ko‘rish, eshitish, hid va ta’m bilish markazlari inson miyasida joylashgani haqidagi qarashlar uchraydi.

Asarda hayot markazi suyak iligida joylashganligi ham ta’kidlab o‘tilgan. Bundan tashqari, kitobda inson anatomiyasi va fiziologiyasiga oid qiziqarli ma’lumotlar keltirilib, inson salomatligini saqlash yo‘llari ham bayon qilingan. Shuningdek, kitobda odam anatomiyasi va fiziologiyasiga oid juda qiziqarli ma’lumotlar keltirilgan. Inson salomatligini saqlash yo‘llari yoritilgan [3;26].

Eronda tavallud topgan mashhur mutafakkir Abu Bakr al-Razi (865-925) tibbiyot tarixida chuqur iz qoldirgan olimlardan biridir. U o‘z davrining yetuk tabiblaridan bo‘lib, tarixiy manbalarda bemorlarni davolashda juda ehtiyotkor va mas’uliyatli yondashgani e’tirof etiladi. Yangi dori vositalarini bemorlarda qo‘llashdan avval ularni hayvonlarda sinab ko‘rgan. Ar-Roziy davolash jarayonida ruhiy ta’sir ko‘rsatish usullariga, shuningdek, parhezga katta ahamiyat bergan. U mijoz, falajlik, jinsiy hayot gigiyenasi, gigiyenik tadbirlar va dorishunoslikka oid ko‘plab risolalar muallifi bo‘lib, ularning ayrimlari G‘arb tillariga tarjima qilinib, xorijda ham keng o‘rganilgan.

Olim o‘zi boshqargan shifoxonada “kasallik tarixnomasi”ni yuritish tizimini joriy etgan va bemorning holatini davolashning ilk kunlaridan boshlab muntazam yozib borgan. Bu esa kasallik kechishini batafsil kuzatish hamda bemorlarni davolash samaradorligini tahlil qilish imkonini yaratgan. Kuzatuvlar asosida olim kasalliklarning kelib chiqish sabablari va oqibatlarini chuqur o‘rganib, tibbiy profilaktika hamda psixogigiyena fanlarining shakllanishiga salmoqli hissa qo‘shgan. Shuningdek, u shifokorning kasbiy burchi va tibbiy maslahat berish masalalari haqida ham qimmatli fikrlarni yozib qoldirgan.

Inson tabiati va uning ruhiy dunyosini o‘rganishda yetakchi o‘rin tutadigan ushbu bog‘liqlik poydevorini tushunish uchun John Bowlby tomonidan asos solingan “Bog‘lanish nazariyasi” fundamental asos bo‘lib xizmat qiladi. Boulbi nazariyasiga ko‘ra, bolalikning dastlabki yillarida ona (yoki uning o‘rnini bosuvchi shaxs) bilan shakllangan bog‘lanish turi bolaning butun hayoti davomidagi ruhiy salomatligi, o‘z-o‘ziga bo‘lgan ishonchi va stressga chidamlilik darajasini belgilab beruvchi omil sifatida qaraladi.

Mazkur ijtimoiy-psixologik so‘rovnomaning asosiy maqsadi - ona hamda farzandining, J. Boulbi tasnifiga ko‘ra shakllangan 4 ta bog‘lanish turining (xavfsiz, xavotirli-qarshilik ko‘rsatuvchi, qochuvchi/inkor etuvchi va dezorganizatsiyalashgan/tartibsiz bog‘lanish) namoyon bo‘lish xususiyatlarini aniqlashdan iborat [1;69].

Shu maqsaddan kelib chiqib, tadqiqotda quyidagi vazifalar amalga oshirildi: ona va bola o‘rtasidagi emotsional aloqa darajasini empirik ma’lumotlar asosida tahlil qilish.

1. Xavfsiz bog‘lanish: bolaning ruhiy salomatligi yuqori bo‘lib, his-tuyg‘ularini erkin ifodalaydi, onaga ishonadi va tashqi muhitni faol o‘rganadi.

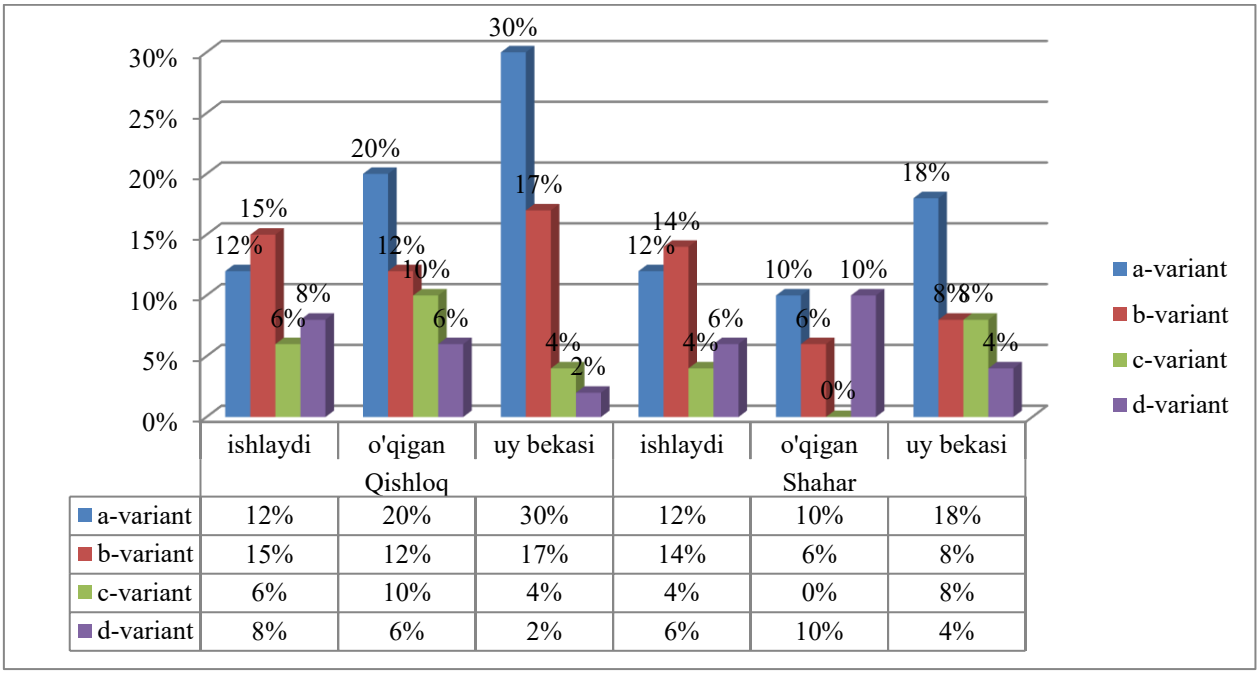
2. Xavotirli bog‘lanish: bola onadan ajralishda o‘ta og‘riqli munosabat bildiradi, doimiy diqqat talab qiladi, ruhiy holatida xavotirlanish darajasi yuqori bo‘ladi.

3. Qochuvchi bog‘lanish: bola o‘z hissiyotlarini yashiradi, onaga nisbatan sovuqqon va begonalashgan bo‘ladi, muammolarini ichiga yutadi.

4. Dezorganizatsiyalashgan bog‘lanish: eng murakkab guruh bo‘lib, bolaning xulq-atvorida ketma-ketlik bo‘lmaydi, tajovuzkorlik yoki chuqur qo‘rquv belgilari kuzatiladi, ruhiy salomatlik darajasi zaif hisoblanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Quyidagi tahlilda respondentlardan olingan ijtimoiy-psixologik so‘rovnoma natijalari, statistik ko‘rsatkichlar va ularning psixologik interpretatsiyasi batafsil bayon etildi.



	ishlaydi	o'qigan	uy bekasi	ishlaydi	o'qigan	uy bekasi
	Qishloq			Shahar		
a-variant	12%	20%	30%	12%	10%	18%
b-variant	15%	12%	17%	14%	6%	8%
c-variant	6%	10%	4%	4%	0%	8%
d-variant	8%	6%	2%	6%	10%	4%

1-rasm. Biror yumush sababli bolangizni vaqtincha tashlab ketganingizda o‘zini qanday tutadi? (yoki tutgan 3-yoshligida)

Tadqiqotimiz davomida shahar hududida yashovchi respondentlarning ishlaydigan onalari 12%, o‘qiydigan onalari 10%, uy bekasi bo‘lgan onalari esa 18% ushbu savolimizga “qisqa xavotir bildiradi, keyin tinchlanadi” degan javobni berishdi. Bunga sabab, bola onaning vaqtincha yo‘qligini dastlab xavotir bilan qabul qilsa-da, tezda o‘zini tinchlantirib, emotsional muvozanatni tiklay oladi. Bu esa bolaning ichki “xavfsiz baza” modeli shakllanganini ko‘rsatadi.

Ishlaydigan onalarda bola ajralishga moslashgan bo‘lsa-da, emotsional reaksiya o‘rtacha darajada saqlanishi, o‘qiydigan onalarda emotsional barqarorlik

mavjud bo‘lsa-da, ayrim vaziyatlarda sezgirlik kuzatilishi, uy bekasi bo‘lgan onalarda esa doimiy yaqinlik va barqaror emotsional muloqot tufayli bolaning tezroq tinchlanishi aniqlandi.

Biz tadqiqotimizda quyidagi omillarni aniqlash maqsadida Sydney Lovibondning DASS-21 metodikasidan foydalandik. Tadqiqotimizga Farg‘ona shahri hamda Toshloq tumanidan 100 nafar onalar va ularning farzandlari jalb etildi. Shulardan 50 nafari qiz bolalar, 50 nafari esa o‘g‘il bolalardan iborat.

1-jadval natijalariga ko‘ra, DASS-21 metodikasining onalar faoliyati bo‘yicha natijalarida o‘rtacha arifmetik qiymatlar o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq aniqlandi (t=5,996*; p<0,05). Bunga ko‘ra, ishlaydigan, o‘qiydigan va uy bekasi bo‘lgan onalar natijalari taqqoslanganda, “Depressiya shkalasi” bo‘yicha o‘qiydigan onalarning ko‘rsatkichi ishlaydigan hamda uy bekasi bo‘lgan onalarnikiga nisbatan yuqori ekanligi aniqlandi. Bunga sabab, bolaning ruhiy holati ko‘p jihatdan uning eng asosiy parvarishlovchi insoni - ona bilan bo‘lgan o‘zaro munosabatlariga bog‘liqdir. Aynan shu davrda, ya’ni 0–3 yosh oralig‘ida bola uchun ona asosiy emotsional qo‘llab-quvvatlovchi, xavfsizlik manbai hamda ijtimoiy tajriba beruvchi shaxs hisoblanadi.

1-jadval

DASS-21 metodikasining onalar faoliyati bo‘yicha natijalari (n=100)

Shkalalar	Onalar faoliyati	n	M Rank	H	P
Depressiya	ishlaydi	40	55,92	5,996*	0,05
	O‘qiydi	20	56,6		
	uy bekasi	40	42,02		
Xavotir	Ishlaydi	40	59,92	13,931***	0,001
	O‘qiydi	20	57,2		
	uy bekasi	40	37,72		
Stress	Ishlaydi	40	57,71	9,641***	0,008
	O‘qiydi	20	57,68		
	uy bekasi	40	39,7		

*p<0,05; **p<0,01

O‘qiydigan onalarda esa ijtimoiy rol yuklamasining ortishi (talaba sifatidagi majburiyatlar, vaqt taqchilligi, akademik bosim) sababli bola bilan o‘tkaziladigan

vaqt va muloqot sifati qisqarishi bolaning emotsional ehtiyojlari to‘liq qondirilmasligiga olib keladi. Ijtimoiy-psixologik jihatdan bu holat bolada emotsional deprivatsiya, ya’ni yetarli darajada mehr, e’tibor va yaqinlik olmaslikni yuzaga keltiradi. Natijada bolada barqaror emotsional tayanch shakllanmaydi va u o‘zini himoyasiz his qiladi. Bundan tashqari, bolada onaning psixologik holatini bevosita qabul qilish jarayoni kechadi, u sub’ekt sifatida onaning hissiy fonini ichki tajribaga aylantiradi.

Onalarda zo‘riqish, charchoq yoki beqarorlik ustun bo‘lsa, bu holat bola psixikasida ham aks etadi. Bu esa bolada emotsional tushkunlikka moyillikni shakllantiradi. Yana bir muhim ijtimoiy-psixologik omil - bu muloqot hamda qo‘llab-quvvatlashning sifati va davomiyligi hisoblanadi. Ona bilan yetarli va sifatli muloqotning yetishmasligi bolaning o‘zini anglashi va o‘ziga baho berishi, shuningdek, emotsiyalarni boshqarish jarayonlariga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Natijada bolada ichki salbiy kechinmalarni mustaqil qayta ishlashda qiyinchiliklar yuzaga keladi. Yuqoridagi omillar yig‘indisi keyingi yosh bosqichlarida depressiv belgilar sifatida namoyon bo‘ladi. Ya’ni shaxsda emotsional tushkunlik, qiziqishlarning pasayishi, o‘ziga nisbatan ishonchsizlik va ichki bo‘shliq hissi shakllanishi kuzatiladi. Demak, bolaning ruhiy salomatligi ko‘p jihatdan uning erta ijtimoiy muhitiga, ayniqsa, ona bilan bo‘lgan emotsional aloqaning sifatiga bog‘liq hisoblanadi va bu omil keyinchalik depressiv holatlarning shakllanishida muhim psixologik asos bo‘lib xizmat qilishi o‘tkazilgan tadqiqot natijasida o‘z isbotini topdi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, bolaning ruhiy salomatligi ko‘p jihatdan oilaviy muhit, ayniqsa, ona bilan bo‘lgan emotsional yaqinlik va bog‘lanish sifatiga bog‘liq. John Bowlbyning bog‘lanish nazariyasi asosida o‘tkazilgan tahlillar xavfsiz bog‘lanish turiga ega bolalarda emotsional barqarorlik, ijtimoiy faollik va ruhiy moslashuv darajasi yuqori ekanligini ko‘rsatdi. Xavotirli, qochuvchi va dezorganizatsiyalashgan bog‘lanish turlari esa bolalarda ichki xavotir, emotsional beqarorlik hamda ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar bilan tavsiflandi.

XULOSA

Tadqiqot davomida qo‘llanilgan Sydney Lovibondning DASS-21 metodikasi natijalariga ko‘ra, onalarning psixologik holati bolaning ruhiy rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi aniqlandi. Ayniqsa, o‘qiydigan va ishlaydigan onalarda stress, xavotir hamda depressiv holatlarning yuqoriroq kuzatilishi bola bilan emotsional muloqot sifatiga salbiy ta’sir etishi mumkinligi isbotlandi. Uy bekasi

bo‘lgan onalarda esa bola bilan doimiy yaqinlik va emotsional aloqa nisbatan yuqori darajada ekanligi kuzatildi.

Shuningdek, tadqiqotda bolaning ruhiy salomatligini mustahkamlashda ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, oiladagi sog‘lom psixologik muhit, ota-onalarning pedagogik va psixologik savodxonligi muhim omil ekanligi aniqlandi.

Tadqiqot natijalari asosida maktabgacha yoshdagi bolalarning ruhiy salomatligini saqlash va mustahkamlashga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Umuman olganda, maktabgacha yoshdagi bolaning ruhiy salomatligi biologik, psixologik va ijtimoiy omillarning o‘zaro uyg‘unligi asosida shakllanadi hamda bolaning kelgusidagi shaxsiy rivojlanishi va jamiyatga moslashuvida muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Bowlby J. Attachment and Loss. - New York : Basic Books, 2019. 69-b
2. M.T.Isakova Inson ruhiy salomatligining ijtimoiy-psixologik omillari (DSc) avtoreferati F-2022 y 15 b
3. Zarifboy Ibodullayev Tibbiyot psixologiyasi To’ldirilgan qayta 3 nashri Toshkent-2019 y 26 b
4. World Health Organization. Mental health: strengthening our response / WHO. - Geneva : WHO, 2021. - 48

HARBIY FAOLIYATDA ZAMONAVIY STRESS OMILLARINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Abdumalikova Iroda Abdulaziz qizi
Toshkent Amaliy Fanlar Universiteti 1-bosqich magistranti
IRODAABDUMALIKOVA13@GMAIL.COM

Annotatsiya. Mazkur maqolada harbiy faoliyatda uchraydigan zamonaviy stress omillarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari tahlil qilingan. Zamonaviy harbiy xizmat sharoitida harbiy xizmatchilar faoliyatiga ta’sir etuvchi asosiy stressorlar, jumladan, jangovar xavf, axborot bosimi, gibrid tahdidlar, ijtimoiy izolyatsiya va emotsional zo‘riqish omillari ilmiy jihatdan yoritilgan. Shuningdek, stressning shaxs psixikasiga ta’siri, stressga bardoshlilikning psixologik mexanizmlari hamda moslashuv jarayonlari Hans Selye, Richard Lazarus hamda Christina Maslach nazariyalari asosida tahlil qilingan. Tadqiqot natijasida zamonaviy harbiy stressorlarning harbiy xizmatchilar ruhiy barqarorligi, emotsional holati va kasbiy faoliyat samaradorligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: harbiy stress, stressor, stressga bardoshlilik, harbiy psixologiya, ijtimoiy-psixologik xususiyatlar, professional kuyish, moslashuv, emotsional zo‘riqish, gibrid tahdidlar, coping strategiyalari.

Аннотация. В данной статье анализируются социально-психологические особенности современных стрессовых факторов в военной деятельности. Научно освещены основные стрессоры, воздействующие на военнослужащих в условиях современной военной службы, включая боевую опасность, информационное давление, гибридные угрозы, социальную изоляцию и эмоциональное напряжение. Также на основе теорий Hans Selye, Richard Lazarus и Christina Maslach проанализированы влияние стресса на психику личности, психологические механизмы стрессоустойчивости и процессы адаптации. В результате исследования обосновано, что современные военные стрессоры оказывают значительное влияние на психологическую устойчивость, эмоциональное состояние и эффективность профессиональной деятельности военнослужащих.

Ключевые слова: военный стресс, стрессор, стрессоустойчивость, военная психология, социально-психологические особенности,

профессиональное выгорание, адаптация, эмоциональное напряжение, гибридные угрозы, копинг-стратегии.

Abstract. This article analyzes the socio-psychological characteristics of modern stress factors encountered in military activity. The study scientifically examines the main stressors affecting military personnel under contemporary military service conditions, including combat danger, information pressure, hybrid threats, social isolation, and emotional tension. In addition, the impact of stress on personality psychology, the psychological mechanisms of stress resistance, and adaptation processes are analyzed based on the theories of Hans Selye, Richard Lazarus, and Christina Maslach. The results of the study demonstrate that modern military stressors significantly affect the psychological stability, emotional state, and professional performance of military personnel.

Keywords: military stress, stressor, stress resistance, military psychology, socio-psychological characteristics, professional burnout, adaptation, emotional tension, hybrid threats, coping strategies.

KIRISH

Bugungi globallashuv va geosiyosiy keskinlik sharoitida harbiy xizmatchilar faoliyatiga ta’sir etuvchi psixologik omillar tobora murakkablashib bormoqda. Zamonaviy harbiy faoliyat nafaqat jismoniy tayyorgarlikni, balki yuqori darajadagi psixologik barqarorlikni ham talab qiladi. Ayniqsa, gibrid urushlar, axborot xurujlari, texnologik jang vositalarining kengayishi, kiberxavfsizlik tahdidlari hamda doimiy jangovar tayyorgarlik harbiy xizmatchilar ruhiyatiga sezilarli bosim ko‘rsatmoqda. Shu sababli harbiy faoliyatda uchraydigan stress omillarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o‘rganish dolzarb ilmiy muammolardan biri hisoblanadi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Stress inson organizmining tashqi yoki ichki bosimlarga nisbatan psixofiziologik javob reaksiyasi sifatida talqin qilinadi [1]. Hans Selye stressni organizmning har qanday talabga nisbatan nospetsifik reaksiyasi sifatida izohlagan [2]. Olimning fikricha, uzoq davom etuvchi stress insonning psixik va jismoniy resurslarini susaytiradi hamda moslashuv imkoniyatlarini cheklaydi. Harbiy faoliyat esa aynan yuqori xavf, noaniqlik va mas’uliyat bilan tavsiflanuvchi sohalardan biri bo‘lib, stressning doimiy mavjudligi bilan ajralib turadi.

Zamonaviy harbiy stressorlar avvalgi davrlardagi an’anaviy jangovar omillardan sezilarli darajada farq qiladi. Hozirgi davrda harbiy xizmatchiga faqat qurolli to‘qnashuv emas, balki axborot bosimi, psixologik manipulyatsiya, ijtimoiy izolyatsiya, virtual tahdidlar va kognitiv zo‘riqish ham kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Bu esa harbiy xizmatchining emotsional holati, motivatsiyasi, ijtimoiy moslashuvi va qaror qabul qilish jarayoniga salbiy ta’sir etishi mumkin.

Richard Lazarus hamda Susan Folkman stressni inson tomonidan vaziyatni kognitiv baholash natijasi sifatida tushuntiradi. Ularning nazariyasiga ko‘ra, inson stressorni qanday qabul qilishi va unga qanday moslashishi psixologik bardoshlilik darajasini belgilaydi. Harbiy faoliyatda esa vaziyatni tezkor baholash va emotsional nazorat qilish alohida ahamiyatga ega [3].

Shuningdek, zamonaviy harbiy faoliyatda professional kuyish sindromi ham muhim muammolardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Christina Maslach tomonidan ishlab chiqilgan nazariyaga ko‘ra, uzoq davom etuvchi emotsional zo‘riqish shaxsda hissiy charchoq, motivatsiyaning pasayishi va kasbiy samaradorlikning susayishiga olib keladi. Harbiy xizmatchilar faoliyatidagi yuqori mas’uliyat va doimiy xavf hissi ushbu holatning yuzaga kelish ehtimolini oshiradi [4].

Mazkur maqolaning maqsadi harbiy faoliyatda uchraydigan zamonaviy stress omillarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini tahlil qilish, ularning harbiy xizmatchilar psixikasiga ta’sirini ilmiy jihatdan asoslash hamda stressga bardoshlilikni rivojlantirishning muhim jihatlarini yoritishdan iborat.

Mazkur maqolada harbiy faoliyatda uchraydigan zamonaviy stress omillarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari nazariy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqotning metodologik asosini stress psixologiyasi, harbiy psixologiya hamda shaxsning psixologik moslashuvi bilan bog‘liq ilmiy yondashuvlar tashkil etadi.

Maqolada Hans Selyening stress nazariyasi, Richard Lazarus hamda Susan Folkmanning stressni kognitiv baholash va coping strategiyalari haqidagi ilmiy qarashlari metodologik asos sifatida qo‘llanildi. Shuningdek, Christina Maslachning professional kuyish konsepsiyasidan foydalanildi.

Zamonaviy harbiy psixologiyada stress faqat jang maydonidagi xavf bilan emas, balki doimiy axborot oqimi, yuqori texnologik nazorat, virtual tahdidlar hamda noaniqlik hissi bilan ham bog‘liq holda o‘rganilmoqda. Ayniqsa, gibrid urushlar sharoitida harbiy xizmatchilar bir vaqtning o‘zida ham jismoniy, ham

psixologik bosim ostida faoliyat olib borishi kuzatilmoqda. Bu esa stressning murakkab va ko‘p bosqichli xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Gibrid urush - bu an’anaviy jangovar harakatlar bilan bir qatorda axborot xurujlari, kiberhujumlar, psixologik manipulyatsiya, iqtisodiy bosim va ijtimoiy beqarorlashtirish usullarining birgalikda qo‘llanilishidir [5]. Bunday urush shaklida dushmanni faqat qurol bilan emas, balki ruhiy, axborotiy va ijtimoiy jihatdan zaiflashtirish maqsad qilinadi. Bu esa stressning murakkab va ko‘p bosqichli xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Bundan tashqari, zamonaviy gibrid tahdidlar harbiy xizmatchilarda “doimiy nazorat ostida bo‘lish hissi”ni shakllantiradi. Dron kuzatuvlari, raqamli monitoring tizimlari va sun’iy intellekt asosidagi kuzatuv texnologiyalari insonning psixologik xavfsizlik hissini pasaytiruvchi omillardan biri hisoblanadi. Doimiy kuzatilayotganlik hissi esa stress gormonlari faollashuvining uzoq davom etishiga olib keladi. Shu sababli zamonaviy harbiy psixologiyada gibrid urushlar sharoitida stressga bardoshlilikni rivojlantirish, axborot-psixologik xavfsizlikni mustahkamlash hamda harbiy xizmatchilarni psixologik tayyorlash masalalari ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida qaralmoqda [6].

So‘nggi yillarda olib borilgan ilmiy qarashlarda uzoq davom etuvchi jangovar tayyorgarlik, uyqu rejimining buzilishi, oiladan uzoq muddat ajralish hamda doimiy xavf hissi harbiy xizmatchilar psixikasida emotsional charchoq va kognitiv zo‘riqishni kuchaytiruvchi asosiy omillardan biri sifatida talqin qilinmoqda [7]. Zamonaviy harbiy operatsiyalarda dron texnologiyalari, masofaviy boshqaruv tizimlari va raqamli kuzatuv vositalarining keng qo‘llanilishi ham harbiy xizmatchilarning diqqat barqarorligi va qaror qabul qilish jarayoniga qo‘shimcha psixologik yuklama bermoqda.

Nazariy tahlil jarayonida stress va stressga bardoshlilik masalalariga oid mahalliy hamda xorijiy olimlarning ilmiy qarashlari o‘rganildi. Jumladan, Hans Selye stressni organizmning har qanday tashqi yoki ichki talabga nisbatan nospetsifik javob reaksiyasi sifatida talqin qilgan. Olimning fikricha, uzoq davom etuvchi stress inson organizmidagi moslashuv resurslarining kamayishiga olib keladi. Ushbu yondashuv harbiy faoliyatdagi doimiy zo‘riqish holatlarini tushuntirishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Harbiy xizmatchilar uzoq vaqt davomida yuqori xavf, qat’iy intizom va doimiy mas’uliyat ostida faoliyat olib borgani sababli ularda surunkali stress holati yuzaga kelishi mumkin [8].

Richard Lazarus va Susan Folkman esa stressni insonning vaziyatni subyektiv baholashi bilan bog‘liq jarayon sifatida tushuntirgan. Ularning nazariyasiga ko‘ra, bir xil vaziyat turli insonlarda turlicha psixologik reaksiyalarni yuzaga keltiradi. Masalan, jangovar tayyorgarlik yoki xavfli hududda xizmat qilish ayrim harbiy xizmatchilarda motivatsiya va hushyorlikni oshirsa, boshqalarida qo‘rquv, xavotir va emotsional beqarorlikni keltirib chiqarishi mumkin. Bu esa stressga bardoshlilik darajasi individual psixologik xususiyatlar bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Qiyosiy-tahliliy yondashuv asosida an’anaviy va zamonaviy harbiy stressorlarning o‘ziga xos jihatlari tahlil qilindi. An’anaviy harbiy faoliyatda stress omillari asosan jang maydonidagi bevosita jismoniy xavf, qurolli to‘qnashuv, portlashlar, yaralanish ehtimoli va og‘ir harbiy sharoitlar bilan bog‘liq bo‘lgan. Masalan, XX asr urushlarida askarlar uchun asosiy psixologik bosim manbai front chizig‘idagi jangovar harakatlar, uzoq davom etuvchi artilleriya hujumlari va o‘lim xavfi hisoblangan. Bu davrdagi stress ko‘proq fizik xavf va biologik omon qolish instinkti bilan bog‘liq bo‘lgan.

Zamonaviy harbiy faoliyatda esa stress omillarining xarakteri sezilarli darajada o‘zgargan. Hozirgi davrda harbiy xizmatchilar nafaqat jismoniy xavf, balki axborot va psixologik bosim ta’sirida ham faoliyat olib bormoqda. Xususan, gibrid urushlar sharoitida ijtimoiy tarmoqlar, internet platformalari va ommaviy axborot vositalari orqali tarqatiladigan manipulyativ ma’lumotlar harbiy xizmatchilarning ruhiy holatiga ta’sir ko‘rsatmoqda [9]. Masalan, yolg‘on axborotlar, provokatsion videolar yoki vahima uyg‘otuvchi xabarlar harbiy jamoalarda xavotir va ishonchsizlik hissini kuchaytirishi mumkin.

Bundan tashqari, zamonaviy harbiy faoliyatda kiberxavfsizlik tahdidlari ham yangi turdagi stressor sifatida shakllanmoqda. Harbiy tizimlarga uyushtiriladigan kiberhujumlar, maxfiy ma’lumotlarning sizib chiqishi xavfi va raqamli kuzatuv texnologiyalarining rivojlanishi harbiy xizmatchilarda doimiy psixologik bosim hissini yuzaga keltiradi [10]. Ayniqsa, dron texnologiyalari va sun’iy intellekt asosidagi kuzatuv tizimlarining keng qo‘llanilishi “doimiy nazorat ostida bo‘lish hissi”ni kuchaytiradi. Bu esa inson psixikasida surunkali hushyorlik va emotsional zo‘riqishni shakllantiradi.

Shuningdek, zamonaviy stress omillarining yana bir muhim jihati - axborotning haddan tashqari tez almashinuvi hisoblanadi. Harbiy xizmatchilar qisqa vaqt ichida katta hajmdagi ma’lumotlarni qabul qilish va tezkor qaror chiqarishga

majbur bo‘lmoqda. Bu esa kognitiv yuklamaning ortishiga olib keladi. Natijada diqqatning susayishi, qaror qabul qilishdagi xatolar va psixologik charchoq holatlari yuzaga kelishi mumkin.

Christina Maslach konsepsiyasiga ko‘ra, uzoq davom etuvchi emotsional va psixologik bosim professional kuyish sindromiga sabab bo‘ladi. Zamonaviy harbiy faoliyatda stressning doimiy va yashirin xarakterga ega bo‘lishi ushbu xavfni yanada kuchaytirmoqda. Masalan, jangovar hududdan uzoqda xizmat qilayotgan harbiy xizmatchi ham doimiy axborot bosimi, masofaviy tahdidlar va psixologik noaniqlik tufayli kuchli stressni boshdan kechirishi mumkin.

Shunday qilib, qiyosiy tahlil natijalari zamonaviy harbiy stressorlar an’anaviy stress omillariga nisbatan murakkabroq, uzoq davom etuvchi va psixologik jihatdan chuqurroq ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatadi. Bu esa harbiy xizmatchilarda stressga bardoshlilikni rivojlantirish, psixologik tayyorgarlikni kuchaytirish hamda axborot-psixologik xavfsizlikni ta’minlash zaruratini oshirmoqda.

Kontent-tahlil usuli yordamida harbiy faoliyatdagi zamonaviy stress omillari hamda ularning shaxs psixikasiga ta’siri ilmiy manbalar asosida umumlashtirildi. Tizimli yondashuv orqali stress omillarining emotsional holat, motivatsiya, ijtimoiy moslashuv va kasbiy samaradorlik bilan o‘zaro bog‘liqligi izohlandi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tahlillar natijasida zamonaviy harbiy faoliyatda uchraydigan stress omillari nafaqat jismoniy xavf bilan, balki murakkab ijtimoiy-psixologik va axborotiy bosimlar bilan ham bog‘liq ekanligi aniqlandi. Zamonaviy harbiy stressorlar harbiy xizmatchining emotsional holati, kognitiv faoliyati, motivatsiyasi hamda ijtimoiy moslashuviga kompleks ta’sir ko‘rsatadi.

Nazariy va qiyosiy tahlillar asosida zamonaviy harbiy stressorlar quyidagi asosiy guruhlarga ajratildi:

Jangovar stressorlar - mazkur stressorlar bevosita hayot uchun xavf tug‘diruvchi omillar bilan bog‘liq bo‘lib, ularga qurolli to‘qnashuvlar, portlashlar, yaralanish xavfi, jangovar yo‘qotishlar va favqulodda vaziyatlar kiradi. Ushbu omillar harbiy xizmatchilarda kuchli qo‘rquv, xavotir va psixologik zo‘riqishni yuzaga keltiradi. Aniqlanishicha, uzoq davom etuvchi jangovar tayyorgarlik va doimiy xavf hissi inson organizmida surunkali stress holatini shakllantiradi. Natijada uyqu buzilishi, hissiy beqarorlik, agressivlik va posttravmatik stress buzilishi (PTSD) rivojlanish xavfi ortadi.

Axborot-psixologik stressorlar - zamonaviy gibrid urushlar sharoitida axborot bosimi muhim stress manbalaridan biriga aylangan. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, yolg‘on axborotlar, manipulyativ propaganda, ijtimoiy tarmoqlardagi psixologik bosim va doimiy salbiy xabarlar harbiy xizmatchilar ruhiy holatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, harbiy faoliyat davomida tarqatiladigan vahimali yoki dezinformatsion materiallar harbiy jamoalarda ishonchsizlik, xavotir va emotsional taranglikni kuchaytiradi. Natijada psixologik barqarorlikning pasayishi hamda stressga bardoshlilik darajasining susayishi kuzatiladi.

Texnologik stressorlar - tahlillar zamonaviy texnologiyalar ham yangi turdagi psixologik bosimlarni yuzaga keltirayotganini ko‘rsatdi. Dronlar, sun’iy intellekt tizimlari, raqamli kuzatuv vositalari va avtomatlashtirilgan boshqaruv texnologiyalarining keng qo‘llanilishi harbiy xizmatchilarda “doimiy nazorat ostida bo‘lish hissi”ni shakllantiradi. Shuningdek, qisqa vaqt ichida katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish zarurati kognitiv yuklamani oshiradi. Bu esa diqqatning susayishi, tez charchash va qaror qabul qilishdagi xatolarning ortishiga olib kelishi mumkin.

Ijtimoiy-psixologik stressorlar - harbiy faoliyatdagi muhim stress omillaridan biri ijtimoiy izolyatsiya va oiladan uzoqlashish bilan bog‘liq holatlardir. Tahlillar uzoq muddatli xizmat, qat’iy intizom va cheklangan ijtimoiy aloqa harbiy xizmatchilarda emotsional yolg‘izlik hissini kuchaytirishini ko‘rsatdi. Bundan tashqari, jamoaviy mas’uliyatning yuqoriligi, rahbariyat bosimi va xizmatdagi yuqori talablar psixologik zo‘riqish darajasini oshiruvchi omillar sifatida namoyon bo‘ladi. Natijada motivatsiya pasayishi, hissiy charchoq va kasbiy kuyish holatlari yuzaga kelishi mumkin [11].

Stressning psixologik oqibatlari

Nazariy tahlillar asosida zamonaviy harbiy stressorlarning quyidagi psixologik oqibatlari aniqlandi:

- surunkali xavotir;
- emotsional beqarorlik;
- agressivlik;
- depressiv holatlar;
- kognitiv charchoq;
- motivatsiyaning pasayishi;
- ijtimoiy moslashuv qiyinchiliklari;
- professional kuyish;

- posttravmatik stress buzilishi.

Christina Maslach konsepsiyasiga ko‘ra, uzoq davom etuvchi emotsional bosim professional samaradorlikning pasayishiga olib keladi. Zamonaviy harbiy faoliyatda stressning uzluksiz va yashirin xarakterga ega bo‘lishi ushbu xavfni yanada kuchaytiradi.

Stressga bardoshlilik omillari

Tahlillar natijasida stressga bardoshlilikni oshiruvchi muhim psixologik omillar ham aniqlandi. Ular quyidagilardan iborat:

- psixologik tayyorgarlik;
- emotsional nazorat;
- ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash;
- motivatsion barqarorlik;
- tezkor qaror qabul qilish ko‘nikmalari;
- coping strategiyalaridan samarali foydalanish.

Richard Lazarus nazariyasiga ko‘ra, stressli vaziyatni to‘g‘ri baholash va mos coping strategiyalarini qo‘llash stressning salbiy ta’sirini kamaytirishga yordam beradi.

Shunday qilib, natijalar zamonaviy harbiy stressorlar ko‘p bosqichli va murakkab xarakterga ega ekanligini, ular harbiy xizmatchilar psixikasiga chuqur ijtimoiy-psixologik ta’sir ko‘rsatishini hamda stressga bardoshlilikni rivojlantirish bugungi harbiy psixologiyaning ustuvor yo‘nalishlaridan biri ekanligini ko‘rsatdi.

Maqolada harbiy psixologiya, stress nazariyasi va psixologik moslashuvga oid zamonaviy ilmiy adabiyotlardan foydalanildi. Shuningdek, zamonaviy geosiyosiy tahdidlar va texnologik rivojlanish sharoitida harbiy xizmatchilar faoliyatida yuzaga kelayotgan yangi psixologik muammolar ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilindi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, zamonaviy harbiy faoliyatdagi stress omillari avvalgi davrlardagi an’anaviy jangovar stressorlarga nisbatan murakkabroq va ko‘p qirrali xarakterga ega. An’anaviy harbiy faoliyatda stress asosan bevosita jismoniy xavf, jangovar harakatlar va biologik omon qolish bilan bog‘liq bo‘lgan bo‘lsa, zamonaviy harbiy sharoitda stress omillari psixologik, axborotiy va texnologik bosimlar bilan ham chambarchas bog‘lanmoqda.

Muhokama natijalari Hans Selyening stress haqidagi nazariy qarashlarini tasdiqlaydi. Olim ta’kidlaganidek, uzoq davom etuvchi stress organizmning moslashuv resurslarini kamaytiradi hamda psixologik va fiziologik charchoqqa olib

keladi. Zamonaviy harbiy faoliyatda esa stressning doimiy va uzluksiz xarakterga ega bo‘lishi ushbu jarayonni yanada kuchaytirmoqda. Ayniqsa, doimiy jangovar tayyorgarlik, yuqori mas’uliyat va noaniqlik hissi harbiy xizmatchilar ruhiyatida surunkali zo‘riqishni shakllantiradi.

Shuningdek, natijalar Richard Lazarus hamda Susan Folkman tomonidan ishlab chiqilgan stressni kognitiv baholash nazariyasi bilan ham mos keladi. Chunki zamonaviy harbiy stressorlarning psixologik ta’siri nafaqat tahdidning mavjudligi, balki inson tomonidan ushbu vaziyatning qanday qabul qilinishi bilan ham belgilanadi. Masalan, gibrid urushlar sharoitida axborotning tez o‘zgarishi, dezinformatsiya va psixologik manipulyatsiyalar harbiy xizmatchining vaziyatni obyektiv baholashiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Bu esa xavotir darajasining oshishi va emotsional barqarorlikning pasayishiga olib keladi.

Natijalar zamonaviy gibrid urushlarning psixologik xavfi an’anaviy urushlarga qaraganda murakkabroq ekanligini ham ko‘rsatdi. Chunki gibrid urushlarda jang maydoni faqat fizik hudud bilan cheklanmaydi. Axborot makoni, ijtimoiy tarmoqlar va virtual kommunikatsiya tizimlari ham psixologik kurash vositasiga aylanadi. Natijada harbiy xizmatchilar doimiy axborot oqimi va psixologik bosim ta’sirida qoladi. Bu esa diqqatning susayishi, emotsional beqarorlik va qaror qabul qilishdagi qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi.

Christina Maslachning professional kuyish konsepsiyasi nuqtayi nazaridan qaralganda, zamonaviy harbiy faoliyatdagi uzluksiz stress emotsional charchoq va kasbiy motivatsiyaning pasayishiga olib kelishi mumkin. Ayniqsa, uzoq davom etuvchi psixologik zo‘riqish, oiladan uzoqlik va yuqori javobgarlik hissi professional kuyish sindromining rivojlanish xavfini oshiradi.

Muhokama natijalari asosida zamonaviy harbiy faoliyatda stressga bardoshlilikni rivojlantirish muhim amaliy ahamiyat kasb etishi aniqlandi. Shu sababli harbiy xizmatchilarni nafaqat jismoniy, balki psixologik jihatdan ham tayyorlash zarur hisoblanadi. Psixologik treninglar, coping strategiyalarini rivojlantirish, emotsional nazorat ko‘nikmalarini shakllantirish hamda axborot-psixologik xavfsizlikni mustahkamlash stressning salbiy ta’sirini kamaytirishda muhim omil bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Shunday qilib, muhokama natijalari zamonaviy harbiy stressorlarning murakkab, ko‘p bosqichli va uzoq davom etuvchi xarakterga ega ekanligini ko‘rsatdi. Bu esa harbiy psixologiyada stressga bardoshlilik, psixologik moslashuv

va axborot-psixologik xavfsizlik masalalariga yanada chuqurroq ilmiy yondashuv zarurligini tasdiqlaydi.

XULOSA

Mazkur maqolada harbiy faoliyatda uchraydigan zamonaviy stress omillarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari nazariy jihatdan tahlil qilindi. Tahlillar natijasida zamonaviy harbiy stressorlar an'anaviy jangovar stress omillariga nisbatan murakkabroq, uzoq davom etuvchi va psixologik jihatdan chuqurroq ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Ayniqsa, gibrid urushlar, axborot bosimi, kiberxavfsizlik tahdidlari, raqamli nazorat tizimlari va doimiy noaniqlik hissi harbiy xizmatchilar ruhiyatiga sezilarli darajada salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Maqolada zamonaviy harbiy stressorlarning emotsional holat, kognitiv faoliyat, motivatsiya va ijtimoiy moslashuv jarayonlari bilan uzviy bog'liqligi yoritildi. Stressning uzoq davom etishi hissiy charchoq, agressivlik, xavotir, professional kuyish hamda posttravmatik stress buzilishi kabi salbiy psixologik holatlarning rivojlanishiga sabab bo'lishi asoslab berildi. Shu bilan birga, zamonaviy harbiy faoliyatda stressning faqat jismoniy xavf bilan emas, balki axborotiy va psixologik bosimlar bilan ham bog'liq ekanligi ilmiy jihatdan izohlandi.

Tahlillar Hans Selye, Richard Lazarus, Susan Folkman hamda Christina Maslachlarning ilmiy qarashlari zamonaviy harbiy psixologiyada ham dolzarb metodologik asos bo'lib qolayotganini ko'rsatdi. Ayniqsa, stressni kognitiv baholash va coping strategiyalaridan foydalanish harbiy xizmatchilarning psixologik moslashuvini ta'minlashda muhim omil sifatida namoyon bo'lishi aniqlandi.

Maqola natijalari zamonaviy harbiy faoliyatda stressga bardoshlilikni rivojlantirish masalasi strategik ahamiyat kasb etishini ko'rsatdi. Shu sababli harbiy xizmatchilarni tayyorlash jarayonida psixologik treninglar, emotsional barqarorlikni rivojlantirish, axborot-psixologik xavfsizlikni mustahkamlash hamda coping ko'nikmalarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratish zarur hisoblanadi.

Shuningdek, zamonaviy harbiy psixologiyada gibrid urushlar sharoitidagi psixologik tahdidlar, axborot manipulyatsiyasi va texnologik stressorlarning inson psixikasiga ta'sirini yanada chuqurroq o'rganish muhim ilmiy yo'nalishlardan biri bo'lib qolmoqda. Mazkur tadqiqot natijalari harbiy xizmatchilarning psixologik barqarorligini ta'minlash hamda stressga bardoshlilikni rivojlantirishga qaratilgan keyingi ilmiy izlanishlar uchun nazariy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. H. Selye. The Stress of Life. - New York: McGraw-Hill, 1956. - P. 52-56.
2. H. Selye. The Stress of Life. - New York: McGraw-Hill, 1956. - P. 54.
3. R. Lazarus, S. Folkman. Stress, Appraisal, and Coping. - New York: Springer, 1984. - P. 150-158.
4. C. Maslach, M. Leiter. The Truth About Burnout. - San Francisco: Jossey-Bass, 1997. - P. 17-25.
5. NATO. Psychological Resilience in Modern Hybrid Warfare - Brussels, 2022. - P. 33-37.
6. Kennedy C., Zillmer E. Military Psychology. - Cambridge University Press, 2006. - P. 201-214.
7. V.M. Karimova. Kasbiy stress va professional kuyish muammolari. - Toshkent: O‘qituvchi, 2020. - B. 63-71.
8. G‘.B. Shoumarov. Psixologik stress va shaxs faoliyati. - Toshkent: Fan, 2018. - B. 88-96.
9. NATO. Psychological Resilience in Modern Hybrid Warfare. - Brussels, 2022. - P. 41-48.
10. American Psychological Association. Stress Effects on Military Personnel in Modern Combat Conditions. - Washington, 2021. - P. 12-19.
11. Ismoilov. Harbiy psixologiya asoslari. - Toshkent: Harbiy nashriyot, 2019. - B. 112-136.

PSIXOLOGIK BARQARORLIK VA MOLIYAVIY STRESS MUAMMOSINING ILMIY TADQIQ ETILGANLIK DARAJASI

Sotvoldiyeva Nargiza Abdukarimjon qizi
Farg‘ona davlat universiteti Psixologiya kafedrasi
2-kurs magistranti
nargizasotvoldiyeva01@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada psixologik barqarorlik va moliyaviy stressning iqtisodiy qarorlarga ta’siri iqtisodiy psixologiya hamda xulq-atvor iqtisodiyoti nuqtai nazaridan tahlil qilingan. Tadqiqotda shaxsning psixologik holati, xususan, stressga chidamlilik darajasi va moliyaviy bosim ostida qaror qabul qilish xususiyatlari o‘rganilgan. Shuningdek, iqtisodiyot va psixologiya yo‘nalishi talabalarining moliyaviy holatni baholashdagi farqlari hamda riskka moyillik darajalari empirik jihatdan tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: psixologik barqarorlik, moliyaviy stress, iqtisodiy qarorlar, iqtisodiy psixologiya, xulq-atvor iqtisodiyoti, tavakkalchilik, riskka moyillik, stressga chidamlilik, moliyaviy savodxonlik, iqtisodiy xulq-atvor, coping strategiyalar, psixoedukatsiya.

Аннотация. В данной статье анализируется влияние психологической устойчивости и финансового стресса на экономические решения с точки зрения экономической психологии и поведенческой экономики. В исследовании изучены психологическое состояние личности, в частности уровень стрессоустойчивости и особенности принятия решений в условиях финансового давления. Также эмпирически проанализированы различия в оценке финансового положения и уровня склонности к риску у студентов направлений экономики и психологии.

Ключевые слова: психологическая устойчивость, финансовый стресс, экономические решения, экономическая психология, поведенческая экономика, риск, склонность к риску, стрессоустойчивость, финансовая грамотность, экономическое поведение, coping-стратегии, психообразование.

Abstract. This article analyzes the impact of psychological resilience and financial stress on economic decision-making from the perspectives of economic psychology and behavioral economics. The study examines the psychological state of individuals, particularly the level of stress tolerance and the characteristics of

decision-making under financial pressure. In addition, differences in the assessment of financial conditions and levels of risk propensity among economics and psychology students were empirically analyzed.

Keywords: psychological resilience, financial stress, economic decisions, economic psychology, behavioral economics, risk-taking, risk propensity, stress tolerance, financial literacy, economic behavior, coping strategies, psychoeducation.

KIRISH

Jahonda iqtisodiy munosabatlarning globallashuvi, mehnat bozoridagi beqarorlik, moliyaviy xavflarning ortib borishi hamda ijtimoiy-iqtisodiy noaniqlik sharoitida insonning iqtisodiy qaror qabul qilish jarayonini o‘rganish dolzarblik kasb etmoqda. Ayniqsa, shaxsning psixologik holati, xususan, psixologik barqarorligi va moliyaviy stress darajasi uning iqtisodiy xulq-atvori hamda qarorlarining samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Shu sababli iqtisodiy qarorlarni faqat ratsional tanlov modeli asosida izohlash yetarli bo‘lmay, ularni psixologik yondashuvlar bilan integratsiyalashgan holda tadqiq etish zarurati yuzaga kelmoqda. Shu nuqtai nazardan, psixologik barqarorlik va moliyaviy stressning iqtisodiy qarorlarga ta’sirini kompleks o‘rganish iqtisodiy psixologiya hamda xulq-atvor iqtisodiyoti fanlari doirasida muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev o‘zining nutqlari va strategik dasturlarida har tomonlama barkamol, mustaqil fikrlaydigan, tashabbuskor, psixologik barqaror yosh avlodni tarbiyalash muhimligini ko‘p bor ta’kidlagan.

Jumladan, Yangi O‘zbekiston - taraqqiyot va ma’rifat yo‘lida asarida shunday deydi: “Yoshlarimiz zamon ruhini chuqur his etadigan, yangilikka intiladigan, mustaqil fikrlaydigan, o‘z hayoti uchun mas’uliyatni zimmasiga ola biladigan shaxslar bo‘lib voyaga yetishi kerak”. Bu fikrlar shuni ko‘rsatadiki, shaxsning psixologik barqarorligi, uning o‘z ustida ishlashi, ichki resurslarini safarbar etib, muammolarni hal qilish qobiliyati bugungi zamonaviy jamiyatda muvaffaqiyatli yashashning asosi hisoblanadi.

Psixologiya fani va amaliyotida barqarorlik muammosini o‘rganish zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar, ijtimoiy-iqtisodiy keskinlikning ortishi hamda insonning qaror qabul qilish samaradorligiga bo‘lgan talabchanlikning kuchayishi sababli dolzarblik kasb etib kelmoqda.

Ilmiy adabiyotlarni o‘rganish shuni ko‘rsatmoqdaki, psixologik barqarorlik muammosi, ayniqsa, zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar sharoitida, jamiyatimizda sodir bo‘layotgan jarayonlarga nisbatan yetarli darajada o‘rganilmaganligi sababli shaxsning psixologik barqarorligi muammosini ilmiy fenomen sifatida nazariy jihatdan tushunishga bo‘lgan ehtiyoj tobora ortib bormoqda.

Tarixan psixologik barqarorlik muammosi 1966-yilda L.I. Bojovich tomonidan XVIII Psixologik kongressdagi ma’ruzada ko‘tarilgan. Keyinchalik psixologik barqarorlik shaxs barqarorligi muammosining turli jihatlarini ko‘rib chiquvchi tadqiqotlarda rivojlantirildi [2; 123].

Psixologik barqarorlik va moliyaviy stressning iqtisodiy qarorlarga ta’siri so‘nggi o‘n yilliklarda psixologiya va xulq-atvor iqtisodiyoti fanlari chorrahasida shakllangan eng dolzarb yo‘nalishlardan biri sifatida qaralmoqda. Zamonaviy iqtisodiy muhitda shaxslar doimiy ravishda noaniqlik, kredit yuklamasi, daromadlarning tebranishi, iste’mol bozori narxlarining o‘zgarishi va ijtimoiy-ma’naviy bosimlar ta’sirida qaror qabul qiladi.

Bunday sharoitlarda psixologik barqarorlik iqtisodiy tanlovlarning sifati va izchilligini belgilovchi omillardan biri bo‘lib xizmat qiladi. Mazkur mavzuning ilmiy tadqiq etilganlik darajasi, avvalo, ikki katta ilmiy an’ana, ya’ni stress psixologiyasi va iqtisodiy qarorlar psixologiyasi doirasida to‘plangan empirik dalillar hamda nazariy modellarning qanday integratsiyalashganini tahlil qilish orqali ochiladi.

Xususan, moliyaviy stressning manbalari va oqibatlari, jumladan, qarzdorlik, jamg‘arma yetishmasligi, moliyaviy xavfsizlikning pasayishi psixik salomatlik indikatorlari bilan bog‘liqligi, shuningdek, ushbu holat qaror qabul qilish mexanizmlarini qanday yo‘naltirishi to‘g‘risida xalqaro adabiyotda sezilarli hajmda izlanishlar mavjud. Shu bilan birga, psixologik barqarorlikning moliyaviy stress sharoitida “himoya omili” sifatidagi roli, ya’ni bunda stressning iqtisodiy xulqqa salbiy ta’sirini yumshatish yoki modulyatsiya qilish mexanizmlari ham tobora ko‘proq e’tibor markaziga chiqmoqda [4; 18].

Ilmiy adabiyotlarda barqarorlik konsepsiyasini tushunishga ko‘plab yondashuvlar mavjudligi qayd etilgan bo‘lib, ularning shakllanishiga ijtimoiy-madaniy va tarixiy shart-sharoitlar sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Ushbu hodisani psixologiyaning turli sohalari doirasida faol o‘rganish 1950-1980-yillarda

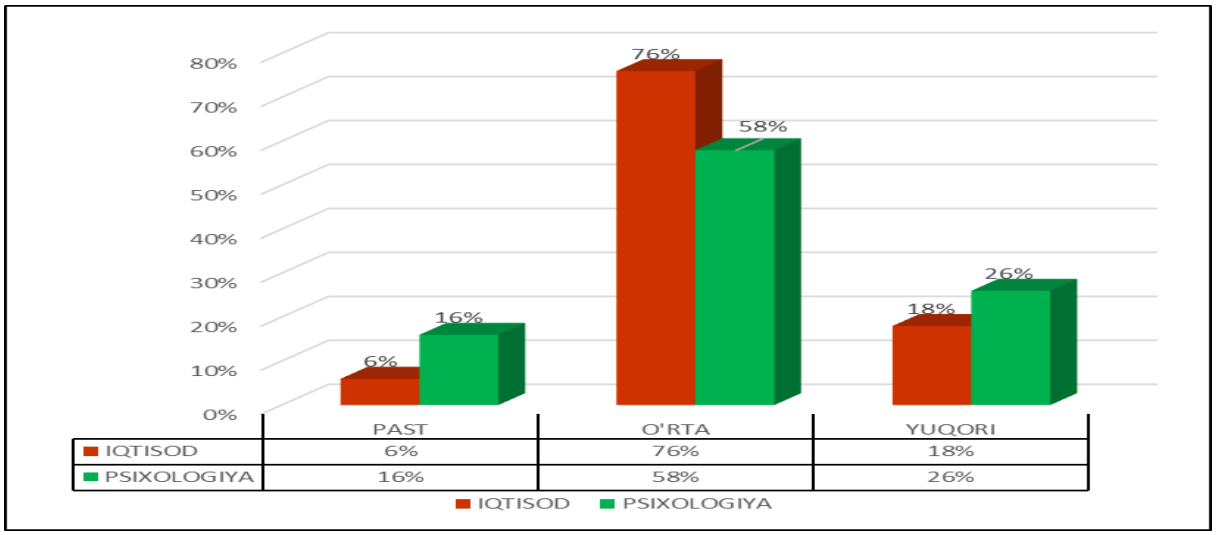
boshlangan, biroq ushbu fenomenologik hodisaning umumiy qabul qilingan yagona ta’rifi hanuzgacha shakllanmagan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Rus tilidagi ilmiy an’anaga ko‘ra, psixologik barqarorlik turlicha talqin qilinadi: uni ham iqtisodiy va ekstremal vaziyatlarda psixikaning barqarorligini saqlashga imkon beradigan shaxs xususiyati sifatida, ham insonning shaxsiy pozitsiyalariga (ustanovkalar, qarashlar, e’tiqodlar) rioya qilish qobiliyati sifatida tushuniladi.

Bu pozitsiyalar vaziyat va xulq-atvor o‘rtasida vositachi bo‘g‘in vazifasini bajaradi. Shunday qilib, psixologik barqarorlik ko‘pincha shaxsning ajralmas xususiyati sifatida qaraladi. Psixologik barqarorlikni shaxs xususiyati sifatida o‘rganishga L.I. Bojovich, K.K. Platonov va V.E. Chudnovskiylarning ishlari bag‘ishlangan. Masalan, L.I. Bojovich bolaning shaxsiy rivojlanishini o‘rganar ekan, shaxs o‘z qarashlari, munosabatlari, axloqiy yo‘l-yo‘riqlari va talablari mavjud bo‘lganda, shuningdek, hayotiy maqsadlarni aniq anglash orqali shakllanishini ta’kidlaydi.

Shu nuqtai nazardan, “Moliyaviy stress darajasini anqilash”ga qaratilgan mualliflik so‘rovnoma (Sh.Omonov, N.Sotvoldiyeva) shaxslarning moliyaviy bosim sharoitida qaror qabul qilish xususiyatlari, stressga chidamlilik darajasi hamda iqtisodiy xulq-atvoridagi o‘zgarishlarni aniqlashga qaratilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi respondentlarda psixologik barqarorlik darajasining moliyaviy stress bilan o‘zaro bog‘liqligini tahlil qilish hamda bu omillarning iqtisodiy qarorlar samaradorligiga ta’sirini aniqlashdan iborat.



1-rasm. Siz hozirgi moliyaviy holatingizni qanday baholaysiz?

1-rasm natijasiga ko‘ra, respondentlarga “Siz hozirgi moliyaviy holatingizni qanday baholaysiz?” deb berilgan savolimizga ularning, ya’ni iqtisodiyot yo‘nalishi talabalarining 18%, psixologiya yo‘nalishi talabalarining 26% “yuqori” degan javobni berib o‘tishdi. Bunga sabab, ularning kasbiy ta’siri, xususan, iqtisodiyot yo‘nalishi talabalarining moliyaviy savodxonlik va iqtisodiy realliklardan ko‘proq xabardorligi, o‘z daromadlari va xarajatlarini yanada tanqidiy baholashiga olib kelishi mumkinligi, shuningdek, psixologik omillarning mavjudligi, ya’ni psixologiya yo‘nalishi talabalari o‘zlarini baholashda ko‘proq optimistik kayfiyat yoki subyektiv qanoat hissini ustun qo‘ygan bo‘lishlari ehtimoldan xoli emasligi tadqiqotimizda o‘z isbotini topdi.

Umuman olganda, har ikki yo‘nalishda ham moliyaviy holatga nisbatan ijobiy munosabatning yuqori ekanligi talabalarning o‘z resurslarini idrok etish va ulardan foydalanishdagi psixologik holatini tavsiflovchi muhim ko‘rsatkich hisoblanadi.

Navbatdagi natijaga ko‘ra, respondentlarga “Siz hozirgi moliyaviy holatingizni qanday baholaysiz?” deb berilgan savolimizga ularning, ya’ni iqtisodiyot yo‘nalishi talabalarining 76%, psixologiya yo‘nalishi talabalarining 58% “o‘rta” degan javobni berib o‘tishdi. Bunga sabab, ularning kelajakka bo‘lgan ishonchi va pragmatizmi, xususan, iqtisodiyot yo‘nalishi talabalarining moliya, statistika va bozor qonuniyatlarini chuqurroq o‘rganganliklari sababli o‘z holatlarini obyektiv mezonlar asosida baholashga moyil bo‘lganliklari, shuningdek, o‘qish davomida bank, buxgalteriya yoki savdo sohalarida amaliyot o‘tab, qo‘shimcha daromad topish imkoniyatiga ega bo‘lganliklari ularga o‘zlarini moliyaviy jihatdan mustahkam o‘rtacha guruhga kiritishga asos bo‘ldi.

Ular uchun o‘rta holat - bu asosiy ehtiyojlarning qoplanishi va barqarorlikning mavjudligi bo‘lsa, psixologiya yo‘nalishi talabalari esa moliyaviy holatni ko‘proq emotsional va nisbiy nuqtayi nazardan baholaganliklari, professional daromadga chiqish muddati biroz uzoqroq bo‘lishi ularning o‘z holatlarini “o‘rta” deb baholash darajasiga ta’sir ko‘rsatgan. Umuman olganda, iqtisodchilarning o‘z holatini “o‘rta” deb belgilashi ularning realistik va tahliliy yondashuvidan dalolat bersa, psixologlarning ko‘rsatkichi bu guruhda moliyaviy holatga nisbatan subyektiv va o‘zgaruvchan munosabatning ustunligi bilan ahamiyatlidir.

Ushbu omillarni aniqlash maqsadida biz tadqiqotimizda mashhur Charles A. Holt va Susan K. Lauryning “Riskka moyillik” metodikasidan foydalandik. Ushbu metodikada insonning riskka (tavakkal) bo‘lgan moyilligini va psixologik barqarorligini aniqlash uchun mo‘ljallangan bo‘lib, biz bu metodika uchun

iqtisodiyot va psixologiya yo‘nalishining 4 kurs talabalarining 100 nafarini jalb qildik. Natijalar quyidagi jadvallarda aks ettirilgan.

1-jadval

“Riskka moyillikning” jinslar bo‘yicha natijalari

	jins	n	M	Std. Deviation	t	p
Risk	erkak	33	16,45	2,43	3,79***	0,0001
	ayol	67	14,51	2,41		

*p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001

1-jadvalning natijalariga ko‘ra, “Riskka moyillik”ning jinslar bo‘yicha natijalari o‘rtacha arifmetik qiymatlari o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq aniqlandi (t=3,79***; p<0,001). Bunga ko‘ra, ayollarga nisbatan erkaklarda riskka moyillik, ya’ni tavakkalchilikka moyillik yuqori ekanligi aniqlandi. Bunga sabab, erkaklarda bu ko‘rsatkichning yuqoriligini bir nechta fundamental psixologik va ijtimoiy-psixologik omillar bilan tushuntirish mumkin. Unga ko‘ra, evolyutsion-psixologik yondashuv nuqtayi nazaridan erkaklar tarixan ovchi va himoyachi rollarini bajarganlar.

Bu rollar doimiy ravishda noaniqlik va xavf-xatar bilan bog‘liq bo‘lganligi, resurslar uchun raqobatning mavjudligi esa erkaklarni ijtimoiy iyerarxiyada yuqori o‘rin egallash va resurslarni qo‘lga kiritish uchun ko‘proq tavakkal qilishga majbur qilganligi, naslni davom ettirish jarayonida biologik darajada muvaffaqiyatli tavakkalchilik erkakning kuchli va moslashuvchan ekanligidan dalolat beruvchi signal sifatida qaralganligi, ijtimoiy rollar va gender stereotiplari, ya’ni jamiyatdagi kutilmalar shaxs psixologiyasiga kuchli ta’sir o‘tkazishi tadqiqotimiz davomida o‘z isbotini topdi. Maskulinlik tushunchasi ko‘p madaniyatlarda, jumladan, Markaziy Osiyo mentalitetida ham erkak kishining dadil, qaror qabul qiluvchi va qiyinchiliklardan qo‘rqmaydigan shaxs sifatida tarbiyalanishi bilan izohlanadi.

XULOSA

Tavakkalchilik erkaklik sifatining bir qismi sifatida qabul qilinadi. Muvaffaqiyatga yo‘naltirilganlik nuqtayi nazaridan erkaklar ko‘pincha natijaga ko‘proq e’tibor qaratadi, ayollar esa xavfsizlik va barqarorlikni afzal ko‘radilar. Hissiy regulyatsiya va xavfni baholashga oid psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, jinslar xavfni turlicha idrok etadilar: ayollarda instinktiv ravishda

ehtiyotkorlik va ehtimoliy salbiy oqibatlarni oldindan ko‘rish hissi yuqoriroq rivojlangan.

Bu holat ularni xavfli qarorlardan tiyib turadi. Optimistik subyektivlik nuqtayi nazaridan erkaklar ko‘pincha tavakkalchilik vaziyatlarida o‘z nazorat darajalarini yuqori baholaydilar. Ya’ni, ular vaziyatni boshqara olishlariga bo‘lgan ichki ishonch tufayli riskka osonroq qadam qo‘yadilar. Kognitiv uslublarda esa impulsivlik erkaklarda qaror qabul qilish jarayonida kognitiv tezlik bilan birga kechishi mumkin.

Ayollar psixologiyasida yo‘qotishdan qochish motivatsiyasi yutish motivatsiyasidan kuchliroq bo‘ladi. Erkaklarda esa aksincha, ehtimoliy yutuq, ya’ni status, pul va g‘alaba yo‘qotish xavfini so‘ndirib yuboradi. Ijtimoiy-iqtisodiy mas’uliyat nuqtayi nazaridan erkak kishining oilada asosiy ta’minotchi sifatidagi roli uni yangi imkoniyatlarni qidirishga undaydi. Yangi imkoniyat esa har doim ma’lum darajadagi riskni talab qiladi.

Umuman olganda, psixologik barqarorlik va moliyaviy stressning iqtisodiy qarorlarga ta’siri ko‘p omilli, dinamik va madaniy kontekstga sezgir jarayon hisoblanadi. Tadqiqot natijalari psixologik barqarorlikni rivojlantirish, muammoli-markazli coping strategiyalarini shakllantirish hamda moliyaviy savodxonlikni oshirishga qaratilgan psixoedukatsion dasturlarni ishlab chiqish zarurligini ko‘rsatdi.

Ayniqsa, O‘zbekiston sharoitida mazkur yo‘nalishda mahalliy mentalitet va ijtimoiy qadriyatlarni hisobga olgan holda psixometrik vositalar yaratish, reprezentativ empirik tadqiqotlarni kengaytirish va amaliy dasturlarni joriy etish iqtisodiy qarorlar sifatini oshirish, oilaviy farovonlikni mustahkamlash hamda jamiyatdagi stress yukini kamaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mirziyoyev.Sh.M. “Yangi O‘zbekiston - taraqqiyot va ma’rifat yo‘lida” nutqlar va maqolalar to‘plami). - Toshkent: O‘zbekiston, 2021.
2. Abolin L.M. Emotsional barqarorlik va shaxs faoliyati muammolari (pedagogik faoliyat kontekstida). - Moskva, 1980-yillar ilmiy maqolalari // psixologik to‘plamlar.
3. Al-G‘azzoliy A.H.Ihyo ulum ad-din (tanlangan qismlar, tarjima). T.: Movarounnahr, 2004. 320 b.
4. American Psychological Association. APA Dictionary of Psychology. Washington, DC: APA, 2007-2015.

КОРРЕЛЯЦИЯ ИНФОРМАЦИОННОГО И ТЕМПЕРАМЕНТНОГО КРИТЕРИЕВ ВЕРТНОСТЕЙ В СФЕРЕ КОГНИТИВНОЙ СОЦИОНИКИ

Туллекова Карина Сергеевна
студентка 2 курса,
направления «Филология и обучение языкам: русский язык»
e-mail: karinatullekova@gmail.com

Научный руководитель: Мирзажонова Элеонора Топволдиевна
Ферганский государственный университет, доцент кафедры психология,
г.Фергана, e.mirzajonova@gmail.com

Аннотация. В статье рассматривается взаимосвязь двух ключевых критериев соционического и смежного типологического анализа - информационного и темпераментного - в контексте понятий вертности и положения когнитивных функций (экстравертных и интровертных) в иерархии типа. Дается теоретическое обоснование исходных понятий информационного метаболизма (модель А) и темперамента как психомоторного и эмоционального компонента поведения. На примерах MBTI-функций (Ne, Fe, Se, Te против Ni, Fi, Si, Ti) анализируется, как положение функции (доминантная/вспомогательная/теневые) в соотношении с темпераментом влияет на поведенческие проявления, адаптацию и межличностные стратегии. Рассматриваются причины совпадений и расхождений между информационным и темпераментным критериями, а также отмечаются трудности их эмпирической проверки; приводятся ссылки на классические и современные исследования, а также отмечаются ограничения и направления для дальнейших эмпирических проверок.

Ключевые слова: соционика, информационный критерий, темпераментный критерий, вертность, MBTI, когнитивные функции, модель А, информационный метаболизм.

Abstract. The article examines the relationship between two key criteria of socionic and related typological analysis - the informational and the temperamental - in the context of the concept of vertness and the position of cognitive functions, both extraverted and introverted, within the hierarchy of type. The article provides a theoretical explanation of the basic concepts of information metabolism, Model A,

and temperament as a psychomotor and emotional component of behavior. Using MBTI functions as examples - Ne, Fe, Se, Te versus Ni, Fi, Si, Ti - the article analyzes how the position of a function, whether dominant, auxiliary, or shadow, in relation to temperament influences behavioral manifestations, adaptation, and interpersonal strategies. The article discusses the empirical and conceptual grounds for the coincidences and discrepancies between the criteria, refers to classical and contemporary studies, and also outlines the limitations and possible directions for further empirical verification.

Keywords: socionics, informational criterion, temperamental criterion, vertness, MBTI, cognitive functions, Model A, information metabolism.

ВВЕДЕНИЕ

Под «вертностью» в рамках русскоязычной соционической традиции обычно понимают особенность акцента эмоционально-поведенческой направленности человека - ту эмоциональную «компоненту» и манеру реагирования, которые проявляются как устойчивые черты темперамента и манеры взаимодействия с миром.

СТЕПЕНЬ ИЗУЧЕННОСТИ ТЕМЫ И МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

В соционике понятие типа определяется через модель информационного метаболизма (модель А) - систему взаимного расположения информационных элементов (функций), которая формирует профиль того, каким информационным содержанием индивид преимущественно «питается» и как его перерабатывает. Авторами и разработчиками этой парадигмы считаются Аушра Аугустинавичюте и последующая школа, модернизировавшая модель (включая А. В. Букавлова и др.), где модель А и концепция информационного метаболизма служат методологическим основанием для описания типов и их взаимодействий [3].

Информационный критерий в данном контексте описывает, какие именно информационные элементы (или «функции» в юнгианском/MBTI-подходе) занимают ведущие позиции в структуре типа: воспринимающие (интуиция/сенсорика) и оценочные (мышление/чувство), каждый из которых имеет экстравертную или интровертную валентность. Эта позиционная конфигурация определяет предпочтительные способы отбора, интерпретации и передачи информации - то есть «как» человек мыслит и взаимодействует с

данными реальности. Темпераментный критерий, напротив, апеллирует к скорости психомоторных реакций, уровню активности, ритмичности и эмоциональной экспрессивности - тем параметрам, которые в классических темпераментных теориях (например, у Кейрси) описывают образ действий и поведенческий стиль, часто коррелирующий с биологическими и нейрофизиологическими особенностями [5].

Дальнейшая теоретическая детализация требует сопоставления юнгианских когнитивных функций с соционическими информационными элементами: в современной наиболее распространенной интерпретации выделяют восемь функций - Fi, Fe, Ti, Te, Ni, Ne, Si, Se - с функциональными ролями (восприятие/оценка, интроверсия/экстраверсия).

Каждая функция в зависимости от позиции (доминантная/вспомогательная/третичная/низшая/теневые и т.д.) будет определять набор поведенческих и когнитивных стратегий: например,

Extraverted Intuition (Ne) - генерация идей, ассоциативность, быстрый поиск альтернатив;

Extraverted Feeling (Fe) - социальная чуткость, синхронизация эмоционального поля;

Extraverted Sensing (Se) - немедленное восприятие внешних стимулов, прагматизм;

Extraverted Thinking (Te) - структурирование внешних процессов и оптимизация действий.

Интровертные функции (Ni, Fi, Si, Ti) чаще служат для внутренней организации:

Ni - формирование дистанционного взглядового образа и предвидения;

Fi - внутренняя ценностная оценка;

Si - стабилизация через телесные и сенсорные воспоминания;

Ti - внутренний логический анализ и критерий точности.

Совпадение информационного и темпераментного критериев проявляется тогда, когда позиция ведущих функций сочетается с темпераментной предрасположенностью, усиливающей выраженность соответствующих стратегий. Например, тип с ведущей экстравертной сенсорикой (Se в доминирующей позиции) и активным, быстрым темпераментом (артистический/динамичный профиль по Кейрси) будет демонстрировать ярко выраженную внешнюю инициативу, любовь к

действиям «здесь и сейчас», прямую реактивность на стимулы и склонность к риску. В этом случае информационный профиль (ориентация на внешние ощущения) и темперамент (высокая активность и реагирование) усиливают друг друга, что делает поведенческий портрет когерентным и предсказуемым с точки зрения обоих критериев. Обратная ситуация - интровертная интуиция (Ni) в ведущей позиции совместно с медленным, постоянным темпераментом - приводит к склонности к планированию, созерцательному прогнозу и спокойной реализации долгосрочных проектов. Эти соответствия описываются как функционально-темпераментные конгруэнтности, то есть равенства, и были отмечены в практике типирования различными авторами, в том числе в традициях как соционики, так и кейрсевского темпераментного анализа.

Расхождения случаются по нескольким причинам. Во-первых, темперамент часто имеет биологический базис (уровень активации, скорость нервных процессов) и может быть относительно независим от позиций информационных элементов, которые скорее описывают профиль переработки информации. Это значит, что человек с ведущей Ni (склонность к глубокой интроспекции) может обладать быстрым экспрессивным темпераментом, что создаст кажущееся несоответствие между внутренней стратегией (замкнутой, удалённой) и внешней манерой (быстрой, динамичной). Во-вторых, социализация, роль, профессиональные требования и сознательная адаптация способны «маскировать» доминирующую функцию: практикующий хирург с доминирующей Ti или Ni может развивать внешние проявления Te/Se в силу профессиональной необходимости, и это создаёт временное совпадение с другим темпераментным образом поведения. Наконец, наличие теневых и вторичных функций добавляет сложности: когда доминантная функция по каким-либо причинам «недоступна» (стресс, усталость), на передний план выходит вторичная или теневая функция - и внешне это может выглядеть как смена темперамента. Критики также указывают, что сами термины «информация» и «метаболизм информации» в соционике нуждаются в строгой операционализации и эмпирической верификации, что частично ограничивает интерпретационную однозначность.

В целях практической проверки выдвинутой гипотезы было проведено анкетирование, направленное на выявление соотношения между информационным и темпераментным критериями вертности. Исследование

строилось на предположении о том, что информационная вертность, определяемая через направленность доминантной когнитивной функции в MBTI-типологии, может коррелировать с темпераментной вертностью, выраженной через особенности активности, эмоциональной реактивности и коммуникативного поведения. При этом исходная гипотеза не предполагала полного совпадения данных критериев, поскольку информационная структура типа и темперамент относятся к разным уровням описания личности.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

В опросе приняли участие 18 респондентов в возрасте от 18 до 22 лет. Большинство участников являлись студентами или совмещали учебу с работой, что позволило рассматривать выборку как относительно однородную по возрастному и социальному составу. Анкета включала вопросы о возрасте, поле, роде деятельности, знакомстве с MBTI или соционикой, знании собственного MBTI-типа, предполагаемом темпераменте, особенностях поведения в группе, реакции на стресс, самооценке экстравертности или интровертности по поведению и по способу мышления, а также ряд утверждений, направленных на выявление отношения респондентов к возможному расхождению внешнего поведения и внутренней когнитивной направленности. В таблице ответов зафиксированы как закрытые, так и развернутые открытые ответы респондентов, что позволило совместить количественный и качественный анализ.

Для основного сопоставления были использованы ответы 16 респондентов, указавших свой MBTI-тип уверенно или предположительно. Два ответа были исключены из центрального анализа информационной вертности, поскольку участники не знали своего MBTI-типа и, следовательно, не могли быть отнесены к определенной группе по направленности доминантной функции. При этом данные этих двух респондентов были сохранены для качественного анализа, поскольку они содержали сведения о темпераменте, самооценке поведения и причинах возможного расхождения между внутренним состоянием и внешним проявлением.

Информационная вертность определялась через доминантную когнитивную функцию MBTI-типа. К экстравертной информационной вертности были отнесены типы с доминантными функциями Ne, Fe, Se и Te, поскольку эти функции направлены на внешний объект, внешнюю ситуацию, социальную среду или организацию внешних процессов. К интровертной

информационной вертности были отнесены типы с доминантными функциями Ni, Fi, Si и Ti, поскольку они ориентированы на внутреннюю модель, субъективную оценку, накопленный опыт или внутреннюю логическую структуру. В соответствии с этой логикой ENFP и ENTP были отнесены к Ne-доминантным типам, ENFJ - к Fe-доминантному, ISTJ - к Si-доминантному, INTJ и INFJ - к Ni-доминантным, INFP - к Fi-доминантному, а INTP и ISTP - к Ti-доминантным типам.

Темпераментная вертность определялась через условное распределение классических темпераментов по оси экстраверсии/интроверсии. Сангвинический и холерический темпераменты рассматривались как относящиеся к экстравертированной темпераментной зоне, поскольку они предполагают более высокую активность, выраженную реактивность, коммуникативность или импульсивность. Флегматический и меланхолический темпераменты были отнесены к интровертированной темпераментной зоне, поскольку они чаще связаны со сдержанностью, устойчивостью, склонностью к самоанализу, чувствительностью, более медленным темпом реагирования или потребностью в восстановлении после общения. Такое распределение использовалось как рабочая исследовательская модель, а не как абсолютная классификация, поскольку темперамент в реальном поведении может проявляться смешанно.

В результате сопоставления было выявлено, что у 14 из 16 респондентов с указанным MBTI-типом информационная и темпераментная вертность совпали. Это составляет 87,5% от числа валидных ответов по MBTI. Несовпадение было обнаружено у 2 респондентов, то есть в 12,5% случаев. Полученные данные позволяют говорить о выраженной тенденции к совпадению двух критериев, однако не дают оснований утверждать их полное тождество. Следовательно, гипотеза исследования получила частичное эмпирическое подтверждение: информационный и темпераментный критерии действительно часто совпадают, но сохраняют относительную самостоятельность и могут расходиться под влиянием индивидуальных, социальных и ситуативных факторов.

В целях практической проверки выдвинутой гипотезы было проведено анкетирование, направленное на выявление соотношения между информационным и темпераментным критериями вертности. Исследование строилось на предположении о том, что информационная вертность,

определяемая через направленность доминантной когнитивной функции в MBTI-типологии, может коррелировать с темпераментной вертностью, выраженной через особенности активности, эмоциональной реактивности и коммуникативного поведения. При этом исходная гипотеза не предполагала полного совпадения данных критериев, поскольку информационная структура типа и темперамент относятся к разным уровням описания личности.

В опросе приняли участие 18 респондентов в возрасте от 18 до 22 лет. Большинство участников являлись студентами или совмещали учебу с работой, что позволило рассматривать выборку как относительно однородную по возрастному и социальному составу. Анкета включала вопросы о возрасте, поле, роде деятельности, знакомстве с MBTI или соционикой, знании собственного MBTI-типа, предполагаемом темпераменте, особенностях поведения в группе, реакции на стресс, самооценке экстравертности или интровертности по поведению и по способу мышления, а также ряд утверждений, направленных на выявление отношения респондентов к возможному расхождению внешнего поведения и внутренней когнитивной направленности. В таблице ответов зафиксированы как закрытые, так и развернутые открытые ответы респондентов, что позволило совместить количественный и качественный анализ.

Для основного сопоставления были использованы ответы 16 респондентов, указавших свой MBTI-тип уверенно или предположительно. Два ответа были исключены из центрального анализа информационной вертности, поскольку участники не знали своего MBTI-типа и, следовательно, не могли быть отнесены к определенной группе по направленности доминантной функции. При этом данные этих двух респондентов были сохранены для качественного анализа, поскольку они содержали сведения о темпераменте, самооценке поведения и причинах возможного расхождения между внутренним состоянием и внешним проявлением.

Информационная вертность определялась через доминантную когнитивную функцию MBTI-типа. К экстравертной информационной вертности были отнесены типы с доминантными функциями Ne, Fe, Se и Te, поскольку эти функции направлены на внешний объект, внешнюю ситуацию, социальную среду или организацию внешних процессов. К интровертной информационной вертности были отнесены типы с доминантными функциями Ni, Fi, Si и Ti, поскольку они ориентированы на внутреннюю модель,

субъективную оценку, накопленный опыт или внутреннюю логическую структуру. В соответствии с этой логикой ENFP и ENTP были отнесены к Ne-доминантным типам, ENFJ - к Fe-доминантному, ISTJ - к Si-доминантному, INTJ и INFJ - к Ni-доминантным, INFP - к Fi-доминантному, а INTP и ISTP - к Ti-доминантным типам.

Темпераментная вертность определялась через условное распределение классических темпераментов по оси экстраверсии/интроверсии. Сангвинический и холерический темпераменты рассматривались как относящиеся к экстравертированной темпераментной зоне, поскольку они предполагают более высокую активность, выраженную реактивность, коммуникативность или импульсивность. Флегматический и меланхолический темпераменты были отнесены к интровертированной темпераментной зоне, поскольку они чаще связаны со сдержанностью, устойчивостью, склонностью к самоанализу, чувствительностью, более медленным темпом реагирования или потребностью в восстановлении после общения. Распределение использовалось как рабочая исследовательская модель, а не как абсолютная классификация, поскольку темперамент в реальном поведении может проявляться смешанно.

В результате сопоставления было выявлено, что у 14 из 16 респондентов с указанным MBTI-типом информационная и темпераментная вертность совпали. Это составляет 87,5% от числа валидных ответов по MBTI. Несовпадение было обнаружено у 2 респондентов, то есть в 12,5% случаев. Полученные данные позволяют говорить о выраженной тенденции к совпадению двух критериев, однако не дают оснований утверждать их полное тождество. Следовательно, гипотеза исследования получила частичное эмпирическое подтверждение: информационный и темпераментный критерии действительно часто совпадают, но сохраняют относительную самостоятельность и могут расходиться под влиянием индивидуальных, социальных и ситуативных факторов.

Для наглядного представления результатов была составлена таблица сопряженности между информационной и темпераментной вертностью.

Информационная вертность по MBTI	Темпераментно экстравертная зона: сангвиник/холерик	Темпераментно интровертная зона: флегматик/меланхолик
Экстравертная доминантная функция	5	1
Интровертная доминантная функция	1	9

Данные таблицы показывают, что среди респондентов с экстравертной доминантной функцией большинство попало в экстравертную темпераментную зону: 5 человек из 6. Среди респондентов с интровертной доминантной функцией большинство, напротив, попало в интровертную темпераментную зону: 9 человек из 10. Такое распределение указывает на наличие выраженной связи между направленностью доминантной когнитивной функции и темпераментной вертностью. Однако два случая несовпадения подтверждают, что данная связь имеет не абсолютный, а корреляционный характер.

Особое значение имеют именно случаи расхождения, поскольку они позволяют уточнить основную гипотезу. Один из таких случаев был зафиксирован у респондента с типом ENFP и меланхолическим темпераментом. С точки зрения информационного критерия ENFP относится к экстравертной зоне, поскольку его доминантная функция Ne связана с восприятием возможностей, альтернатив, новых идей и ассоциативных связей во внешней ситуации. Однако меланхолический темперамент относится к интровертированной зоне, так как предполагает чувствительность, тревожность, склонность к самоанализу и утомляемость от интенсивных внешних воздействий. Следовательно, в данном случае когнитивная экстравертность не совпадает с темпераментной интровертированностью. Подобное расхождение может быть объяснено тем, что Ne-доминантность не обязательно выражается как постоянная социальная активность: она может проявляться прежде всего в интеллектуальной подвижности, поиске

смысловых вариантов и внутренней работе с возможностями, тогда как темпераментная чувствительность ограничивает внешнюю активность [2].

Второй случай несовпадения был выявлен у респондента с типом INTP и холерическим темпераментом. Информационно INTP относится к интровертной зоне, поскольку его доминантная функция Ti направлена на внутреннюю логическую структуру, точность понятий и самостоятельный анализ. Однако холерический темперамент относится к экстравертированной зоне, поскольку характеризуется высокой реактивностью, энергичностью, импульсивностью и быстрыми эмоциональными всплесками. Такое сочетание показывает, что человек может обладать интровертным способом обработки информации, но при этом демонстрировать достаточно активный, резкий или энергичный поведенческий стиль. Информация является подтверждением того факта, что внешняя активность не всегда является прямым признаком экстравертного типа мышления, а интровертная когнитивная функция не исключает темпераментной подвижности.

Дополнительное значение имели ответы респондентов на утверждения, связанные с расхождением внешнего поведения и внутренней направленности. На утверждение «Внешняя общительность не всегда означает экстравертный тип мышления» большинство участников выразили согласие: 14 из 18 респондентов поставили 4 или 5 баллов. Средний показатель по этому утверждению составил около 4,17 из 5. Это показывает, что сами участники в большинстве случаев различают коммуникативную активность и когнитивную экстравертность. Иными словами, респонденты склонны признавать, что человек может быть внешне общительным, но внутренне ориентированным на анализ, размышление или личные переживания.

На утверждение «Интровертный человек может обладать активным и энергичным темпераментом» 13 из 18 респондентов поставили 4 или 5 баллов, а средний показатель составил около 3,83 из 5. Этот результат также поддерживает гипотезу о нетождественности информационного и темпераментного критериев. Он показывает, что интровертность в способе мышления не обязательно совпадает с пассивностью, медлительностью или низкой активностью во внешнем поведении.

На утверждение «MBTI-тип показывает скорее способ обработки информации, а темперамент - способ внешнего поведения» согласие оказалось менее выраженным: 6 из 18 респондентов поставили 4 или 5 баллов, а средний

показатель составил около 3,17 из 5. Данное утверждение, возможно, требует более высокого уровня теоретической подготовки и знания различий между типологическими системами. Часть участников могла воспринимать MBTI не как модель когнитивных предпочтений, а как описание характера в целом; поэтому разграничение между «способом обработки информации» и «способом внешнего поведения» оказалось для них менее очевидным [4].

Качественный анализ открытых ответов показал, что респонденты достаточно часто объясняли несовпадение MBTI-типа и темперамента различием между внутренним состоянием и внешним поведением. Среди причин назывались воспитание, социальная роль, профессия или учеба, стресс, необходимость адаптироваться к обществу, настроение, уровень усталости и индивидуальные особенности нервной системы. В нескольких ответах прямо указывалось, что внешне человек может казаться активным и общительным, но внутри оставаться сосредоточенным на анализе, смыслах или личных переживаниях. Другие респонденты, напротив, отмечали, что внешне могут выглядеть спокойными, хотя внутри активно переживают, фантазируют, строят варианты или испытывают напряжение.

Результаты также позволяют уточнить роль самооценки респондентов. В анкете учитывались два параметра: самооценка по поведению и самооценка по способу мышления. Это разграничение оказалось методологически значимым, поскольку часть участников указывала, что по поведению они могут казаться экстравертами, однако по способу мышления чаще ориентированы на внутренние смыслы, ценности или анализ. И наоборот, некоторые респонденты отмечали зависимость внешней активности от ситуации, людей вокруг, настроения или усталости.

ВЫВОДЫ

Исследование подтвердило основное положение статьи: информационный и темпераментный критерии вертности связаны между собой, но не являются взаимозаменяемыми. Высокий процент совпадений показывает, что направленность доминантной когнитивной функции действительно часто коррелирует с темпераментной зоной. Однако наличие несовпадающих случаев, а также содержание открытых ответов показывают, что между когнитивной структурой типа и внешним поведением существует ряд посредников. К таким посредникам относятся воспитание, социальная

адаптация, привычная роль в группе, стрессовое состояние, уровень усталости, эмоциональная напряженность и индивидуальный опыт.

Если рассматривать MBTI-конфигурацию с позиции ведущей и вспомогательной функции, то наличие экстравертных функций в первых ролях (Ne, Fe, Se, Te) часто формирует более заметный внешний способ взаимодействия с миром. Так, Ne проявляется в поиске возможностей, ассоциаций и альтернативных сценариев; Fe - в эмоциональной настройке на социальную среду и поддержании межличностной согласованности; Se - в непосредственной реакции на ситуацию и опоре на актуальные сенсорные стимулы; Te - в организации внешних процессов, оценке эффективности и ориентации на результат. При высоком уровне темпераментной активности и экспрессивности эти функции могут становиться особенно заметными в поведении, поскольку информационная направленность на внешний объект совпадает с быстрым и энергичным способом реагирования. Интровертные функции (Ni, Fi, Si, Ti) в ведущих позициях, напротив, чаще задают внутренне ориентированный способ переработки информации: Ni связано с предвидением и целостным видением перспективы, Fi - с личностной ценностной оценкой, Si - с опорой на устойчивый сенсорный и телесный опыт, Ti - с внутренней логической структурой и точностью понятий. Однако вспомогательная функция выполняет балансирующую роль: у экстравертного типа интровертная вспомогательная функция смягчает внешнюю активность внутренней рефлексией, а у интровертного типа экстравертная вспомогательная функция обеспечивает выход во внешнее взаимодействие. Поэтому отдельные поведенческие маркеры нельзя трактовать однозначно только по одному критерию: необходимо учитывать не только ведущую функцию, но и всю функциональную конфигурацию, темперамент, социальную роль и ситуацию [6].

Современные эмпирические данные пока ограничены по количеству строгих, рецензируемых исследований, сопоставляющих позиции когнитивных функций и объективные измерения темперамента. Тем не менее недавние работы, анализирующие распределение функций и типов в профессиональных группах, показывают, что определённые комбинации (Ni–Te, Ti–Ne, Si–Te и др.) чаще встречаются в специфических отраслях, что косвенно указывает на связь информационных предпочтений и профессионального «темпераментного» профиля (скорость работы,

требования к реакции и т.д.). В одном из обзоров и эмпирических анализов отмечено, что типы с активными экстравертными функциями (Te, Ne, Se, Fe) представлены в секторах, требующих быстрой внешней реорганизации и высокой оперативной активности, тогда как типы с ведущими интровертными функциями (Ni, Ti, Si, Fi) - в сферах, требующих глубокой аналитики и вдумчивого планирования. При этом авторы подчёркивают ограниченность выборок и необходимость дальнейших контролируемых исследований.

Поскольку информационный критерий описывает, «какую» информацию и в каком порядке индивид обрабатывает, а темпераментный - «как быстро» и «в каком стиле» это происходит, интеграция критериев необходима для адекватного прогноза поведения. В прикладной работе (деловое взаимодействие, выбор профессиональной роли, коррекция межличностных конфликтов) полезно учитывать: (1) ведущие функции дают первичный вектор мотивов и стратегий; (2) темперамент определяет скорость реализации этих стратегий и манеру внешнего выражения; (3) вторичная и теневые функции вместе с социальными факторами могут обеспечивать гибкость и изменчивость профиля. За этим следует практическая методика - например, при подборе команды учитывать не только тип информационного метаболизма, но и темперамент, чтобы предсказать, кто быстрее адаптируется к динамике и кто будет устойчивее в задачах долгосрочного планирования.

Главная сложность заключается в различной природе и уровне конкретизации критериев: информационный критерий опирается на концептуальную модель функций, требующую строгой валидации, в то время как темперамент имеет долгую историю измерения (психометрия, биология) и более однозначные физиологические корреляты. Методологически это требует мультиметодных исследований - сочетания самоотчётов, поведенческих тестов, физиологических измерений и, при возможности, нейроизображений - для того, чтобы различить влияние «чистой» функциональной позиции и темпераментных характеристик. Кроме того, важно учитывать культурные и ролевые модификаторы, которые смещают внешние проявления функций независимо от их базовой позиции.

Исследуемая тема является многомерным феноменом, где совпадения и расхождения объясняются сочетанием функциональной архитектуры психики (позиции когнитивных функций), биологически обусловленного темпо-реактивного фона и социально-ролевой адаптации. Для практического

типирования и прогнозирования поведения рекомендуется интегративный подход: считать информационный профиль отправной точкой, а темперамент - фактором модификации выраженности и скорости проявлений. Дальнейшие исследования должны опираться на строгую методологию и мультидисциплинарные измерения для уточнения границ применимости модели и подтверждения гипотез о причинно-следственных связях.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Bukalov A.V., Karpenko O.B., Chykyrysova G.V. Socionics: the effective theory of the mental structure and the interpersonal relations forecasting // Socionics (pdf). . - Режим доступа: https://socionic.info/pdf/Socionics.pdf
2. Gulenko V. The Structure and Elements of Socionics Model A. - Режим доступа: https://wikisocion.github.io/content/model_a_gulenko.html
3. Augustinavičiūtė A. Information Metabolism Elements // Classic Socionics. - [Электронный ресурс]. https://classicsocionics.wordpress.com/augusta-imes/
4. Drenth A.J. The 8 Functions: Roles, Images & Characteristics. PersonalityJunkie. Режим доступа: https://personalityjunkie.com/functions-ni-ti-fi-si-ne-te-fe-se/
5. Keirsey D. The four temperaments. Keirsey.com. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://keirsey.com/temperament-overview/
6. Varasteh Nezhad A., Agahi B., Elyas S., Tavasoli R., Farbeh H. How Jungian Cognitive Functions Explain MBTI Type Distribution in Industries. https://www.researchgate.net/publication/391120153_How_Jungian_Cognitive_Functions_Explain_MBTI_Type_Prevalence_in_Computer_Industry_Careers
7. Quenk N.L. In the Grip: Understanding Type, Stress, and the Inferior Function. // Лондон: Oxford Psychologists Press. 2000. №2. ISBN 978-1856391023.

TA’LIM-TARBIYA JARAYONIDA IJTIMOIY-PEDAGOGIK MUAMMOLARNING SHAKLLANISH OMILLARI VA BARTARAF ETISH YO‘LLARI

Mirzayeva Faroxat Odiljonovna
Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti Pedagogika kafedrasi professor v/b, p.f.d., (DSc)

Annotatsiya: Mazkur maqolada ta’lim-tarbiya jarayonida yuzaga kelayotgan ijtimoiy-pedagogik dolzarb muammolar tahlil qilinadi. Jumladan, o‘quvchilarning ijtimoiy moslashuvi, oilaviy muhitning ta’lim sifatiga ta’siri, zamonaviy axborot texnologiyalarining o‘quvchi ongiga ta’siri, tarbiyaviy ishlarning samaradorligi hamda pedagoglarning kasbiy kompetensiyasi kabi masalalar yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Ta’lim, tarbiya, ijtimoiy-pedagogik muammolar, o‘quvchi-yoshlar, shaxs tarbiyasi, ijtimoiylashuv, tarbiyaviy muhit, pedagogik loqaydlik, ijtimoiy-pedagogik loqaydlik, mas’uliyatsizlik, e’tiborsizlik, deviant xulq, profilaktika, pedagogik yordam, nazorat.

Аннотация: В данной статье анализируются актуальные социально-педагогические проблемы, возникающие в образовательном процессе. В частности, освещаются такие вопросы, как социальная адаптация учащихся, влияние семейной среды на качество образования, влияние современных информационных технологий на сознание учащихся, эффективность воспитательной работы и профессиональная компетентность педагогов.

Ключевые слова: Образование, воспитание, социально-педагогические проблемы, учащаяся молодежь, воспитание личности, социализация, воспитательная среда, педагогическое безразличие, социально-педагогическое безразличие, безответственность, невнимательность, девиантное поведение, профилактика, педагогическая помощь, контроль.

Abstract: This article analyzes current socio-pedagogical problems arising in the educational process. In particular, such issues as the social adaptation of students, the influence of the family environment on the quality of education, the influence of modern information technologies on the consciousness of students, the effectiveness of educational work, and the professional competence of teachers are highlighted.

Keywords: Education, upbringing, socio-pedagogical problems, student youth, personal upbringing, socialization, educational environment, pedagogical

indifference, socio-pedagogical indifference, irresponsibility, negligence, deviant behavior, prevention, pedagogical assistance, control.

KIRISH

Zamonaviy ta’lim-tarbiya jarayonida yuzaga kelayotgan muammolarni faqat didaktik yoki tashkiliy kamchiliklar bilan izohlab bo‘lmaydi. Bugun maktab va boshqa ta’lim muassasalari oldida turgan asosiy vazifalardan biri o‘quvchini nafaqat bilim oluvchi shaxs, balki murakkab ijtimoiy muhitda shakllanayotgan inson sifatida tushunishdir. Shu bois ta’lim-tarbiya jarayonidagi dolzarb muammolar ko‘pincha ijtimoiy-pedagogik xarakterga ega bo‘ladi. Ular oila, tengdoshlar muhiti, raqamli axborot maydoni, iqtisodiy sharoit, ruhiy farovonlik, xavfsizlik va ijtimoiylashuv jarayonlari bilan chambarchas bog‘liq.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Ijtimoiy-pedagogik muammolar deganda, ta’lim oluvchining rivojlanishi, xulqi, ijtimoiylashuvi, emotsional holati, o‘qishga munosabati va ijtimoiy moslashuviga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi omillar tushuniladi[7]. Bu muammolar ko‘pincha quyidagi ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi:

- maktabga qiziqishning pasayishi;
- o‘qishdagi muvaffaqiyatsizlik, davomat muammolari;
- tengdoshlar bilan nizolar;
- bulling, kiberbulling, tajovuzkorlik, loqaydlik, mas’uliyatsizlik, ruhiy zo‘riqish, yolg‘izlik hissi, oilaviy beqarorlik ta’siri, internetga qaramlik va ijtimoiy chetlanish[8].

Mazkur muammolarning eng dolzarblaridan biri - o‘quvchilarning ruhiy salomatligi va psixososial farovonligidir. Bu shuni anglatadiki, maktabdagi muammo faqat “tarbiyadagi kamchilik” emas, balki ilmiy o‘rganilishi kerak bo‘lgan ko‘p qatlamli ijtimoiy-pedagogik hodisadir.

Ruhiy salomatlik bilan bog‘liq qiyinchiliklar ta’lim sifati bilan ham uzviy bog‘liq. O‘quvchi o‘zini xavfsiz, tinglangan va qo‘llab-quvvatlangan his qilmasa, uning akademik faolligi ham pasayadi. Maktab dasturlarini barqaror rivojlanish maqsadlariga moslashtirish jarayonida kasbiy yo‘naltirish, moslashtirilgan ruhiy salomatlik yordami va o‘smirlarni kattalar hayotiga tayyorlash muhimligi alohida ta’kidlangan. Bu ta’lim-tarbiya jarayonida psixologik xizmat, ijtimoiy pedagogik kuzatuv va individual qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini kuchaytirish zarurligini ko‘rsatadi.

Yana bir dolzarb muammo - maktabdagi zo‘ravonlik, bulling va kiberbullingdir. Maktabdagi zo‘ravonlik va bullingni o‘quvchilarning o‘rganish jarayoni va xavfsizlik hissiga jiddiy tahdid deb baholaydi. Tashkilotning global hisobotida hayotiy ko‘nikmalar va ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalarni rivojlantirish bulling va zo‘ravonlikning oldini olishda ayniqsa samarali ekani qayd etilgan: bunday ta’lim bolalarga nizolarni urushmasdan hal qilish, boshqalarning nuqtai nazarini tushunish va konstruktiv aralashish ko‘nikmasini beradi[2].

Ta’lim-tarbiya jarayonidagi uchinchi muhim muammo - ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalarning yetarli rivojlanmaganligi. So‘nggi yillarda ta’lim sifati masalasini faqat akademik ballar bilan emas, balki o‘quvchining emotsiyalarni boshqarishi, hamkorlik qilishi, mas’uliyatli qaror qabul qilishi, nizolarni hal qila olishi, tegishlilik hissi va farovonligi bilan ham bog‘lamoqda.

Yana bir dolzarb yo‘nalish - o‘quvchining maktabga aloqadorlik hissining susayishi va o‘qishga motivatsiyaning pasayishi. Maktabni shunchaki baho olinadigan joy sifatida qabul qilish, o‘qituvchi-o‘quvchi munosabatlarining sovuqlashuvi, jamoaga tegishlilik hissining zaifligi, ayniqsa o‘smirlik davrida loqaydlik va intizomiy muammolarni kuchaytiradi. Shu sababli zamonaviy ijtimoiy pedagogika maktabni nazorat maydoni emas, qo‘llab-quvvatlovchi ijtimoiy makon sifatida ko‘rishni taklif etadi[8].

Raqamli muhit ta’siri va internet bilan bog‘liq xavflar. Bugun o‘quvchi-yoshlarning katta qismi ijtimoiylashuvning muhim qismini onlayn makonda boshdan kechirmoqda. Bu bir tomondan axborot va ta’lim imkoniyatlarini kengaytirsa, ikkinchi tomondan kiberbulling, yolg‘on axborot, ekran vaqtining ortishi, diqqatning tarqoqlashuvi, hissiy zo‘riqish va virtual qaramlik kabi xatarlarni kuchaytiradi. Demak, raqamli savodxonlik ham ijtimoiy-pedagogik muammo, ham yechimning bir qismidir.

Oila va ta’lim muassasasi hamkorligining sustligi. Ijtimoiy pedagogika nazariyasida shaxs tarbiyasi har doim mikroijtimoiy muhit bilan bog‘liq holda tushuntiriladi. Oila, maktab va mahalla bir yo‘nalishda ishlamasa, tarbiyaviy ta’sir parokanda bo‘lib qoladi. Bu ijtimoiy-pedagogik muammolarni faqat sinf rahbari yoki psixolog zimmasiga yuklab bo‘lmasligini ko‘rsatadi; ular institutlararo hamkorlikni talab qiladi.

Ta’limda tengsizlik va ijtimoiy himoyaga ehtiyoj sezuvchi guruhlar bilan ishlash. Kam ta’minlangan oilalar farzandlari, nogironligi bo‘lgan o‘quvchilar, migratsiya yoki oilaviy inqiroz ta’siridagi bolalar, zo‘ravonlikdan jabr ko‘rganlar va ijtimoiy xavf guruhidagi yoshlar ta’lim-tarbiya jarayonida ko‘proq qo‘llab-

quvvatlashga muhtoj bo‘ladi. O‘zbekistonning “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni ta’lim sohasidagi munosabatlarni tartibga soladi va huquqiy asosni belgilaydi[1]. Shu sababli ijtimoiy-pedagogik ish bugun teng imkoniyat yaratish, moslashuvni yengillashtirish va ta’limdan chetlanishning oldini olishga ham qaratilishi lozim.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ijtimoiy-pedagogik dolzarb muammolarni tahlil qilgan olimlar odatda ularning sabablarini bir necha guruhga ajratadilar.

Birinchisi, mikro omillar. Oiladagi nizolar, nazoratning sustligi, tarbiyadagi nomuvofiqlik, iqtisodiy qiyinchiliklar.

Ikkinchisi, maktab omillari. Sovuq kommunikatsiya, adolatsiz munosabat, zo‘ravonlikka beparvo qarash, individual yondashuvning yetishmasligi.

Uchinchisi, makro omillar. Raqamli makon bosimi, ijtimoiy tengsizlik, madaniy transformatsiyalar, migratsiya va umumiy ijtimoiy stress[4].

Bu muammolarni bartaraf etishda birinchi navbatda profilaktik yondashuv zarur. Maktabdagi zo‘ravonlik va bullingga qarshi kurashda hayotiy ko‘nikmalar, ijtimoiy-emotsional ta’lim, xavfsiz maktab muhiti va aniq siyosatlarning ahamiyatini ko‘rsatadi. Shunday ekan, samarali ijtimoiy-pedagogik ish faqat muammo yuz berganda reaksiya bildirish emas, balki oldindan xavf omillarini kamaytirish, himoya omillarini kuchaytirish va o‘quvchini qo‘llab-quvvatlovchi muhit yaratishdir.

Ijtimoiy-emotsional ta’limni tizimli joriy etish. Ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalarni ta’lim tizimiga kiritish o‘quv natijalarini, ruhiy farovonlikni va maktab ichidagi munosabatlarni yaxshilashini ta’kidlaydi. Bu degani, darsdan tashqari bir martalik tarbiyaviy suhbatlar yetarli emas; empatiya, hamkorlik, o‘zini boshqarish, mas’uliyatli qaror qabul qilish va nizolarni hal qilish ko‘nikmalari o‘quv jarayonining bir qismiga aylanishi kerak.

Oila, maktab va hamjamiyat hamkorligini kuchaytirish. O‘quvchi hayotidagi ijtimoiy-pedagogik muammo ko‘pincha bir makonda boshlanib, boshqasida namoyon bo‘ladi: oiladagi stress maktabdagi xulqqa ta’sir qilishi, maktabdagi bulling esa uyda tortinchoqlik yoki tajovuzkorlikni kuchaytirishi mumkin. Shu bois samarali ijtimoiy-pedagogik ish ko‘p subyektli bo‘lishi kerak: sinf rahbari, fan o‘qituvchisi, psixolog, ijtimoiy pedagog, ota-ona va mahalla vakillari o‘zaro axborot almashib ishlashi lozim.

O‘qituvchilarning ijtimoiy-pedagogik kompetentligini oshirish. Bugungi o‘qituvchi faqat bilim beruvchi emas; u xavf belgilarini ko‘ra olishi, o‘quvchi bilan

ishonchli muloqot qurishi, ijtimoiy-emotsional muammolarni sezishi va kerak bo‘lsa mutaxassislarga yo‘naltira olishi kerak [7].

Ta’lim-tarbiya jarayonidagi ijtimoiy-pedagogik dolzarb muammolar ko‘p qatlamli va o‘zaro bog‘liqdir. Ular orasida ruhiy salomatlik bilan bog‘liq qiyinchiliklar, bulling va kiberbulling, motivatsiya pasayishi, maktabga tegishlilik hissining sustligi, raqamli muhit bosimi, oilaviy muammolar, tengsizlik va tarbiyaviy loqaydlik alohida ajralib turadi. Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bu muammolarni hal etish uchun maktabni faqat dars o‘tiladigan joy emas, balki xavfsiz, qo‘llab-quvvatlovchi va ijtimoiy-emotsional rivojlanishni ta’minlovchi makon sifatida qayta tashkil etish zarur. Ijtimoiy pedagogikaning vazifasi ham aynan shunda: shaxs, ta’lim va jamiyat o‘rtasidagi uzilgan bog‘lanishlarni tiklash.

Ta’lim-tarbiya jarayonida uchraydigan loqaydlik, mas’uliyatsizlik va e’tiborsizlik hodisalari bugungi kunda eng dolzarb ijtimoiy-pedagogik muammolardan biri hisoblanadi. Bu tushunchalar ko‘pincha bir-biriga yaqin ma’noda ishlatilsa-da, ilmiy nuqtai nazardan ular turli qirralarga ega.

Loqaydlik - ta’lim va tarbiya jarayoniga nisbatan befarqlik, ichki qiziqishning pasayishi va faol ishtirokning susayishi; mas’uliyatsizlik - o‘z vazifasi, majburiyati va xatti-harakati oqibatlariga yetarli darajada javob bera olmaslik; e’tiborsizlik esa o‘quvchi, muammo yoki tarbiyaviy vaziyatga zarur darajada diqqat qaratmaslik holatidir.

Pedagogik loqaydlik va ijtimoiy-pedagogik loqaydlikni farqlash muhim. **Pedagogik loqaydlik** ko‘proq ta’lim jarayoni ichidagi befarqlikni anglatadi. O‘qituvchining darsga formal yondashuvi, o‘quvchining o‘qishga qiziqmasligi, tarbiyaviy ishlarning yuzaki tashkil etilishi shular jumlasidandir.

Ijtimoiy-pedagogik loqaydlik esa bundan kengroq bo‘lib, oila, maktab, tengdoshlar muhiti va jamiyatning o‘quvchi taqdiriga nisbatan befarqligini ham o‘z ichiga oladi.

Mazkur hodisalarning kelib chiqish sabablari ko‘p omilli va o‘zaro bog‘liqdir. Ularni birgina “tarbiya sustligi” yoki “intizomning pastligi” bilan tushuntirish ilmiy jihatdan yetarli emas.

1-jadval

Loqaydlik, mas’uliyatsizlik va e’tiborsizlik tushunchalarining mazmuni

Tushuncha	**Qisqacha mazmuni**	**Ta’lim-tarbiya jarayonidagi ko‘rinishi**
Pedagogik loqaydlik	Ta’lim va tarbiyaga nisbatan befarqlik, formal yondashuv	Darsga sovuqqonlik, faqat rasmiy bajarish, tashabbusning yo‘qligi
Ijtimoiy-pedagogik loqaydlik	O‘quvchi muammolariga oila, maktab va jamiyatning birdek befarq bo‘lishi	Muammoga kech reaksiya, o‘quvchining ijtimoiy holatini e’tiborsiz qoldirish
Mas’uliyatsizlik	Vazifa va oqibatni his qilmaslik	Uy vazifasini bajarmaslik, kechikish, va’daga amal qilmaslik
E’tiborsizlik	Zarur vaziyatga yetarli diqqat bermaslik	O‘quvchi ehtiyojlarini sezmaslik, muammoni vaqtida ko‘rmaslik

Loqaydlikning birinchi katta sababi **maktab muhitiining zaifligi**. Maktab muhit deganda, o‘quvchi o‘zini xavfsiz, hurmat qilingan, tinglangan va jamoaning bir qismi sifatida his qilishi tushuniladi. Maktab bilan bog‘liqlik hissi yuqori bo‘lgan o‘quvchilarda ishtirok va mas’uliyat kuchliroq bo‘ladi. Aksincha, maktabni begona muhit sifatida his etgan o‘quvchilarda befarqlik kuchayadi.

Ikkinchi muhim sabab **o‘qituvchi-o‘quvchi munosabatlaridagi sovuqlik yoki formalizm**. O‘quvchi o‘zini tushunadigan, eshitadigan va qo‘llab-quvvatlaydigan pedagogni ko‘rsa, unda ishonch va javobgarlik shakllanadi. Aks holda, ta’lim jarayoni faqat talab va nazorat maydoniga aylanib qoladi.

Uchinchi sabab **oila muhitidagi beqarorlik va nazoratning sustligi**. Oiladagi ziddiyat, e’tiborsizlik, ortiqcha bosim yoki aksincha, mutlaqo nazoratsizlik o‘quvchi xulqida loqaydlik va mas’uliyatsizlikni kuchaytirishi mumkin. Oila va maktab omillari birgalikda ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq. Bu esa o‘quvchi muammolarini faqat maktab ichidagi masala sifatida ko‘rish yetarli emasligini ko‘rsatadi. O‘smirlar uchun oiladagi va maktabdagi qo‘llab-quvvatlovchi muhit muhim himoya omili hisoblanadi.

To‘rtinchi sabab **ruhiy salomatlik va psixososial farovonlik bilan bog‘liq qiyinchiliklar**. Ba’zan loqaydlik aslida qiziqmaslik emas, balki charchoq, tashvish, tushkunlik, o‘ziga ishonchsizlik yoki emotsional zo‘riqishning tashqi ko‘rinishi

bo‘ladi. O‘quvchi topshiriqni bajarmasa yoki darsga befarq ko‘rinsa, buning ortida ichki psixologik qiyinchiliklar ham bo‘lishi mumkin.

Beshinchi sabab **ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalar yetishmasligi**. O‘z xatti-harakatini boshqarish, hissiyotlarni nazorat qilish, kechiktirilgan natija uchun mehnat qilish, nizoni tinch yo‘l bilan hal etish, jamoada ishlash va boshqalarga hurmat bilan munosabatda bo‘lish kabi ko‘nikmalar shakllanmagan bo‘lsa, o‘quvchida mas’uliyatsizlik va e’tiborsizlik ko‘rinishlari ko‘payadi. Bunday ko‘nikmalar akademik natijalar, ruhiy farovonlik va maktabdagi ijobiy muhitni kuchaytirishini ko‘rsatadi.

Oltinchi sabab **raqamli muhit**. Zamonaviy o‘quvchi katta axborot oqimi, ijtimoiy tarmoqlar, tezkor kontent va doimiy chalg‘ituvchi omillar orasida yashaydi. Natijada chuqur fikrlash, uzoq muddatli vazifaga e’tibor qaratish va ichki intizomni saqlash qiyinlashadi. Maktab bilan bog‘liqlik hissi va ishtirokning pasayishida raqamli va ijtimoiy muhit omillarini ham inobatga olish kerakligini ko‘rsatadi[6].

Pedagogik va ijtimoiy-pedagogik loqaydlikning oqibatlari ham jiddiy mammo hisoblanadi.

Birinchidan, bu holat o‘quv natijalarining pasayishiga olib keladi.

Ikkinchidan, sinfdagi ijtimoiy muhit yomonlashadi, befarqlik boshqalarga ham yuqishi mumkin.

Uchinchidan, o‘quvchining o‘ziga ishonchi va kelajak motivatsiyasi susayadi.

To‘rtinchidan, uzoq davom etsa, deviant xulq, maktabdan chetlanish yoki psixologik inqiroz xavfi kuchayadi. Maktab bilan bog‘liqlik pasayganda nafaqat natijalar, balki farovonlik ham yomonlashishini ko‘rsatadi.

Oldini olish yo‘llarining birinchi va eng muhim yo‘nalishi **maktabda qo‘llab-quvvatlovchi iqlim yaratish**. O‘quvchi o‘zini hurmat qilingan, xavfsiz va tinglangan his qilsa, unda tabiiy ravishda mas’uliyat va ishtirok kuchayadi. Buning uchun sinf ichida adolatli munosabat, ochiq muloqot, teng imkoniyat va ishtirok madaniyatini shakllantirish zarur.

Ikkinchi yo‘l **o‘qituvchining refleksiv va insonparvar pozitsiyasini kuchaytirish**. Har bir befarq ko‘ringan o‘quvchini “intizomsiz” deb baholash o‘rniga, uning holatini tushunishga urinish kerak. O‘qituvchi va tarbiyachi o‘z savoliga javob topa olishi lozim: “Bu xulqning ortida qanday ehtiyoj yoki qiyinchilik turibdi?” Aynan shunday yondashuv ijtimoiy-pedagogik profilaktikaning asosidir.

Uchinchi yo‘l **ijtimoiy-emotsional ta’limni kuchaytirish**. Mas’uliyat hissi, o‘zini boshqarish, empatiya, hamkorlik, muammoni hal qilish va qaror qabul qilish ko‘nikmalari tasodifan shakllanmaydi; ular maqsadli tarbiyaviy ish natijasidir.

Loqaydlikning oldini olish uchun o‘quvchiga faqat “mas’ul bo‘l” deyish emas, balki mas’uliyatni amalda mashq qildirish kerak.

To‘rtinchi yo‘l **oila bilan hamkorlikni mustahkamlash**. O‘quvchi mas’uliyatini maktab yolg‘iz shakllantira olmaydi. Ota-onalar bilan muntazam aloqa, uy va maktab talablari uyg‘unligi, qo‘llab-quvvatlovchi nazorat, bolaga nisbatan hurmatli, ammo aniq chegaralarga ega munosabat loqaydlikni kamaytiradi.

Beshinchi yo‘l **erta diagnostika va individual yondashuv**. Loqaydlik, e’tiborsizlik yoki mas’uliyatsizlik paydo bo‘lgach, muammoni umumiy tanbeh bilan hal qilib bo‘lmaydi. Qaysi o‘quvchida bu holat vaqtinchalik, qaysisida tizimli, qaysisida esa ruhiy salomatlik, oilaviy muammo yoki ijtimoiy chetlanish bilan bog‘liq ekanini aniqlash zarur.

Oltinchi yo‘l **o‘quvchi-yoshlarni faol ishtirokga jalb etish**. Mas’uliyat hissi tayyor ko‘rsatma orqali emas, amaliy ishtirok orqali rivojlanadi. Sinfdagi vazifalar, loyiha ishlari, jamoaviy faoliyat, tengdoshlar yordami, maktab tadbirlarini rejalash va qaror qabul qilish jarayonlarida o‘quvchilar ishtirok etganda, ularda egalik hissi paydo bo‘ladi.

XULOSA

Ta’lim-tarbiya jarayonidagi ijtimoiy-pedagogik muammolar ko‘p qirrali va murakkab xarakterga ega bo‘lib, ularni hal etish kompleks yondashuvni talab qiladi. Ayniqsa, oila, maktab va jamiyat hamkorligi muhim omil hisoblanadi. Zamonaviy sharoitda ta’lim tizimini takomillashtirish, yosh avlodni har tomonlama rivojlantirish va ijtimoiy muammolarni bartaraf etish uchun innovatsion yondashuvlar hamda samarali pedagogik strategiyalarni joriy etish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni (O‘RQ-637, 23.09.2020). https://lex.uz/docs/-5013007

2. UNESCO. School violence and bullying: Global status report. Paris: UNESCO, 2017. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000246970

3. UNESCO. Behind the numbers: Ending school violence and bullying. Paris: UNESCO, 2019. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000366483

4. CASEL. What Is the CASEL Framework? Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning, 2020. https://casel.org/fundamentals-of-sel/what-is-the-casel-framework/

5. OECD. PISA 2022 Results (Volume II): Learning During - and From - Disruption. Paris: OECD Publishing, 2023. https://doi.org/10.1787/a97db61c-en

6. UNESCO. Safe to learn and thrive: Ending violence in and through education. Paris: UNESCO, 2024. https://news.un.org/en/story/2024/11/1156591

7. Durlak J. A., Domitrovich C. E., Weissberg R. P., & Gullotta T. P. (Eds.). Handbook of Social and Emotional Learning: Research and Practice. New York: Guilford Press, 2015. https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED581699.pdf

8. Li Y., et al. Students' subjective well-being, school bullying, and belonging during the COVID-19 pandemic: Comparison between PISA 2018 and PISA 2022 // Humanities and Social Sciences Communications, 2025, 12, 49. https://www.nature.com/articles/s41599-024-04340-3

MURAKKAB BICHIMDAGI USTKI KIYIMLARNI MODELLASHTIRISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Sattorova Ra’no Abdunazar qizi
TTYSI magistranti

Sindarova Shoxista Maxammatovna
TTYSI “Moda va dizayn kafedrasi dotsenti,PhD.,

Annotatsiya: Ushbu maqolada murakkab bichimdagi ustki kiyimlarni loyihalash va modellashtirishning zamonaviy usullari, konstruktiv yechimlari hamda mato xossalarining kiyim shakliga ta’siri ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, an’anaviy grafik usullar, muqobil mulyaj yondashuvi hamda zamonaviy 3D raqamli texnologiyalar - Clo3D va Optitex dasturlarining o‘zaro integratsiyasi, ularning kiyim konstruksiyasini takomillashtirish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishdagi ahamiyati yoritilgan. Tadqiqot natijalari murakkab bichimli ustki kiyimlarni yaratishda raqamli modellashtirish texnologiyalaridan foydalanish mahsulot sifati, aniqligi va estetik ko‘rsatkichlarini oshirishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: ustki kiyim, murakkab bichim, modellashtirish, mulyaj usuli, SAPR, 3D konstruksiyalash, mato plastikligi, assimetriya, konstruktiv chiziqlar.

Аннотация: В данной статье научно проанализированы современные методы проектирования и моделирования верхней одежды сложного кроя, конструктивные решения, а также влияние свойств ткани на формообразование изделия. Освещены вопросы интеграции традиционных графических методов, альтернативного метода муляжа и современных цифровых 3D-технологий - Clo3D и Optitex, а также их роль в совершенствовании конструкции одежды и повышении эффективности производства. Результаты исследования показывают, что использование цифровых технологий моделирования при создании верхней одежды сложного кроя способствует повышению качества продукции, точности конструкции и эстетических показателей.

Ключевые слова: верхняя одежда, сложный крой, моделирование, метод муляжа, САПР, 3D-конструирование, пластичность ткани, асимметрия, конструктивные линии.

Abstract: This article analyzes modern methods of designing and modeling complex-cut outerwear, constructive solutions, and the influence of fabric properties on garment shaping. The study also highlights the integration of traditional graphic methods, alternative draping techniques, and modern 3D digital technologies such as Clo3D and Optitex, as well as their role in improving garment construction and increasing production efficiency. The research findings demonstrate that the use of digital modeling technologies in the development of complex-cut outerwear enhances product quality, construction accuracy, and aesthetic characteristics.

Keywords: outerwear, complex cut, modeling, draping method, CAD, 3D garment construction, fabric plasticity, asymmetry, constructive lines.

KIRISH

Zamonaviy moda sanoatida iste'molchilarning kiyim-kechak turlariga, xususan, ustki kiyimlarga (palto, kurtka, plash) bo‘lgan talabi nafaqat ularning himoya funksiyasi (issiq saqlash, shamol va yomg‘irdan himoya qilish), balki estetik mukammalligi va o‘ziga xosligi bilan ham belgilanmoqda. Bugungi kunda murakkab bichimdagi kiyim shakllari (asimmetrik, giperbolik hajmlar, transformatsiyalanuvchi elementlar) dizaynerlar va konstruktorlar oldiga yangi muhandislik vazifalarini qo‘ymoqda.

Ustki kiyimlarni modellashtirish - bu ko‘p qatlamli paket tarkibi (asosiy mato, qotirma, issiqlik saqlovchi material va astar) hamda inson tanasining dinamik harakatlarini hisobga olgan holda amalga oshiriladigan murakkab muhandislik jarayonidir. Bichim murakkablashgani sari an'anaviy konstruksiyalash usullarining (masalan, EMKO SEV, Myuller va o‘g‘illari) tekislikdagi hisob-kitoblari yetarli bo‘lmay qolmoqda. Shu sababli, murakkab konstruksiyalarni yaratishning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganish va yangi metodologik yondashuvlarni joriy etish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

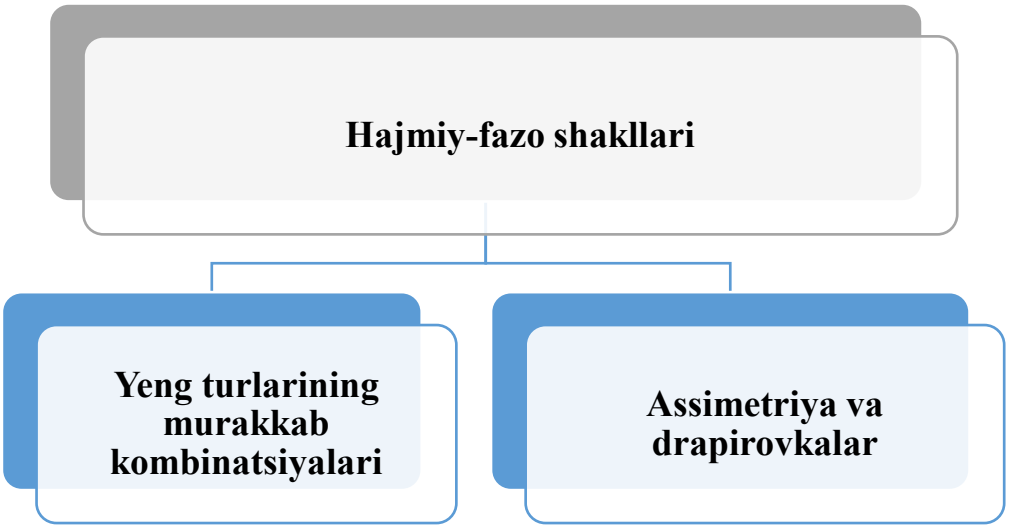
MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Muhandislik grafikasi, raqamli modellashtirish hamda zamonaviy texnologiyalar asosida kiyim loyihalash masalalari bir qator olimlar tomonidan tadqiq etilgani aniqlandi. Xususan, S. Sindarova va hammualliflar talabalarning ijodiy izlanishlarini rivojlantirishda AutoCAD va zamonaviy grafik dasturlarning ahamiyatini ta'kidlab, raqamli texnologiyalar loyihalash jarayonining aniqligi va samaradorligini oshirishini qayd etganlar. Z. Mirzaliyev, S. Sindarova va S. Eraliyevalar esa grafik fanlarni o‘qitishda innovatsion texnologiyalar hamda amaliy yondashuvlarning ijodiy fikrlashni rivojlantirishdagi o‘rnini yoritganlar. U. T.

Rixsiboyev va hamkorlari AutoCAD dasturidan foydalanish orqali konstruktiv chiziqlarni avtomatlashtirish masalalarini tahlil qilib, SAPR texnologiyalarining loyihalash sifatini oshirishdagi afzalliklarini ko‘rsatganlar. Shuningdek, tadqiqotchilar tomonidan 3D konstruksiyalash, muqobil mulyaj usullari va mato plastikligini hisobga olgan holda modellashtirish texnologiyalari murakkab bichimli kiyimlarni yaratishda muhim omil sifatida e’tirof etilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Murakkab bichimdagi ustki kiyimlarning shakli odatda kiyimning an‘anaviy siluet tushunchalaridan (to‘g‘ri, trapesiya, yarim yopishgan) chetga chiqadi. Bunday kiyimlar arxitektonikasini quyidagi guruhlarga bo‘lish mumkin:



Hajmiy-fazo shakllari: oversayz (oversize), O-siluet (pilla shakli) va dekonstruktiv shakllar.

Yeng turlarining murakkab kombinatsiyalari: reglanka-koketka, yaxlit bichilgan yenglar (ostki qismi qo‘shimcha bo‘lakli - “lastovitsa”li), diagonal chiziqli yenglar hamda yaponcha bichimdagi (“kimono”) yenglar.

Assimetriya va drapirovkalar: kiyimning chap va o‘ng tomonlarining mutanosib bo‘lmasligi, old bo‘lakda hosil bo‘luvchi murakkab burmalar hamda burma-cho‘ntaklar.

Konstruksiyani murakkablashtiruvchi asosiy omillardan biri bu konstruktiv-dekorativ chiziqlar (releflar, podrezlar) hisoblanadi. An’anaviy ko‘krak va bel vatachkalari (vytochka) kiyimning estetik ko‘rinishini ta’minlash maqsadida relef chiziqlariga ko‘chiriladi yoki murakkab burmalar ichiga yashiriladi. Bunday holatda andozalarni to‘g‘ri shakllantirish uchun tananing bo‘rtib chiqqan qismlari (ko‘krak, kurak, dumba) va ularning kiyim sirtidagi proeksiyalari matematik aniqlikda hisoblanishi lozim.

Murakkab hajmli ustki kiyimlarni loyihalashda materialshunoslik asoslarini chuqur bilish talab etiladi. Mato xususiyatlari kiyimning yakuniy ko‘rinishini to‘liq belgilaydi. Matoning buralganda va erkin osilib turganda qanday shakl olishi uning plastikligiga bog‘liq. Agar dizayn yumshoq qatlamlar va to‘lqinli burmalardan iborat bo‘lsa, plastikligi yuqori bo‘lgan materiallar (jun, kashmir, yumshoq tvid) tanlanadi. Agar kiyim geometrik, qat’iy va arxitekturaviy shaklga ega bo‘lishi kerak bo‘lsa, shaklni saqlovchi zich matolar (drap, sukno, laminatsiyalangan va ko‘p qatlamli membranali matolar) qo‘llaniladi.

Namlab-isitib ishlov berish (NII) xususiyati ustki kiyim matolarida, ayniqsa jun to‘qimalarda, qisqarish va cho‘zilish (surova va otyajka) jarayonlarida muhim ahamiyat kasb etadi. Murakkab bichilgan yenglar va bo‘yinbozlar sohasida matoga dazmol yordamida shakl beriladi. Agar mato NII jarayoniga yetarlicha beriluvchan bo‘lmasa, konstruksiyada qo‘shimcha choklar kiritilishi majburiy hisoblanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ustki kiyimda asosiy matodan tashqari, issiqlik saqlovchi qatlam (sintepon, tivit, junli vatin) va astar matosi mavjud. Murakkab bichimda ushbu qatlamlarning qalinligi hisobiga ichki o‘lchamlar kichrayadi.

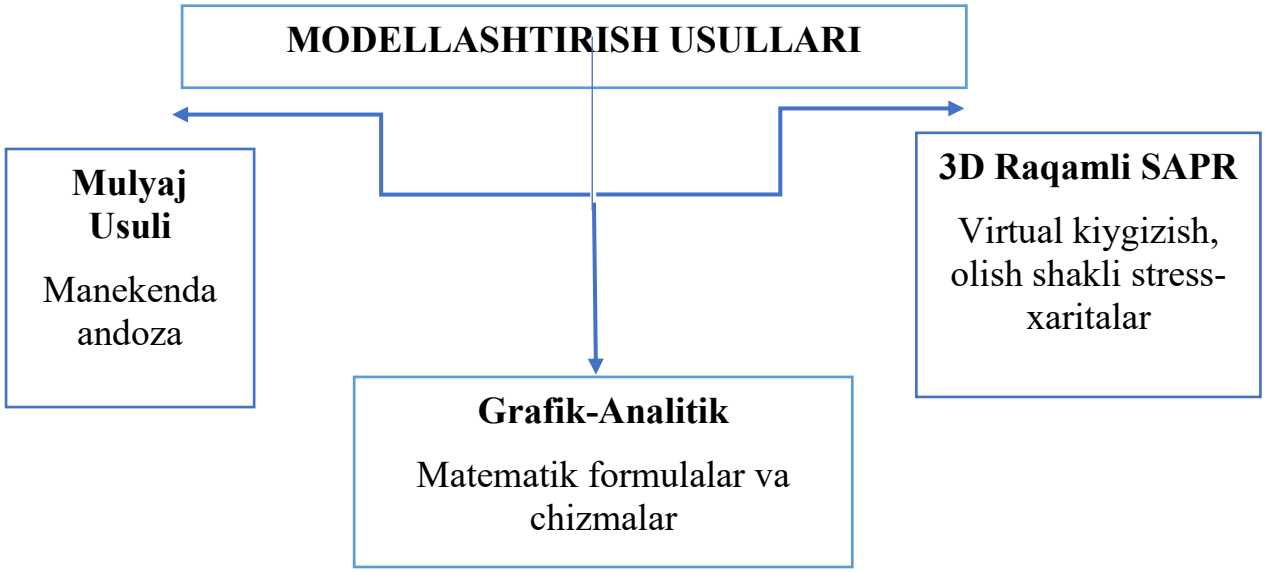
1-jadval

Murakkab konstruksiyalarni loyihalashda qatlamlar qalinligi bo‘yicha beriladigan minimal qo‘shimcha haq (priposka) miqdorlari

Kiyim turi	Paket qalinligi (mm)	Erkin harakatlanish uchun qo‘shimcha haq P_{g}, sm)	Texnologik paket qalinligi uchun qo‘shimcha (sm)
Yengil plash/Palto	1.5 - 2.5	1.5 - 2.5, 6.0 - 8.0	1.0-1.5
Mavsumiy (demisezon) palto	3.0 - 4.5	8.5-11.0	2.0-2.5
Qishki qalin palto/Kurtka	5.8-8.0	12.0-16.0	3.5-4.5

Modellashtirish va konstruksiyalashda murakkab shakllarni yaratish uchun konstruktorlar uchta asosiy usuldan foydalanadilar. Eng yuqori natijaga ushbu usullarni o‘zaro kombinatsiyalash orqali erishiladi (1-jadval).

Grafik-analitik modellashtirish kiyimning tayanch asos andozasini (baza) chizishdan boshlanadi. Keyinchalik grafik usul orqali vitochkalarning o‘rni o‘zgartiriladi, bo‘laklar parallel yoki konussimon tarzda kengaytiriladi. Biroq bichim haddan tashqari murakkab bo‘lganda (masalan, uch o‘lchamli spiral releflarda) tekislikdagi chizma kiyimning fazoviy holatini to‘liq, ya’ni 100% aniqlikda aks ettira olmaydi.



Mulyaj (makatlash yoki tatbiq etish) usuli kutyure (Haute Couture) modalar uyining poydevori hisoblanadi. Dizayner to‘g‘ridan-to‘g‘ri maneken yoki inson tanasida bo‘z (makat) matosidan foydalanib, kiyim shaklini pinlar yordamida sanchish orqali hosil qiladi.

• Afzalligi: matoning to‘kilishi, burmalanishi va dinamikasi real vaqt rejimida ko‘rinadi. Ushbu usul murakkab drapajlar va asimmetrik siluetlarni yaratishda eng samarali yondashuv hisoblanadi.

• Kamchiligi: ko‘p vaqt va yuqori xarajat talab qiladi, shuningdek, ommaviy ishlab chiqarishga moslashtirish murakkab hisoblanadi.

Zamonaviy 3D raqamli modellashtirish bugungi kunda kiyim-kechak SAPR (kompyuterlashtirilgan loyihalash tizimlari) dasturlari - Clo3D, Marvelous Designer, Optitex va Lectra orqali inqilobiy o‘zgarishlarni yuzaga keltirdi. Konstruktor andozani 2D tekislikda chizadi va uni darhol virtual manekenga (avatar) “kiygizib” ko‘rish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Dasturdagi “Stress Map” (kuchlanish xaritasi) funksiyasi kiyimning qaysi qismi qisib turgani yoki qayerda mato ortiqcha bo‘lib osilib qolganini ranglar (qizil,

ko‘k, yashil) yordamida ko‘rsatadi. Bu esa ishlab chiqarish jarayonida nuqsonli andozalar ulushini keskin kamaytirishga xizmat qiladi.

Murakkab bichimdagi ustki kiyimlarni yig‘ish (tikish) jarayoni ham standart kiyimlardan keskin farq qiladi va quyidagi texnologik qoidalarga rioya qilishni talab etadi:

1. Dublyajlash (Duplication): murakkab kesimlar, asimmetrik burchaklar va cho‘ntak atroflari kiyim deformatsiyalanib ketmasligi uchun flizelin yoki dublerin yordamida to‘liq yoki qisman qotiriladi.
2. Murakkab burchaklarni qayta ishlash: relef chiziqlari o‘tkir burchak ostida kesishganda chok haqlari ichki tomondan qirqiladi (nadsechka qilinadi), aks holda chok ichida mato to‘planib, kiyimning tashqi ko‘rinishini buzadi.
3. Astar va asos mutanosibligi: murakkab bichimli ustki kiyimlarda astar matosi asos andozasidan biroz erkinroq qilib bichiladi (odatda orqa bo‘lak o‘rtasidan 1,5-2,0 sm katlama burma beriladi). Bu esa harakat jarayonida kiyimning tortishib qolishining oldini oladi.

XULOSA

Murakkab bichimdagi ustki kiyimlarni modellashtirish - bu san’at va aniq muhandislik fanlarining sintezidir. Zamonaviy bozor talablariga javob beradigan raqobatbardosh kiyimlarni yaratishda faqat dizaynerlik fantaziyasining o‘zi yetarli emas. Konstruktor matoning fizik-mexanik xususiyatlarini hamda ko‘p qatlamli kiyim paketining qalinligini andozaga to‘g‘ri tatbiq eta olishi lozim.

An’anaviy mulyaj uslubining estetik imkoniyatlarini zamonaviy 3D raqamli dasturlar (SAPR) bilan uyg‘unlashtirish kiyim loyihalash jarayonini sezilarli darajada tezlashtiradi, xomashyo sarfini kamaytiradi va mahsulotning yuqori sifatini ta’minlaydi. Kelajakda kiyim modellashtirish jarayonlari to‘liq raqamlashtirilgan antropometrik ma’lumotlar hamda sun’iy intellekt tizimlari yordamida yanada optimallashtirilishi kutilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Sindarova Sh. AUTOCAD dasturidan foydalanib talabalarning ijodiy izlanishlarini rivojlantirish // Наука и технология в современном мире. - 2023. - Т. 2. - № 14. - Б. 38-41.
2. Mirzaliyev Z. E., Sindarova S., Eraliyeva S. Z. Develop students’ knowledge, skills and competencies through the use of game technology in the teaching of school drawing // American Journal of Social and Humanitarian Research. - 2021. - Vol. 2. - No. 1. - P. 58-62.

3. Sindarova S. M., Rikhsibaev U. T., Khalilova H. E. The need to research and use advanced pedagogical technologies in the development of students' creative research // Academic Research in Modern Science. - 2022. - Vol. 1. - No. 12. - P. 34-40.

4. Mirzaliev Z., Sindarova S., Eraliyeva S. Organization of independent work of students on drawing for implementation of the practice-oriented approach in training // International Journal of Progressive Sciences and Technologies. - 2019. - Vol. 17. - No. 1. - P. 297-298.

5. Sindarova Sh. M. O'yinli texnologiyalardan foydalanish orqali o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish (chizmachilik fani misolida) // Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences. - 2021. - T. 1. - № 11. - Б. 686-691.

6. Maxammatovna S. S. Methods of solving some problems of teaching engineering graphics // Spanish Journal of Innovation and Integrity. - 2022. - No. 7. - P. 97-102.

7. Rixsiboev U. T., Xalilova X. E., Sindarova Sh. M. AutoCAD dasturidan foydalanib detallardagi o'tish chiziqlarini qurishni avtomatlashtirish // Science and Education. - 2022. - T. 3. - № 4. - Б. 534-541.

8. Bobomurotov T. G., Rikhsiboev U. T. Fundamentals of designing triangles into sections equal 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17 and 19 // Central Asian Journal of Theoretical and Applied Science. - 2022. - Vol. 3. - No. 2. - P. 96-101.

9. Makhammatovna S. S. Pedagogical and psychological aspects of improving the methods of developing students' creative research // Web of Semantic: Universal Journal on Innovative Education. - 2023. - Vol. 2. - No. 3. - P. 37-41.

10. Abduraximova F. A., Ibroximova D. N. Q., Sindarova Sh. M., Pardaev M. S. O'. G'. L. Trikotaj mahsulotlar ishlab chiqarish uchun paxta va ipak ipini tayyorlash va foydalanish texnologiyasi // Science and Education. - 2022. - T. 3. - № 4. - Б. 448-452.

HARBIY TA’LIM MASHG‘ULOTLARINI TASHKIL ETISHNING O‘ZIGA XOS JIHATLARI

Sotvoldiyev Abdulhoshim Yuldashovich
Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti
Harbiy ta’lim fakulteti uslubiy tayyorgarlik sikl katta o‘qituvchisi, dotsent

Annotatsiya: Mazkur maqolada harbiy ta’lim mashg‘ulotlarida pedagogik va tashkilotchilik tamoyillarini qo‘llash orqali ta’lim samaradorligini oshirish va o‘quvchilarning harbiy tayyorgarlik darajasini mustahkamlash imkoniyatlari asoslab beriladi. Harbiy ta’lim jarayonida mashg‘ulotlarni rejalashtirish, o‘quv faoliyatini samarali tashkil etish va nazorat qilish masalalari tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada harbiy tayyorgarlikda metodik yondashuvlar, interaktiv va amaliy mashg‘ulotlarning ahamiyati, shuningdek, o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini shakllantirishdagi roli ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: o‘quv jarayoni, metodik yondashuvlar, interaktiv mashg‘ulotlar, harbiy ta’lim, amaliy mashg‘ulotlar, o‘quvchilarning malakasi, ta’lim samaradorligi.

Аннотация: В статье обоснованы возможности повышения эффективности обучения и укрепления уровня военной подготовки учащихся путем применения педагогических и организационных принципов в военном обучении. Анализируются вопросы планирования занятий, эффективной организации и контроля учебной деятельности в процессе военного обучения. В статье также рассматриваются методические подходы к военной подготовке, важность интерактивных и практических занятий, а также их роль в формировании знаний, умений и навыков учащихся.

Ключевые слова: образовательный процесс, методические подходы, интерактивные занятия, военное образование, практические занятия, квалификация учащихся, эффективность образования.

Annatation: This article substantiates the possibilities of increasing the effectiveness of military education and strengthening the level of military training of students by applying pedagogical and organizational principles in military training. In the process of military education, issues of planning training, effective organization and control of training activities are analyzed. The article also highlights the importance of methodological approaches, interactive and practical training in military training, as well as their role in the formation of students' knowledge, skills and abilities.

Keywords: educational process, methodological approaches, interactive training, military education, practical training, student skills, educational effectiveness.

KIRISH

Mamlakatimizda boshqa sohalarda bo‘lganida singari harbiy mutaxassislar tayyorlashda ham katta ijobiy o‘zgarishlar ro‘y bermoqda. Ofitser kadrlarga qo‘yiladigan talablar oshib bormoqda. Chunki hozirgi ofitser faqat ma’lum bir sohada chegaralangan bilimlar egasi bo‘lgan tor ixtisosli mutaxassis emas, balki chuqur intellektual qobiliyatga ega bo‘lgan, keng dunyoqarashli, yuksak madaniyatli va ma’naviyatli inson, o‘z bilimi, shaxsiy namunasi bilan o‘z bo‘ysunuvchilariga tarbiya va ta’lim bera oladigan pedagog bo‘lishi zarur. [1]

Talaba kursantlarning o‘zlashtirish jarayonidagi faoliyatlari bilim, ko‘nikma va malakalarni egallashdan iborat bo‘lib, ta’lim jarayoni esa tarbiya jarayoni bilan chambarchas bog‘langan holda amalga oshiriladi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Harbiy mashg‘ulotlar nazariy, amaliy, ko‘rgazmali, taktik, taktik saf, nazorat shakllarida o‘qitilishi va ularning aksariyat qismi amaliy bo‘lib, O‘zbekiston Respublikasinin Qurolli Kuchlari Nizomlarining talablari asosida olib borilishi, otish tayyorgarliklari bo‘yicha mashg‘ulotlari o‘quv va jangovor qurollar bilan ishlash bo‘yicha ko‘rsatma va yo‘riqnomalarga amal qilinishi, mashg‘ulotlarning aksariyat qismi, o‘quv-moddiy baza bilan chambarchas bog‘liqligi, harbiy ta’lim mashg‘ulotlarining o‘ziga xos tomonlari bo‘lib hisoblanadi. [2]

Mashg‘ulot rahbarining harbiycha mashg‘ulotlarning o‘ziga hos prinsiplaridan og‘ishmagan holda o‘z faoliyatiga tanqidiy qarashi, ta’lim berishning ilg‘or yangi uslublarini qo‘llashda orttirilgan tajribalarga tayanishi maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Harbiy ta’limni o‘qitilishi jarayoni o‘ziga hos mantiqiy ketma-ketlik bilan aniq maqsadga yo‘naltirish bilan amalga oshiriladi. Ketma-ketlik quyidagi bosqichlardan iborat bo‘lishi ko‘zda tutiladi: mashg‘ulotning maqsadidan kelib chiqib, kursantlar oldiga topshiriq qo‘yish; mashg‘ulotni o‘tkazilishida kursantlarda bilimga bo‘lgan qiziqishni hosil qilishga yo‘naltirish; mashg‘ulot davomida kursantlar tomonidan yangi materialni qabul qilinishining murakkab bo‘lmagan usullaridan foydalanish; qabul qilingan yangi materialni tahlil qilish, umumlashtirish; ilmiy tushunchalarni hosil qilish; egallagan bilimlarni mustahkamlash va takomillashtirish; malaka va ko‘nikmalarni shakllantirish; bilim, malaka va ko‘nikmalarni qo‘llash; kursantlar egallagan bilim, malaka va ko‘nikmalarni tekshirish; ta’lim berish natijalarini tahlil qilish. [3]

Harbiy ta’limni tashkillashtirishda bu ketma-ketlikda o‘qitishni, harbiy pedagogik jarayoni bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan harbiy tayyorgarlik va tarbiyani o‘z ichiga olgan murakkab ijtimoiy hodisadir.

Harbiy tayyorgarlik deganda askarlarga amaliy faoliyat uchun zarur bo‘lgan harbiy bilim, mahorat va ko‘nikmalarni berishning uyushgan va maqsadli jarayoni, shuningdek jangovar harakatlarni o‘tkazish (jangovar vazifalarni bajarish) uchun harbiy jamoalarni tayyorlash tushuniladi.

Harbiy pedagogik jarayonning mohiyati komandirlarning zamonaviy urush sharoitida jangovar operatsiyalarni muvaffaqiyatli o‘tkazish (jangovar vazifalarni bajarish) uchun harbiy mutaxassislar, bo‘linmalar va jamoalarni tayyorlash bo‘yicha maqsadli tashkiliy va ma’rifiy faoliyatidan iborat. Harbiy yo‘nalish, askarlarning o‘ziga xos mehnat va yashash sharoitlari harbiy pedagogik jarayonning mazmuni, metodologiyasiga qat'iy ta’sir qiladi, uning o‘ziga xos xususiyatlarini belgilaydi. [4]

Harbiy pedagogik jarayonning dolzarbligi va muhim xususiyati shundan iboratki, u harbiy xizmatchilarning xizmat faoliyati bilan ajralmas birlikda amalga oshiriladi va aniq amaliy xususiyatga ega ekanligi bilan ajralib turadi. [5] Harbiy xizmatchilar tomonidan o‘quv jarayonida olingan bilim, mahorat va ko‘nikmalar jangovar harakatlarda jangovar topshiriqlarni bajarishda qo‘llaniladi. Bu, bir tomondan, harbiy xizmatchilardan yuqori bilim, ko‘nikma, mahorat va qobiliyatlarini talab qiladi, boshqa tomondan - jangovar va safarbarlik tayyorgarligini mustahkamlash, saqlashga va rivojlantirishga yordam beradi. [6]

Harbiy pedagogik jarayon-bu harbiy xizmatchilar va harbiy jamoalarni jangovar vazifalarni bajarish uchun qo‘llanilashga mo‘ljallangan harakatlarga tayyorlash bo‘yicha nafaqat komandirlar, baki, o‘quv tuzilmalari mutaxassislarining maqsadli, uyushgan ta’lim faoliyati tizimidir.

Tinchlik davrida, harbiy-pedagogik jarayonning asosiy maqsadi, harbiy xizmatchilar va bo‘linmalarning yuqori jangovar tayyorgarligini saqlash, ularning jangovar tayyorgarlik vazifalarini muvaffaqiyatli hal etish uchun munosib ravishda tayyorlashdan iborat. [7]

TAHLIL VA NATIJALAR

Bo‘lajak ofitserlarni va harbiy jamoalarni tayyorlash, harbiy qismlar va bo‘linmalarning jangovar tayyorgarligini oshirishda ofitserlarning, komandir va tarbiyachilarning harbiy-pedagogik bilimlari darajasiga qo‘yilayotgan talablar tobora oshib bormoqda. Shu bilan birga harbiy pedagogikaning vazifalari doirasi ham kengayib bormoqda. [8]

Harbiy pedagogikaning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

harbiy-pedagogik jarayonning mohiyati, xususiyatlari va qonuniyatlarini va uning tarkibiy qismlari bo‘lmish ta’lim, tarbiya, ruhiy tayyorgarlik, rivojlanish, mustaqil tarbiya, mustaqil ta’lim olish jarayonlarini o‘rganish;

jamiyatda va Qurolli Kuchlarda ro‘y berayotgan o‘zgarishlar asosida, shuningdek jangovar texnika va qurol-yarog‘ning takomillashuvi, jangni olib borish usullari, shaxsiy tarkibdagi miqdor va sifat o‘zgarishlari, jangovar tayyorgarlikni kuchaytirish vazifalaridan kelib chiqib ta’lim va tarbiya prinsiplarini aniqlash, shakllari va metodlarini rivojlantirib, takomillashtirib borish;

turli toifadagi harbiy xizmatchilar bilan turli sharoitlarda ta’lim-tarbiya jarayonini amalga oshirishda ta’lim va tarbiya prinsiplari talablarini muvaffaqiyatli amalga oshirish sharoitlarini aniqlash va asoslash;

qo‘shin turlarining, turli ixtisoslikdagi harbiy mutaxassislarni tayyorlashning o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib ta’lim va tarbiya metodlari tizimini ishlab chiqish va takomillashtirib borish;

ta’lim-tarbiya ishlarini tashkil etish shakllarini takomillashtirish va rivojlantirish, askarlar va harbiy jamoalar ta’limi va tarbiyasi darajasini aniqlash, tekshirish va baholashning samarali yo‘llarini tadqiq qilish;

harbiy-pedagogik jarayonning rivojini bashorat qilish rejalashtirish;

didaktik tadqiqotlarning markaziy muammosi sifatida askarlar bilish faoliyatini faollashtirish, alohida olingan askarlar va harbiy jamoalarning yuksak harbiy-professional tayyorgarlik darajasiga ega bo‘lish vaqtini qisqartirish yo‘llarini, usullarini va vositalarini izlash va ularni qo‘llash;

harbiy jamoalarning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganish va ta’lim-tarbiya jarayonida ularni hisobga olish;

jangovar tayyorgarlik va harbiy intizomni, askarlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, ma’naviy-axloqiy kamolotga erishish yo‘llarini o‘rganish;

harbiy xizmatchilar va harbiy jamoalar o‘rtasida musobaqa tashkil etishning pedagogik shartlarini aniqlash;

jamoani jipslashtirish, unda nizom talablariga xos o‘zaro munosabatlarni, sog‘lom ruhiy muhit va ijtimoiy fikrni shakllantirish metodlarini o‘rganish va boshqalar. [1]

XULOSA

Harbiy pedagogik jarayonda tashkillashtiriladigan o‘quv-tarbiyaviy jarayon zamonaviy ta’lim jarayonidan o‘zining hosligi bilan tubdan farq qiladi. Yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan ta’lim-tarbiya jarayoni va o‘quv-moddiy bazaning shakllantirilishi va o‘quv-tarbiyaviy jarayonda qo‘llanilishi faqatgina harbiy pedagogikaga mosligi va hosligi bilan umumiy pedagogikadan ajralib turadi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Satibaldiyev A., Karimjonov A. Harbiy pedagogika. O‘quv qo‘llanma. T.: 2004.

2. Добродон Е.В. Современная военная педагогика: проблемы и перспективы / Вестник Донецкого педагогического института. 2018. - С.122.

3. Ширли В. Военная психология и педагогика / Под ред. В. Ф. Кулакова. М.: Совершенство, 1998. 140 с.

4. Беспалько В.П. С лагаемы е педагогической технологии. — Москва: Педагогика, 1989.

5. Tolipov O‘, Usmonboyeva M. “Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari”. Toshkent:” Fan”- 2006.

6. Tolipov O‘, Usmonboyeva M. “Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot”. T oshkent. “Fan”- 2005.

7. Tursunov I., Nishonaliyev U. “Pedagogika kursi”. Toshkent: “Pedagog - 1997.

8. Farberman B. “Ilg‘or pedagogik texnologiyalar” Toshkent: “Fan” - 2000.

HARBIY TA’LIM FAKULTETI TALABALARIDA TOLERANTLIK KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH OMILLARI

Qarshiev Azamat Raxmonovich
Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti
Harbiy ta’lim fakulteti uslubiy tayyorgarlik sikl o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada harbiy ta’lim fakulteti talabalarida tolerantlik ko‘nikmalarini rivojlantirish masalalari yoritilgan. Shuningdek, tolerantlik ko‘nikmalarining nazariy-metodik asoslari, ularni rivojlantirishda ta’lim muassasalari, pedagogik texnologiyalar, ijtimoiy-psixologik muhit va talabalarning shaxsiy faoliyati kabi omillarning o‘rni tahlil qilingan. Bugungi globallashuv davrida jamiyat taraqqiyoti, turli millat, din va madaniyat vakillarining o‘zaro muloqoti tolerantlik tamoyillariga asoslangan holda shakllanishi bilan uzviy bog‘liqdir. Shu bois oliy ta’lim jarayonida talabalarda bag‘rikenglik, hurmat, hamkorlik, fikrlar xilma-xilligini qabul qilish hamda nizoli vaziyatlarni ijobiy hal etish ko‘nikmalarini shakllantirish muhim omil hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: Tolerantlik, muloqat turlari, muloqat madaniyati, romantik tuyg‘ular, jamiyat, pedagogik mahorat, pedagogik tolerantlik, ijobiy-ruhiy iqlim.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы развития толерантности у студентов факультета военного образования. Также проанализированы теоретико-методологические основы толерантных навыков, роль таких факторов, как образовательные учреждения, педагогические технологии, социально-психологическая среда и личностная деятельность студентов в их развитии.гогические технологии, социально-психологическая среда и личностная деятельность студентов в их развитии. В современную эпоху глобализации развитие общества неразрывно связано с формированием диалога между представителями разных национальностей, религий и культур на основе принципов толерантности. Поэтому важным фактором является формирование у студентов навыков толерантности, уважения, сотрудничества, принятия разнообразия мнений и позитивного разрешения конфликтных ситуаций в процессе высшего образования.

Ключевые слова: толерантность, виды общения, культура общения, романтические чувства, общество, педагогическое мастерство, педагогическая толерантность, позитивно-психологический климат.

Annotation. The article discusses the issues of developing tolerance among students of the Faculty of Military Education. The theoretical and methodological foundations of tolerant skills, the role of such factors as educational institutions, pedagogical technologies, the socio-psychological environment and personal activity of students in their development are also analyzed. educational technologies, socio-psychological environment and personal activity of students in their

development. In the modern era of globalization, the development of society is inextricably linked with the formation of a dialogue between representatives of different nationalities, religions and cultures based on the principles of tolerance. Therefore, an important factor is the formation of students' skills of tolerance, respect, cooperation, acceptance of a variety of opinions and positive conflict resolution in the higher education process.

Keywords: Tolerance, types of communication, communication culture, romantic feelings, society, pedagogical skills, pedagogical tolerance, positive psychological climate.

KIRISH

Mustaqillikning dastlabki yillarida xalqimiz o‘zining azaldan mavjud bo‘lgan yaratuvchanlik, bunyodkorlik, barqarorlik bag‘rikenglik va tolerantlik kabi qadriyatlarini qayta tikladi. O‘zbek xalqi o‘zining shakllanishi va rivojlanishi jarayonida o‘zida ajoyib fazilatlarni rivojlantirib kelayotgan xalqlardan biridir. Uning bu fazilatlari mustaqillik yillarida yanada ham yorqin nomoyon bo‘ldi [1].

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

O‘zbeklar azal-azaldan o‘zida tolerantlik tuyg‘ulariga boy millat hisoblanadi. Ota bobolarimiz necha asrlar moboynida shu bepayon mintaqada qanday hamjihat bo‘lib, qanday qadriyatlar asosida yashab kelgan bo‘lsa, tarix va hayot qadrini tabiatning o‘zi bizni-butun O‘rta Osiyo xalqlarini aynan ana shunday do‘stlik va hamkorlik ruhida hayot kechirishga da’vat etadi.

“Tolerantlik” lotincha “tolerantia” – “sabr-toqat” degani bo‘lib, bag‘rikenglik, o‘zgalarning turmush tarzi, xulq-atvori, odatlari, his-tuyg‘ulari, fikr mulohazalari, g‘oya va e’tiqodlariga nisbatan toqatli bo‘lish. Tolerantlikning asosiy maqsadi o‘quvchi yoshlarga bag‘rikenglik, o‘zga din, millat vakillariga hurmat, ularning qadriyatlarini e’zozlash, milliy boyliklariga hurmat bilan qarash, toqatlilik, bardoshlilik, do‘stlik, birodarlik, vatanparvarlik, saxiylik, sadoqatlilik, o‘zgalarga hurmat nazari bilan qarash ko‘nikmalarini shakllantirishdan iborat [2].

Yoshlarda tolerantlik sifatlarini shakllantirishda Sharq mutafakkirlari merosining o‘rni kattadir. “…O‘qituvchi – deydi Al Forobiy, - aql-farosatga, chiroylik nutqqa ega bo‘lishi va o‘quvchilarga aytmoqchi bo‘lgan fikrlarini to‘la va aniq ifodalay olishni bilmog‘i zarur”. U o‘z fikrini davom ettirib: - “O‘qituvchi va rahbarning vazifasi dono davlat rahbari vazifasiga o‘xshaydi, shu sababli o‘qituvchi eshitgan va ko‘rganlarining barchasini eslab qolishi, aql-farosatga, chiroylik nutqga ega bo‘lishi, o‘quvchilarga aytmoqchi bo‘lgan fikrlarini to‘la va aniq ifodalab berishni bilmog‘i lozim. Shu bilan birga o‘z or-nomusini qadrlashi, adolatli bo‘lmog‘i lozim. Ana shundagina u insoniylikning yuksak darajasiga ega bo‘ladi va baxt cho‘qqisiga erishadi”, – deb ta’kidlaydi.[3]

Barcha kasblar orasida o‘qituvchilik kasbi o‘zgacha va muhim ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. Zero, o‘qituvchi yosh avlod qalbi kamolotining me’mori, yoshlarga ta'lim-tarbiya beruvchi insondir. Bugungi kunda u yoshlarni g‘oyaviy

siyosiy jihatdan chiniqtirib tabiat, jamiyat, ijtimoiv hayot tafakkur taraqqiyoti va tolerantlik sifatlarini, qonuniyatlarini o‘rgatadi, yoshlarni mehnat faoliyatiga tayy orlab, kasb-hunar sirlarini puxta egallashlarida ko‘maklashadi va jamiyat uchun muhim bo‘lgan ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatlami hal etadi [4]

Ana shu mas’uliyat o‘qituvchidan o‘z kasbining mohir ustasi bo‘lishni, o‘quvchilarga tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatib, ularning qiziqishi, qobiliyati, iste’dodi, e’tiqodi va amaliy ko‘nikmalarini har tomonlama rivojlantirish yo‘llarini izlab topadigan kasb egasi bo‘lishni talab etadi. Buning uchun doimo o‘qituvchilarning kasbiy mahoratini, ko‘nikma va malakalarini oshirib borish, ularga har tomonlama g‘amxo‘rlik qilish, zarur shart- sharoitlar yaratish, kerakli moddiy va ilmiy metodik hamda texnik yordam ko‘rsatish, o‘qituvchilarning ijodiy tashabbuskorligini muntazam oshirib borishga ko‘maklashish lozim [2].

Tolerantlik o‘zgalarning xatti-xarakati va fikr mulohazalari, g‘oyalari va e’tiqodlariga toqatli, chidamli va kengfe’llik bilan munosabatda bo‘lishni anglatadi. O‘zgalarning fikriga, mulohazalariga va e’tiqodlariga tabiiy ravishda bo‘ysunishni anglatmaydi. Ijtimoiy ishga oid ensiklopedik lug‘atda tolerantlikni boshqalarning madaniy, irqiy va boshqa tafovutlarini tan olish, qadrlash va hurmat qilish, ularga bag‘rikenglik bilan munosabatda bo‘lish sifatida ta’riflanadi.

Tolerantlik bugungi kunda insonlar hayotini tartibga soluvchi kuchli vosita sifatida davlat tuzilishi, ijtimoiy tizimda va inson huquqlarining rivojlanishida etakchi omil bo‘lib qolmoqda. Shu nuqtai nazardan qaraganda, talabalarda aynan “Axborot soati” darslarida tolerantlikni shakllantirish o‘ta muhim psixologik jarayon sanaladi. Bu jarayonni tashkil etishda esa o‘quv vositalari va o‘qituvchining o‘rni beqiyos hisoblanadi. Zero, tolerantlik tushunchasi o‘z tarkibiga chidam, bardosh, o‘zgalarning hayot tarzi, fikrlashi, xatti-harakati, qadriyatlariga toqat qilish, ularga hurmat nazari bilan qarash, atrofdagilarni kamsitmaslik kabi tushunchalarni ham qamrab olgan.

O‘zbek tadqiqotchilaridan M.Xajievaning fikricha, tolerantlik turli ijtimoiy va e’tiqodiy tafovutlarga ega insonlar va millatlarni bir biriga bog‘lab, ular o‘rtasida do‘stona munosabatni va muhitni yaratish orqali ijtimoiy rivojlanishni ta’minlaydi[5].

Tadqiqotchi Z.Husniddinov esa, bu tushunchaga quyidagicha ta’rif beradi: “tolerantlik umumiy ma’noda biror narsa, hodisani, o‘zgacha fikr va qarashni, o‘z shaxsiy tushunchalaridan qat’iy nazar, imkon qadar chidam va toqat bilan qabul qilishni anglatadi” [3].

Zamonaviy mahalliy ilm-fanda bag‘rikenglik hodisasi juda faol o‘rganilmoqda. Olimlar etnik va ijtimoiy psixologiyani nazariy va amaliy tadqiqotlarini olib boradilar, ular millatlararo munosabatlar psixologiyasining jihatlari va bu munosabatlarda shaxsning roliga tegishlidir.

Ushbu talqinda bag‘rikenglik boshqalarning huquqlarini tan olish, boshqalarni teng huquqli deb qabul qilish, tushunish va rahm-shafqatni talab qilish,

boshqa xalqlar va madaniyatlar vakillarini qanday bo‘lsa, shunday qabul qilish va ular bilan o‘zaro munosabatda bo‘lish istagini anglatadi. U o‘zining amaliy ifodasini chidamlilik, o‘zini o‘zi boshqarish, uzoq vaqt davomida salbiy ta’sirlarga dosh bera olish qobiliyatida ifodalanadi.

A.V.Petrovskiy “tolerantlik” tushunchasini adaptiv imkoniyatlarni kamaytirmasdan uzoq vaqt davomida noqulay ta’sirlarga dosh bera olish qobiliyati deb ta’riflagan. Umumiy ma’noda bag‘rikenglik har qanday ishda, ishda qat’iyat, qat’iyat va chidamlilik va chidash qobiliyati sifatida tavsiflanadi [2].

TAHLIL VA NATIJALAR

Psixologiyada “tolerantlik” deganda uning ta’siriga nisbatan sezgirlikning pasayishi, tahlikali vaziyatga milliy javob berish chegarasining oshishi natijasida har qanday noqulay omilga javob yo‘qligi yoki zaiflashishi tushuniladi.

Bag‘rikenglik - munosabatlardagi tinchlik uchun o‘z manfaatlarini buzishga tayyorlik. Kuchli tomonlarning manfaatlari zaiflarning manfaatlariga to‘g‘ri kelmaganligi sababli, manfaatlarning buzilishini har xil yo‘llar bilan tushunish kerak. Tolerantlik - bu shaxsiyatning sifati va ijtimoiy hayot hodisasi madaniyatning eng yuqori, asosiy qadriyatlariga tegishli.

Bizning fikrimizcha bag‘rikenglikning tegishli mezonlarini belgilash maqsadga muvofiqdir: turli xil xalqlar vakillari o‘rtasidagi haqiqiy tenglik (jinsi, irqi, millati, dini yoki boshqa biron bir guruhga mansubligidan qat’i nazar, barcha odamlar uchun ijtimoiy imtiyozlarga teng kirish); jamiyatning barcha a’zolarining boshqa ijtimoiy, madaniy va boshqa guruhlarga nisbatan o‘zaro hurmati, xayrixohligi va bag‘rikengligi; jamiyatning barcha a’zolarining siyosiy hayotida ishtirok etish uchun teng imkoniyatlar; milliy ozchiliklarning qonun bilan kafolatlangan madaniy o‘ziga xosligi va tillarini saqlash va rivojlantirish; ma’lum bir jamiyatda namoyish etilgan barcha madaniyatlar uchun an’analarga rioya qilish uchun haqiqiy imkoniyat; bu boshqa konfessiyalar vakillarining huquqlari va imkoniyatlarini buzmasa, din erkinligi; umumiy muammolarni hal qilishda hamkorlik va birdamlik; millatlararo va millatlararo munosabatlar sohasida va jinslar o‘rtasidagi munosabatlarda salbiy stereotiplarni rad etish [8].

Taqdim etilgan mezonlar zamonaviy tarixda bag‘rikenglikning eng to‘liq timsoli sifatida qabul qilingan liberal fuqarolik jamiyati modeliga mos keladi. Jamiyatning ushbu modelida xolis davlat har bir fuqaroning rivojlanish va o‘z ishonchini ifoda etish huquqini kafolatlovchi asosiy sub’ektga aylanadi.

Bag‘rikenglikning asosiy funksiyalari: insonparvarlik - sub’ektning qadriyat yo‘nalishlari va manfaatlarini shakllantirishga qaratilgan; identifikatsiya qilish - o‘zini har qanday guruhga qo‘shilish, o‘z pozitsiyasini guruhdagilar bilan bog‘lash usuli sifatida ishlaydi, mulohaza yuritish qobiliyatini, o‘zaro aloqalarning axborot maydonini kengaytirish istagini hosil qiladi; ijtimoiy moslashuvchan - bu sub’ektning atrof-muhit bilan aloqasini uyg‘unlashtiradi, sub’ektiv potensialingizni real baholashga, o‘zingizni rivojlantirish uchun asos yaratishga imkon beradi [3].

Bundan tashqari, bag‘rikenglikning quyidagi tarkibiy qismlari topilgan: kognitiv-qiymat - shaxsni shakllantirishga ko‘maklashish vazifasini bajaradi; muhim tizim, qadriyat yo‘nalishlari, dunyoni idrok etish va munosabat sifatini tavsiflaydi; integral - guruhning ham, shaxsning ham ahamiyati va ichki qiymatini tan olishni ta’minlaydi; motivatsion-ehtiyojga asoslangan - ijtimoiy moslashuv maqsadida “bag‘rikenglik” axloqiy mezonini shakllantirishdan iborat.

“Tolerantlik” - bag‘rikenglik hissi va boshqalarning fikrlariga hurmat bilan qarash, bu sizning o‘zingizning fikringizga to‘g‘ri kelmaydi. Bardoshlik har kimga o‘z qarashlarini erkin ifoda etish huquqini va amaliy hayotda odamlarning haqiqiy tengligini beradi, bu inson o‘z e’tiqodidan voz kechmasdan, shu bilan birga boshqa odamlarning fikrlariga yaxshi munosabatda bo‘lishida namoyon bo‘ladi [5].

Demak, tolerantlik juda keng falsafiy tushuncha bo‘lib, o‘zida toqatli bo‘lish, bag‘rikenglikni namoyish qilish, turli g‘oya, qarash va e’tiqodni teng yashovchanligini e’tirof etish va ularga samimiy munosabatda bo‘lish tushuniladi.

Tolerantlik - urf-odatlar, qarashlar, e’tiqodlarga nisbatan sabr-toqatlilik, chidamlilik, boadablik, andishalilikni, turli ijtimoiy va e’tiqodiy tafovutlarga ega insonlar va millatlarning olijanob g‘oya va niyatlar yo‘lida hamkor va hamjihat bo‘lib yashashi, do‘stona munosabatni va muhitni anglatadi [6].

Bag‘rikenglik har qanday vaziyatda odamga o‘z irodasiga qarshi chiqmaslik, suhbatdoshni kamsitmaslik va shaxsiy erkinlik prinsipini saqlab qolish imkonini beradi. Inson o‘zini qilmishidan xabardor bo‘lganda o‘zini bag‘rikeng deb biladi.

XULOSA

Tolerantlik (bag‘rikenglik) shaxsning individualligi barqarorligini va jamiyatdagi shaxsning uyg‘un rivojlanishini ta’minlaydi. Bag‘rikenglik toqat qilmaslikdan farqli o‘laroq, ko‘p millatli dunyoda madaniyatlararo o‘zaro ta’sir o‘tkazish uchun shart bo‘lib xizmat qiladi. Uning shakllanishi o‘z xalqiga, uning urf-odatlari, qadriyatlari va yutuqlariga hurmat tuyg‘usini tarbiyalash, dunyoning butun etnik va madaniy xilma-xilligini anglash va qabul qilishni o‘z ichiga oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz./ Sh.M. Mirziyoyev.- Toshkent: O‘zbekiston, 2016.- 56 b.

2. Петровский А.В. Психология и время. СПб.: Питер, 2007: 448 (на русском языке).

3. Ҳусниддинов З. Ўзбекистонда диний бағрикенглик (монография). - Тошкент ислом университети, 2006

4. Djurakulova A.X. O‘quvchilarning qobiliyatini shakllantirishda nostandart masalalar ahamiyati//O‘zbekiston Respublikasi Fanlarakademiyasi. – Toshkent. №1. 2011.–Б.139–140.

5. Хажиева М. Ўзбекистонда толерантлик жараèни. –Тошкент: ABU-MATBUOT KONSALT. 2008

6. “Concept for the development of higher education until 2030 of the Republic of Uzbekistan” dated October 8, 2019.

7. Akbaralievich, T. A. (2022). Planning of initial training in educational institutions before convocation. Confrencea, 7(7), 86–88. Retrieved from https://confrencea.org/index.php/confrenceas/article/view/328

8. A’zamov Inom Salimjonovich. (2022). Improvement Of the Development of Tolerance Skills in Future Teachers (Example of Training a Military Course of Work). Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching, 4, 147–150. Retrieved from https://geniusjournals.org/index.php/ejlat/article/view/458)

INTERFAOL TA’LIM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHDA RAQAMLI INFRATUZILMANING ROLI VA AHAMIYATI

Kenjayev Anvar Sattorovich
Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti
Harbiy ta’lim fakulteti uslubiy tayyorgarlik sikli katta o‘qituvchisi, dotsent
kenjayev.3113@gmail.com

Kobilov Nozimjon Mingboyevich
Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti
Harbiy ta’lim fakulteti uslubiy tayyorgarlik sikli o‘qituvchisi, dotsent
nozimjonqobilov7@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada interfaol ta’lim texnologiyalaridan foydalanishda raqamli infratuzilmaning o‘rni, uning sifatli ta’lim jarayonini ta’minlashdagi ahamiyati hamda samaradorlikka ta’sir etuvchi asosiy omillar tahlil etiladi. Raqamli infratuzilmaning texnik ta’minoti, internet tezligi, platformalarning funksionalligi, pedagoglarning raqamli kompetensiyasi va talabalarning texnologiyaga kirish imkoniyati interfaol ta’limning muvaffaqiyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatishi yoritiladi. Shuningdek, raqamli muhitda interfaol metodlarni joriy etishning psixologik, tashkiliy va metodik jihatlari o‘rganilgan.

Kalit so‘zlari: Interfaol ta’lim, raqamli infratuzilma, ta’lim texnologiyalari, raqamli kompetensiya, pedagogik samaradorlik, innovatsion ta’lim, onlayn ta’lim platformalari.

Аннотация: В статье анализируется роль цифровой инфраструктуры в использовании интерактивных образовательных технологий, ее значимость в обеспечении качественного учебного процесса, а также ключевые факторы, влияющие на эффективность. Освещается влияние таких компонентов, как техническое обеспечение цифровой среды, скорость интернета, функциональность образовательных платформ, цифровая компетентность педагогов и доступ обучающихся к технологиям на успешность интерактивного обучения. Кроме того, изучаются психологические, организационные и методические аспекты внедрения интерактивных методов в цифровой среде.

Ключевые слова: интерактивное обучение, цифровая инфраструктура, образовательные технологии, цифровая компетентность, педагогическая эффективность, инновационное образование, онлайн-платформы.

Annotation: This article analyzes the role of digital infrastructure in the use of interactive learning technologies, its importance in ensuring a high-quality educational process, and the key factors influencing effectiveness. It highlights how technical support, internet speed, platform functionality, teachers’ digital

competence, and students' access to technology directly affect the success of interactive learning. The study also examines the psychological, organizational, and methodological aspects of implementing interactive methods in a digital environment.

Keywords: interactive learning, digital infrastructure, educational technologies, digital competence, pedagogical effectiveness, innovative education, online learning platforms.

KIRISH

Zamonaviy texnologiyalar qo‘llanilgan mashg‘ulotlar o‘quvchilar egallayotgan bilimlarni o‘zlari qidirib topishlariga, mustaqil o‘rganib, tahlil qilishlariga, xatto xulosalarni ham o‘zlari keltirib chiqarishlariga qaratilgan. O‘qituvchi bu jarayonda shaxs va jamoaning rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyanishiga sharoit yaratadi, shu bilan bir qatorda, boshqaruvchilik, yo‘naltiruvchilik vazifasini bajaradi. Bunday o‘quv jarayonida o‘quvchi asosiy figuraga aylanadi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Raqamli infratuzilma – bu kompyuterlar, planshetlar, smart doskalar, internet tarmog‘i, videokonferensiya platformalari, o‘quv platformalari va dasturiy ta’minotlardan iborat kompleks tizimdir.

Ushbu tizim interfaol ta’lim jarayonida quyidagi imkoniyatlarni yaratadi: o‘quvchilarning darsda faolligini oshirish; real vaqt rejimida muloqot va fikr almashish; multimedia vositalaridan foydalanish orqali mavzuni yanada tushunarli qilish; masofaviy ta’lim sharoitida sifatli aloqa o‘rnatish; o‘quv materiallarini elektron ko‘rinishda saqlash va ulashish imkoniyati. Sifatli raqamli infratuzilmasiz interfaol texnologiyalar to‘laqonli ishlamaydi yoki o‘z funksional samaradorligini yo‘qotadi.

Bugungi kunda ta’lim muassasalarining o‘quv-tarbiyaviy jarayonida pedagogik texnologiyalardan foydalanishga alohida e’tibor berilayotganining asosiy sababi quyidagilardir:

Birinchidan, pedagogik texnologiyalarda shaxsni rivojlantiruvchi ta’limni amalga oshirish imkoniyatining kengligida “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunda rivojlantiruvchi ta’limni amalga oshirish masalasiga alohida e’tibor qaratilgan.

Ikkinchidan, pedagogik texnologiyalar o‘quv-tarbiya jarayoniga tizimli faoliyat yondashuvini keng joriy etish imkoniyatini beradi.

Uchinchidan, pedagogik texnologiya o‘qituvchini ta’lim-tarbiya jarayonining maqsadlaridan boshlab, tashxis tizimini tuzish va bu jarayon kechishini nazorat qilishgacha bo‘lgan texnologik zanjirni oldindan loyihalashtirib olishga undaydi [1].

Interfaol ta’lim jarayonida mashg‘ulotlar bolalarning o‘zaro muloqotlari asosida amalga oshiriladi. Interfaol metod – ta’lim jarayonida o‘qituvchi va o‘quvchilar o‘rtasidagi faollikni oshirish orqali ularning o‘zaro harakati, ta’siri

ostida bilimlarni o‘zlashtirishni kafoiatlash, shaxsiy sifatlarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Jumladan asosiy mezonlar - norasmiy bahs-munozaralar o‘tkazish, o‘quv materialini erkin bayon etish, mustaqil o‘qish, o‘rganish, seminarlar o‘tkazish, o‘quvchilarni tashabbus ko‘rsatishlariga imkoniyatlar yaratilishi, kichik guruh, katta guruh, sinf jamoasi bo‘lib ishlash uchun topshiriq, vazifalar berish, yozma ishlar bajarish va boshqalardan iborat. Interfaollik, bu - o‘zaro ikki kishi faolligi, ya’ni, bunda o‘quvbiluv jarayoni o‘zaro suhbat tariqasida, dialog shaklda (kompyuter aloqasi) yoki o‘qituvchi-o‘quvchilarning o‘zaro muloqotlari asosida kechadi.

Interfaol ta’lim o‘z xususiyatiga ko‘ra didaktik o‘yinlar orqali, evristik (fikrlash, izlash, topish) suhbat-dars jarayonini loyihalash orqali, muamoli vaziyatni hosil qilish va yechish orqali, kreativ-ijodkorlik asosida, axborot kommunikatsion texnologiyalar yordamida amalga oshirish metodlarini o‘z ichiga oladi. Axborot kommunikatsion texnologiyalar asosida ta’lim o‘z navbatida kompyuter dasturlari yordamida o‘qitish, masofadan o‘qitish, internet tarmoqlari asosida o‘qitish, media-ta’lim metodlaridan iborat [2].

O‘qituvchi interfaol ta’lim, mustaqillik, o‘zini o‘zi boshqarish, samarali muloqot, tengdoshlari bilan ishlash, ularning g‘oyalarini tinglash va tushunish, mustaqil, ijodiy, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, muqobil g‘oyalarni targ‘ib qilish orqali o‘quvchilarning qobiliyatlarini rivojlantiradi. Erkin ifoda etish, o‘z nuqtai nazarini himoya qilish, muammoning yechimini topishga harakat qilish va yengish qobiliyati qiyin vaziyatlar bilan bog‘liqdir. Eng muhimi, interfaol ta’limdan foydalangan holda o‘qituvchi ma’lum bir ta’lim maqsadiga erishish uchun talabalarga yo‘naltirilgan birgalikdagi sa’y-harakatlarni tashkil etish, yo‘naltirish, boshqarish, nazorat qilish va tahlil qilish orqali ob'ektiv baholash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Shu munosabat bilan amerikalik psixolog va o‘qituvchi B. Bloom kognitiv va hissiy sohalarda pedagogik maqsadlar taksonomiyasini yaratdi. Bu Blum taksonomiyasi deb ataladi. (Taksonomiya tasniflash va tizimlashtirish nazariyasi mavjudlikning murakkab tuzilgan sohalari). Unga ko‘ra, tafakkurning rivojlanishi bilim, tushunish, qo‘llash, tahlil qilish, umumlashtirish, baholash darajalarida sodir bo‘ladi [3].

Innovatsion texnologiyalarga asoslangan pedagogik va psixologik metodlardan foydalanish jarayonlarida o‘qituvchilar va talabalar faoliyatiga yangilik, o‘zgarishlar kiritish bo‘lib, uni amalga oshirishda asosan interaktiv metodlardan to‘liq foydalaniladi.

Interaktiv metodlar bu - jamoa bo‘lib fikrlash deb yuritiladi, ya’ni pedagogik va psixologik ta’sir etish usullari ta’limning asosiy mazmunining tarkibiy qismi hisoblanadi.

Odatda interfaol o‘quv faoliyati quyidagi shakllarda tashkil etiladi:

shaxsiy;

juftlik;
guruh;
jamoaviy ish.

Interfaol metodlaridan foydalanishda pedagogning xususiy imkoniyatlariga mos kelishi lozim. Bu pedagogning o‘qitish metodlari nazariyasi va amaliyoti bilan o‘qitsh jarayoning qonuniyatlari bilan bilish nazariyalari ta’lim mazmuni nazariyasi va boshqa mavjud qonunlar bilan tayyorlanganllik darajasini hisobga oladi. Interfaol metodlarni tanlash mezonlaridan o‘quv jarayonini tashkil etish shakllari bilan mos kelishidir. O‘qitishning yalpi, guruhli va individual shakllari turlicha metodlarni talab etadi [4].

Interfaol usullar ko‘p turli bo‘lib, ularning hammasi ham har qanday progressiv usullar kabi eng avvalo, o‘qituvchidan mashg‘ulot oldidan katta tayyorgarlik ko‘rishni talab qiladi. Shu mashg‘ulotlarni tashkil qilishda interfaol darsning asosiy xususiyatlarini uning an’anaviy darsga nisbatan ayrim farqlarini ko‘rib chiqish orqali yaqqolroq idrok etish mumkin.

Interfaol ta’lim usullari O‘zbekistonda qadim zamonlardan beri ta’lim-tarbiya jarayonida muallim bilan talabalar hamda talabalar bilan talabalar o‘rtasidagi muloqotlarda muhokama, munozara, mo‘zoqara, mushohada, tahlil, mashvarat, mushoira, mutolaa kabi shakllarda qo‘llab kelingan.

Interfaol ta’lim texnologiyasi — har bir o‘qituvchi barcha talabalar ko‘zda tutilgandek o‘zlashtiradigan mashg‘ulot olib borishini ta’minlaydi. Bunda har bir talaba o‘z motivlari va intellektual darajasiga ega holda mashg‘ulotni oldindan ko‘zda tutilgan darajada o‘zlashtiradi.

Interfaol mashg‘ulotlar o‘ziga xos tashkiliy to‘zilishga ega bo‘lib, uni tashkil qilish va olib borish bo‘yicha faoliyat turlari alohida ajratilgan va har biri bo‘yicha alohida vazifalar shaklida nomlar berilgan. Bunda bir mashg‘ulot jarayonida shu mashg‘ulotni olib boruvchi bir vaqtda ushbu turli vazifalarni bajarishi ko‘zda tutiladi. Shu bilan birga bir mashg‘ulotni ikki yoki uch pedagog yoki yordamchilar birgalikda olib borishi ham qo‘llaniladi.

Interfaol metodlarni mashg‘ulot maqsadiga muvofiq tanlash. Interfaol mashg‘ulot turlari ko‘p bo‘lib, ularni dars mavzusining xususiyatlari hamda ko‘zda tutilgan maqsadlarga muvofiq tanlanadi va tegishlicha tayyorgarlik ko‘riladi.

Mashg‘ulotda vaqtdan unumli foydalanish zarur shart hisoblanadi. Buning uchun zarur vositalarni to‘g‘ri tanlash, tayyorlash hamda mashg‘ulot o‘tkazuvchilar va ularning vazifalari aniq belgilangan bo‘lishi lozim.

Interfaol metodlarni tanlash mezonlaridan keyingisi-ularning o‘quv jarayonini tashkil etish shakllari bilan mos kelishidir. O‘qitishning yalpi, guruhli va individual shakllari turlicha metodlarni talab etadi. Misol uchun debat metodi ikki talaba o‘rtasidagi bahs hisoblansa, “aqliy hujumda” guruhdagi barcha talabalarning ishtiroki zarur bo‘ladi. Interfaol metodlarning pedagogik texnologik prinsiplariga mos kelishi umumlashtiruvchi mezon hisoblanadi [4].

TAHLIL VA NATIJALAR

Ta’lim oluvchi markazda bo‘lgan yondashuvning foydali jihatlari quyidagilarda namoyon bo‘ladi: ta’lim samarasi yuqoriroq bo‘lgan o‘qish-o‘rganish; ta’lim oluvchining yuqori darajada rag‘batlantirilishi; ilgari orttirilgan bilimlarning ham e’tiborga olinishi; ta’lim jarayoni ta’lim oluvchining maqsad va extiyojlariga muvofiqlashtirilishi; ta’lim oluvchining tashabbuskorligi va mas’uliyatining qo‘llab-quvvatlanishi; amalda bajarish orqali o‘rganilishi; ikki taraflama fikr-mulohazalarga sharoit yaratilishi.

Yuqorida aytilganlardan interfaol ta’lim metodlarini tegishlicha tahlil qilish va shu asosda ularni tasniflash zarurati ma’lum bo‘ladi. Quyida ushbu masala yuzasidan umumiy mulohazalarni keltirib o‘tamiz. Bu metodlarni tasniflashda ularni interfaol metodlar, interfaol ta’lim strategiyalari, interfaol grafik organayzerlarga ajratish mumkin [5].

Hozirgi kunda eng ommaviy interfaol ta’lim metodlari quyidagilar sanaladi: Interfaol metodlar: “Keys-stadi” (yoki “O‘quv keyslari”), “Blist-so‘rov”, “Modellashtirish”, “Ijodiy ish”, “Muammoli ta’lim” va Interfaol ta’lim strategiyalari: “Aqliy hujum”, “Bumerang”, “Galereya”, “Zig-zag”, “Zinama-zina”, “Muzyorar”, “Rotastiya”, “Yumaloqlangan qor” va boshqalar.

Interfaol ta’lim metodlari tarkibidan interfaol ta’lim strategiyalarini ajratishda guruh ishini tashkil qilishga yondashuv ma’lum ma’noda strategik yondashuvga qiyoslanishiga asoslaniladi. Aslida bu strategiyalar ham ko‘proq jihatdan interfaol ta’lim metodlariga tegishli bo‘lib, ularning orasida boshqa farqlar yo‘q.

Interfaol metodlardan foydalanish quyidagi natijalarga erishish imkonini beradi. O‘quvchilarning faolligi oshadi – ular bilim olish jarayonida passiv emas, balki faol ishtirokchiga aylanadi.

Mustaqil fikrlash rivojlanadi – muammoli vaziyatlarni hal qilish orqali o‘quvchilar o‘z fikrlarini shakllantirish va asoslash ko‘nikmalariga ega bo‘ladilar.

Jamoada ishlash qobiliyati kuchayadi – guruh ishlarida ishtirok etish orqali o‘quvchilar hamkorlik qilishni o‘rganadilar.

Yangi bilimlarni eslab qolish samaradorligi oshadi – interfaol metodlar orqali olinadigan bilimlar uzoq muddatga yodda qoladi.

Texnologik savodxonlik rivojlanadi – zamonaviy ta’lim vositalari bilan ishlash malakalari shakllanadi [6].

XULOSA

Interfaol ta’lim usullaridan tobora ko‘proq foydalanish ushbu soha uchun ijobiy evolyutsiyani anglatadi. Passiv ma’ruzalar bilan taqqoslaganda, o‘zaro ta’sirlar talabalarning faolligini oshiradi, bilimlarni saqlaydi va yuqoridarajadagi fikrlash va hamkorlik qobiliyatlarini rivojlantiradi. Shuningdek, ular o‘qituvchilarga moslashtirilgan darslarni loyihalash uchun moslashuvchanlik va ijodkorlikni taklif etadi. Amalga oshirish ba’zi logistika qiyinchiliklarini keltirib chiqarsada, ularni yetarli tayyorgarlik va resurslar bilan yengib o‘tish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Argail M., 2003. Baxt psixologiyasi. Sankt-Peterburg: Piter, 272-bet.

2. Bogdanova S.V., Bratchikova V.S. 2011. Magistratura talabalarini tayyorlashda innovatsion o‘qitish usullaridan kompleks foydalanish modelini amalga oshirish. Stavropol AIK axborotnomasi (Iqtisodiyot). 3(3): 59-63.

3. Valeeva M.A. 2009. O‘qitishning interfaol usullaridan foydalanish talabaning ijtimoiy kasbiy tajribasini shakllantirish sharti sifatida. Sibir pedagogika jurnali, 4: 88-98.

4. Jumamuratov R.E. “Oliy ta’lim muassasalarida o‘qituvchilarining pedagogik mahoratini oshirishda zamonaviy ilmiy tadqiqotlar o‘rni”. Ta’lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali 3.12 (2023): 385-389.

4. Azizxujaeva N.N. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. 2002. 26-28.

5. Rozikov O., Ogaev S., Maxmudov A., Adizov B. Ta’lim texnologiyasi. – 2012. 103-105.

TA’LIM TEXNOLOGIYALARI VOSITASIDA CHAQIRIQQACHA HARBIY TA’LIM TALABALARINI O‘QUV-BILUV KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH

Kobilov Nozimjon Mingboyevich
Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti
Harbiy ta’lim fakulteti uslubiy tayyorgarlik sikli o‘qituvchisi, dotsent
nozimjonqobilov7@gmail.com

Kenjayev Anvar Sattorovich
Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti
Harbiy ta’lim fakulteti uslubiy tayyorgarlik sikli katta o‘qituvchisi, dotsent
kenjayev.3113@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada ta’lim texnologiyalari vositasida chaqiriqqacha harbiy ta’lim talabalarining o‘quv-biluv kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, interfaol metodlar va innovatsion ta’lim yondashuvlarining talabalar bilim, ko‘nikma va malakalarini shakllantirishdagi o‘rni yoritilgan. Shuningdek, o‘quv jarayonida raqamli ta’lim resurslaridan foydalanish orqali talabalarning mustaqil fikrlashi, amaliy tayyorgarligi va harbiy-kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish masalalari ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Chaqiriqqacha harbiy ta’lim, ta’lim texnologiyalari, o‘quv-biluv kompetensiyasi, kompetensiyaviy yondashuv, innovatsion pedagogika, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, interfaol metodlar.

Аннотация: В данной статье анализируются педагогические возможности развития учебно-познавательных компетенций студентов допризывной военной подготовки средствами образовательных технологий. Освещается роль современных информационно-коммуникационных технологий, интерактивных методов и инновационных образовательных подходов в формировании знаний, умений и навыков обучающихся. Также рассматриваются вопросы развития самостоятельного мышления, практической подготовки и военно-профессиональных компетенций студентов посредством использования цифровых образовательных ресурсов в учебном процессе.

Ключевые слова: допризывная военная подготовка, образовательные технологии, учебно-познавательная компетенция, компетентностный подход, инновационная педагогика, информационно-коммуникационные технологии, интерактивные методы, цифровые образовательные ресурсы.

Annatation: This article analyzes the pedagogical opportunities for developing the educational and cognitive competencies of pre-conscription military

training students through educational technologies. The role of modern information and communication technologies, interactive methods, and innovative educational approaches in the formation of students' knowledge, skills, and abilities is highlighted. The study also examines the development of independent thinking, practical training, and military-professional competencies through the use of digital educational resources in the learning process.

Key words: pre-conscription military training, educational technologies, educational and cognitive competence, competency-based approach, innovative pedagogy, information and communication technologies, interactive methods.

KIRISH

Talabalarning o‘quv-biluv kompetensiyasini rivojlantirish harbiy ta’limning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Uning dolzarbligi o‘qish darslari mazmunini yangilash, bilimlarni mustaqil o‘zlashtirish usullarini egallash va o‘quvchilarda faol hayotiy pozitsiyani rivojlantirish bo‘yicha vazifalarni belgilash bilan chambarchas bog‘liq. Zero, “Harbiy ta’lim fakultetlari o‘quv darsliklari o‘z mohiyati, maqsad va vazifalariga ko‘ra ta’lim tizimida alohida o‘rin tutadi. Barcha predmet darslarini o‘qish faoliyatisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Chunki matnni tushunib, bir maromda, to‘g‘ri va ifodali o‘qishni o‘rgatish o‘qish orqali DTS bo‘yicha o‘zlashtirishlari ko‘zda tutilgan bilimlarni hamda o‘quv-biluv ko‘nikma va malakalarni egallashlariga yo‘l ochiladi”.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Oliy ta’limning asosiy vazifasi bo‘lajak o‘qituvchilarda o‘zlarining kelajakdagi kasbiy faoliyatida muvaffaqiyatga erishishga imkon beradigan kasbiy kompetensiyasini shakllantirishdan iborat. Bu esa o‘z navbatida, pedagogika oliy ta’lim muassasalarida nafaqat bilim va ko‘nikmalarni egallash, balki ko‘proq darajada mustaqil ta’lim olish qobiliyatini rivojlantirish bilan bog‘liq muammolarni hal qilishning ustuvorligini belgilaydi. Bu shaxsning o‘quv jarayonini tashkil etishga, ya’ni maqsadni qo‘yish, rejalashtirish, tahlil qilish, refleksiya, o‘quv-bilish faoliyatni mustaqil baholashga tayyorligi va kompetentligini anglatadi.

O‘quv-biluv faoliyati ramziy vositalar bilan amalga oshiriladi va chaqiriqqacha harbiy ta’lim fakulteti talabalarining holati, xulq-atvori va fikrlashini o‘zgartirishga qaratilgan birgalikdagi faoliyat ehtiyojidan kelib chiqadi.

G.O.Abduraimovaning tadqiqot natijalariga ko‘ra, o‘qitish natijasi nafaqat talabalarning faoliyati bilan balki, o‘qituvchi tashkil etishi talabalarning qiladigan va yo‘naltiradigan o‘quv ishidagi faolligi bilan ham belgilanadi. Shuning uchun ham talabalarning o‘quv-biluv boshqarish o‘qituvchi jarayonini faoliyatining predmeti sifatida namoyon bo‘ladi [1].

S.R.Zohidovaning tadqiqot ishlarida “chaqiriqqacha harbiy ta’lim fakulteti talabalarining shakllanib borishida ijtimoiy-iqtisodsodiy, psixologik-pedagogik, texnologik hamda maxsus bilimlararning ochiqligi, o‘zini-o‘zi rivojlantiruvchi

tizimi bo‘lib, u davr talabi hamda tadqiqotlar natijalari asosida mazmunan o‘zgarib, uzluksiz ravishda mazmunan boyib boradi” deb ta’kidlab o‘tilgan [2].

N.A.Normurodovaning ilmiy tadqiqot ishida “chaqiriqqacha harbiy ta’lim fakulteti talabalarining jamiyat taraqqiyotidagi o‘rnini inobatga olgan holda har qanday davrda ham pedagogik ta’lim muammosiga alohida e’tibor qaratilgan. O‘rta asr G‘arb faylasuflari ushbu muammoni jamiyatdagi metodologik muammolar qatorida tahlil qilgan bo‘lsalar, Sharq mutafakkirlari va adiblari badiiy nuqtai nazardan izohlashga harakat qilgan” [3].

D.M.Elmuratova tadqiqot ishlarida chaqiriqqacha harbiy ta’lim fakulteti talabalarida tayanch kompensiyalarni shakllantirish metodikasini takomillashtirish ta’lim jarayonining asosi bo‘lgan, doimiy diqqat va e’tiborni talab qiladigan, o‘z ahamiyatini yo‘qotmaydigan pedagogik muammodir [4].

Keng ma’noda “faoliyat” tushunchasi mazmuni maqsadli o‘zgarish yoki o‘zgartirishdan iborat bo‘lgan atrof olamdagi obyektlarga faol munosabatning o‘ziga xos insoniy shaklini aniqlash uchun qo‘llaniladi, Shaxsning shakllanishi uchun faoliyatning muhimligi L.S.Vigotskiy [5], V.V.Davidov [6], A.N.Leontyev [7] larning tadqiqot ishlarida ochib berilgan.

Faoliyatni mazkur tadqiqot uchun yaxlit jarayon sifatida taqdim etish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Faoliyat davomida kechadigan mikdoriy va sifat o‘zgarishlarining har qanday jarayoni uning tuzilmaviy komponentlari va ularning samarali faoliyat ko‘rsatish mexanizmlarining aniq majmuidan tashkil topgan tizimdir.

Faoliyat shaxs tomonidan tabiiy va ijtimoiy maqsadga muvofik tashkil etuvchi kundalik, ijtimoiy yoki kasbiy harakatlarning muayyan shakli, ko‘rinishi sanaladi. Demak faoliyat uchun tabiiy va ijtimoiy maqsadlar asos bo‘lib xizmat qiladi. Shaxs o‘z oldiga qo‘yilgan tabiiy va ijtimoiy maqsad harakteridan kelib chiqqan holda kundalik, ijtimoiy yoki kasbiy harakatlarni tashkil etadi. Qanday harakterda bo‘lishidan qat’iy nazar tabiiy va ijtimoiy maqsadlarga erishish uchun harakatlarni izchil uzluksiz va tizimli ravishda olib boradi. Shundagina harakatlar aniq natijalarni kafolatlaydi va u o‘z navbatida, tabiiy yoki ijtimoiy maqsadlarga erishishga olib keladi.

An’anaviy yondashuvga ko‘ra oliy ta’lim o‘qitish talabalarni bo‘lajak kasbiy faoliyatida etuvchi bilim, aks ko‘nikma, malakalarni o‘zlashtirish bo‘ladigan ijodiy va egallash uchun zarur qobiliyatni, axloqiy ma’naviy e’tiqod hamda dunyoqarashni, va estetik qarashlarga asoslanuvchi o‘qishni ikki yoqlama ya’ni, o‘qitish va rag‘batlantiruvchi tashkil etishga qaratilgan, o‘quv-biluv faoliyat maqsadli-tashkiliy pedagogik jarayon sifatida namoyon bo‘ladi.

F.Xaydarov ilmiy izlanishlarida o‘quv-biluv faoliyati empirik va nazariy shart-sharoitlarning ma’lum ravishda ijodiy muloqoti tashkil etilgan jarayonda amalga oshiriladi deb izohlaydi. Shuningdek, o‘qituvchi bilan talabaning bilishga faol ta’sir etib, ularning shu faoliyat o‘quv faoliyatlari bilan bog‘liq bo‘lgan hatti

harakatlarni tashkil qiladilar. Bu o‘quv faoliyat o‘qituvchi tamonidan tashkil etilib boshqariladi hamda reproduktiv integratsiyalash asosida tizimli ravishda nazorat qilib boriladi. Ma’lumki, o‘quv faoliyati bilan ta’lim, tarbiya ishlari uzviy bog‘liqdir. U yoki bu fanlardan ta’lim berish orqali tarbiyalanadi va o‘quv-biluv faoliyati rivojlanadi [8].

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqotimizning faoliyati yana bir asosiy tushunchasi - bu o‘quv-biluv. O‘qish-shaxsning bilim va faoliyat usullarini egallashga mustahkam hamda uni esda saqlab qolish jarayoni. O‘quv faoliyati doirasida bilish faoliyati mustaqillik darajasiga qarab farqlanadi: reproduktiv va taqlidiy, qidiruv va ijro etuvchi, ijodiy.

Harbiy ta’lim fakultetlari talabalarining intellektual rivojlanishi o‘quv-biluv faoliyat sifat va samaradorligini ikki yo‘nalishini shartli ravishda faol, o‘quv ko‘nikmalarni rivojlantirishni o‘z ichiga olgan shaxsiy-refleksiv va shaxsiy-motivatsion yo‘nalganlik trayektoriyasini imkoniyatlarni shakllantirishga ajratish mumkin.

O‘quv-biluv faoliyati, bir tomondan, harbiy ta’lim fakultetlari talabalarining o‘z-o‘zini tashkil etish va o‘z-o‘zini anglash shakli bo‘lsa, ikkinchi tomondan - o‘qituvchining o‘quv faoliyatini tashkil etish va ularni o‘quvchi bilan ijodiy muloqoti natijadorligi sifatida shakllanishidagi integratsiyalash asosida takomillashtirilganligidir.

Shuningdek, o‘quv-biluv faoliyatni rivojlantirishni operatsiyalari ko‘nikmalarida bilishga qiziqishni rivojlantirish uchun harbiy ta’lim fakultetlari talaba shaxsining shaxsiy-refleksiv va shaxsiy motivatsion harakati o‘quv-biluv faoliyatga kompleks ta’sir ko‘rsatadi. O‘quv-biluv faoliyatning rivojlanishini tuzilishi, uning xususiyatlarini tashkiliy, qidiruvga yo‘naltirilgan jihatlarga va elementlarga bog‘liqdir.

T.I.Shamova o‘quv-biluv faoliyatining mazmuni va jarayoniga nisbatan namoyon bo‘lgan shaxs sifatida, bilimlarni samarali egallashga va uni egallash usullariga intilishi, o‘quv maqsadlariga erishish uchun ixtiyoriy harakatlarni safarbar qilishda deb hisoblaydi. Harbiy ta’lim fakulteti talabalarining intellektual rivojlanishi o‘quv-biluv faoliyat sifat va samaradorligi, o‘quv-biluv faoliyat bu hissiy idrok, nazariy fikrlash va amaliy faoliyatning birligidir. Bu bilim olishning har bir bosqichidagi faoliyat turlari va ta’lim oluvchilarning ijtimoiy samarali va ijtimoiy foydali ish, ijodiy muloqoti munosabatlarida, shuningdek, o‘quv jarayonida turli amaliy harakatlaridagi izlanish, tajriba, tadqiqot muammolarini hal qilish va boshqalar ta’lim jarayonida bilishning maxsus o‘quv-biluv faoliyatda shakllantirishni kasb etadi [9].

XULOSA

O‘quv-biluv faoliyatning psixologik-pedagogik xususiyatidan individual harakterdagi tuzilishiga qarab faoliyat davomida yo‘naltiriladi. O‘quv-biluv faoliyatni tashkil etish uchun xos bo‘lgan xususiyatlarning namoyon bo‘lish

xususiyatlarini ochib beruvchi faoliyatning zamonaviy tuzilishi ta’limda alohida ahamiyatga ega, chunki insonning keyingi rivoj vojlanishininng yo‘nalishi va dinamikasini aniqlaydigan konseptual psixologik neoplazmalarning shakllanishida mavjud.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abduraimova G.O. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘kituvchilarini texnologiya fanini o‘qitishga metodik tayyorgarligini takomillashtirish» mavzusidagi pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiya ishi.

2. Zohidova S.R. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini kasbiy ijtimoiylashtirish jarayonlarini. Takomillashtirishning didaktik imkoniyatlari. Diss.avtoreferati. Samarqand – 2019.

3. Normurodova N. A.Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining savod o‘rgatishga kasbiy-metodik kompetentligini rivojlantirish. Toshkent, 2020.

4. Элмуратова Д. М. «Бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларини инновацион касбий фаолиятга тайёрлаш (табиатшунослик ўқитиш методикаси мисолида). 2019.

5. Выготский Л.С. Собрание сочинений. Мышление и речь. Москва: Педагогика, 1982. — 504 с.

6. Давидов В.В. Проблемы развивающего обучения: Опыт теори и эксперимент психологические исследования. Педагогика, 1986. – 239

7. Леонтьев А. Н. Очерки психологии детей младшего школьного возраста. — М.: Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1950. — 192 с.

8. Хайдаров Ф.И., Халилова Н.И. «Общая психология»ю Т.: издание центра Науки и технологий, 2010.

9. Шамова Т.И. Активизация учения школьников. Москва: Педагогика, 1982. -209 с.

O‘ZBEKISTONDA BAG‘RIKENGLIK SIYOSATINI YURITISHDA ETNOTURIZMNING O‘RNI

Shavkat Bobojonov
Madaniyatshunoslik va nomoddiy madaniy meros
ilmiy-tadqiqot instituti bo‘lim boshlig‘i,
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori
bobojonovsh2020@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada Uzbekistan hududida qadimdan yashab kelayotgan etnik guruhlar, ularning joylashuvi hamda tolerantlik muhitidagi hamjihat yashash xususiyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, mustaqillik yillarida etnoturizmning xalqlarni bir-biriga yaqinlashtirish, madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish va millatlararo totuvlikni mustahkamlashdagi o‘rni yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: etnoturizm, qozoq ovuli, lo‘lilar diasporasi, yahudiy mahallasi, xalqlar do‘stligi, biennale.

Аннотация. В статье анализируются этносы, проживающие на территории Uzbekistan с древнейших времён, особенности их расселения и сосуществования в условиях толерантности. Также раскрывается роль этнотуризма в годы независимости в сближении народов, развитии межкультурного диалога и укреплении межнационального согласия.

Ключевые слова: этнотуризм, казахский аул, цыганская диаспора, еврейский квартал, дружба народов, биеннале.

Abstract. The article analyzes the ethnic groups that have lived in the territory of Uzbekistan since ancient times, the peculiarities of their settlement, and their coexistence in an atmosphere of tolerance. The study also highlights the role of ethnotourism during the years of independence in bringing peoples closer together, promoting intercultural dialogue, and strengthening interethnic harmony.

Keywords: ethnotourism, Kazakh village, Roma diaspora, Jewish neighborhood, friendship of peoples, biennale.

KIRISH

Ma’lumki, etnoturizm sayyohlarning xalqlarning asl hayotiga qiziqishiga asoslangan turizm yo‘nalishidir. Xalqning kelib chiqishi, turmush tarzi, yagona tili, madaniyati, qadriyatlari, iqtisodiyoti, yashash hududi va o‘z-o‘zini anglashi ushbu

tushuncha mazmunini tashkil etadi. Zamonaviy dunyoda etnik turizm tobora keng tarqalmoqda. U yunoncha “etnos” - xalq so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, xalq orasiga kirishni ifodalaydi. Bugungi kunda Uzbekistanda 130 dan ortiq millat va elat vakillari yakdil, ahil bo‘lib yashamoqda. Ularning har biri o‘ziga xos sheva va folklorga ega. Shaharlarda bu xususiyatlar tobora yo‘qolib bormoqda va megapolis aholisi etnik guruhlarning ushbu noyob dunyosiga sho‘ng‘ish, tabiat va milliy ildizlari bilan birlikni his qilish uchun intilmoqda. Ushbu turdagi etnik turizmni ichki turizm va ekskursiya deb ham atashadi.

Mamlakatda tolerantlik, millatlararo totuvlik, o‘zaro ahillik va birdamlikni ta’minlashda etnoturizm muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda. O‘zbekistonda istiqomat qilayotgan millatlarning qadriyatlari, urf-odatlarini saqlab qolish, madaniyatini namoyish etish va rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Ko‘p millatli O‘zbekiston tarixida ham xalqlar birdamligi masalasi asosiy o‘rinda turgan. Masalan, qadimiy shaharlarimizdan Bukhara tolerant shahar sifatida dunyoga tanilgan. Hududda o‘zbek, tojik, turkman, arab, eroniy, yahudiy, hind va lo‘lilar bahamjihat istiqomat qilishgan.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

XVIII asrga kelib eroniylar asosan Bukhara shahrining janubiy qismidagi Jo‘ybor va Xiyobon mavzelerinde o‘rnashgan. Shahar devoridan g‘arbda Qumrabot va janubda Afshor mahallasida ham ayrim guruhlar istiqomat qilishgan. Shuningdek, ular shaharning g‘arbiy qismida ham qisman yashashgan. Buxoro eski shahrining markazida joylashgan To‘pxona va Do‘st Chuxra og‘asi mahallalarida eroniylarning eng avvalgi jamoalari umrгуэaronlik qilishgan.

Buxoroda eroniylar nafaqat eski shaharning Jo‘ybor mavzesida, balki Kogon tumanining Zirabod qishlog‘ida ham istiqomat qilishadi. Mazkur qishloqda turli xalqlar yashab, ular mavrilar, darg‘alilar, loxilar, bobakilar, xarsarilar, timuridlar, g‘undilar, qipchoqlar va balujlardan iborat bo‘lgan. Ko‘rinib turibdiki, ularning barchasi Buxoro amirligi janubidagi shialar istiqomat qiladigan hududlardan ko‘chirib keltirilgan. Ushbu hududlarda eroniylar masjidi - husayniyxonalar faoliyat ko‘rsatgan. Husayniyxona xalq birligi va an’analarini saqlovchi, avloddan avlodga yetkazuvchi muhim maskan hisoblanadi. Shu sababli Iran va Pakistandan Bukharaga tashrif buyuruvchi ziyoratchilar qadimiy husayniyxonalarni ziyorat qilishadi.

Shuningdek, bugun turli millat vakillari o‘z ajdodlarini xotirlash va ziyorat qilish maqsadida Buxoroga tashrif buyuradi. Masalan, Ahli Namadpo‘shni hindistonliklar, Ismoil Somoniyni Tojikiston tojiklari, Mir Arabni yamanliklar,

Eshoni Afg‘oni Murodbaxshni afg‘onlar, Bog‘ir Sog‘irni eronliklar ziyorat qilish uchun Buxoroga intilishadi.

Hozirda Buxoro shahrida turli millat vakillarining qadimiy mahallalari va hovlilari saqlanib qolgan. Masalan, shaharning Labi Hovuz atroflarida, Eshoni Pir ko‘chasida ilgari “Juguton ko‘cha” (yahudiylar ko‘chasi) nomi bilan mashhur bo‘lgan yahudiylar mahallasi saqlanib qolgan. Tarixda Buxorodagi o‘nta mahalla yahudiylarga mansub bo‘lib, shularning uchtasi - Mahallai Nav, Mahallai Ko‘hna va Amirobod asosiylari hisoblangan. Hozirda ikkita yahudiy sinagogasi, bitta ivrit maktabi va bir necha xonadonlar asl holatida сақланиб qolgan.

XIX asrdan boshlab Buxoroning Peshku, G‘ijduvon va Qorako‘l tumanlarida qozoqlar doimiy va vaqtinchalik yashaydigan hududlar paydo bo‘la boshlagan. Jongeldi, Qorabura va Beshbuloq qozoq ovullari yuzaga kelgan. Qozoqlar aday, nayman, arg‘in, qo‘ng‘irot urug‘lari kabi qozoq tili, an’analari va urug‘ munosabatlarini yaxshi saqlab qolishgan. Qozoqlarning ko‘pchiligi XIX asrda Turkiston o‘lkasi va qozoq cho‘llaridan ocharchilik, qatag‘on va iqtisodiy omillar sabab ko‘chib kelgan avlodlar hisoblanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Jongeldi etnoturizm mahallasi tarkibiga kiruvchi “Jongeldi”, “Xalata”, “Qal’a ota”, “Safron” ovullarida qozoq va turkman millatiga mansub 209 ta oiladan iborat 162 ta xonadon mavjud. Ovullar bir-biridan qariyb 100 km uzoqlikda joylashgan. Jami 765 nafar aholi istiqomat qiladigan qishloqning umumiy maydoni 750 gektar bo‘lib, 1931-yilda tashkil etilgan. Qozoq qavmlari bu manzilga 1930-yillarda ko‘chib kelishgan. Mahalliy aholi asosan chorvachilik, yilqichilik va qisman dehqonchilik bilan shug‘ullanadi.

Buxorodagi yana bir diaspora - lo‘lilar bo‘lib, ular viloyatning turli hududlarida istiqomat qilib kelmoqda. Buxoroda xalqlar do‘stligi namunasini me’moriy inshootlar, tarixiy obidalar, saroylar va aholi turarjoylari qurilishida ham kuzatish mumkin. Masalan, Buxoro amirlarining Kogondagi tashqi saroyida Sharq va G‘arb me’morchilik san’ati uyg‘unlashgan. Inshoot dekoratsiyasida klassitsizm, mavritan, gotika, barokko va ampir uslublaridan unumli foydalanilgan.

Bugun Bukharaga tashrif buyurayotgan sayyohlar nafaqat o‘zbek xalqi tarixi, moddiy va ma’naviy madaniyati bilan, balki bu yerda yashagan boshqa xalqlarning qadriyatlari va an’analari bilan ham tanishish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Masalan, Buxorodagi 67 ta karvonsaroydan birining “Hindu” deb nomlanishi, Mir Arab madrasasining tarixi yamanlik shayx Arab Yamaniy nomi bilan bog‘liqligi hamda

Chor Minor madrasasining turkman savdogari Xalifa Niyozqul tomonidan qurilgani buning yorqin misolidir.

O‘zbekistonda etnoturizmni rivojlantirish maqsadida qator xalqaro tadbirlar o‘tkazilmoqda. Jumladan, Shahrisabzda maqom festivali, Xorazmda lazgi festivali, Qo‘qonda hunarmandchilik festivali, Buxoroda zardo‘zlik va zargarlik festivallari hamda Boysunda baxshichilik festivali tashkil etilmoqda. Shuningdek, Bukharada 2025-yil 5-sentyabrdan 20-noyabrga qadar xalqaro zamonaviy san’at biennalesi o‘tkazilmoqda. Mazkur biennale ikki yilda bir marotaba an’anaviy tarzda tashkil etiladi. Ushbu nufuzli tadbir turli millat hunarmandlari, rassomlari, me’morlari, oshpazlari va san’at ustalarini bir yerga jamlashi bilan ahamiyatlidir.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Uzbekistan dunyoga birodarlik, tinchlik va xalqlar do‘stligi mamlakati sifatida mashhurdir. Jumladan, Bukhara ham qadimdan boqiy shahar, bag‘rikeng shahar, ochiq shahar, sharofatli shahar, “Madinat at-tujjor” - savdogarlar shahri hamda sayohatlar chorrahasi nomlari bilan tanilgan. Bugungi kunda etnoturizmni rivojlantirish orqali xalq diplomatiyasini kuchaytirish, qardosh xalqlar bilan yaqin qo‘shnichilik aloqalarini mustahkamlash, uzoq qo‘shnilar bilan pragmatik siyosat yuritish va faol diplomatiyani amalga oshirishda muhim natijalarga erishilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. UNESCO. Cultural Tourism and Sustainable Development. - Paris: UNESCO Publishing, 2019. - 214 p.
2. Smith V.L. Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism. 2nd edition. - Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1989. - 342 p.
3. Richards G. Cultural Tourism: Global and Local Perspectives. - New York: Routledge, 2007. - 256 p.
4. Ashworth G.J., Tunbridge J.E. The Tourist-Historic City. - London: Belhaven Press, 1990. - 304 p.
5. Rajabov Q. Buxoro tarixi va etnomadaniy jarayonlar. - Toshkent: Fan, 2018. - 286 b.
6. Ahmedov B. O‘zbekiston xalqlari tarixi. - Toshkent: O‘zbekiston, 2015. - 352 b.
7. UNESCO. World Heritage List: Historic Centre of Bukhara. - Paris, 2021.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Turizm sohasini jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5611-son Farmoni. - Toshkent, 2019.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2025-yilda Buxoro xalqaro zamonaviy san’at biennalesini tashkil etish to‘g‘risida”gi Qarori. - Toshkent, 2025.
10. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat - yengilmas kuch. - Toshkent: Ma’naviyat, 2008. - 176 b.

BUXORONING OILAVIY VA JAMOAVIY MAROSIMLARI (MAHALLIY ERONIYLAR MISOLIDA)

Iroda Kalonova
mustaqil tadqiqotchi (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada Buxoro eroniylarining oilaviy va jamoaviy marosimlari tizimi, ularning mahalliy ijro xususiyatlari hamda yosh avlod tarbiyasidagi o‘rni tarixiy-etnografik jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda inson hayotining muhim bosqichlari bo‘lgan farzand tug‘ilishi, ism qo‘yish va bolalik davri bilan bog‘liq urf-odatlar, shuningdek, homilador va ko‘zi yorigan ayollar uchun tayyorlanadigan an’anaviy parhez taomlar - atala turlari va ularning shifobaxsh xususiyatlari batafsil yoritilgan. Maqolada Buxoro eroniylari madaniyatiga singib ketgan saidlar xonadonidagi ism qo‘yish an’analari, ramziy ismlar hamda bola soch olish marosimiga oid dala materiallari tahlil etilib, ushbu marosimlarning jamiyatda ijtimoiy birdamlikni mustahkamlash va ma’naviy merosni saqlashdagi ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Buxoro eroniylari, ism qo‘yish an’anasi, qovurma atala, Ashuro oyi, husayniya, marosim.

Аннотация. В данной статье с историко-этнографической точки зрения анализируется система семейных и общинных обрядов Bukhara Iranians, особенности их локального исполнения, а также их роль в воспитании молодого поколения. В исследовании подробно освещаются обычаи, связанные с важнейшими этапами человеческой жизни - рождением ребёнка, наречением имени и периодом детства, а также традиционные диетические блюда, приготовляемые для беременных женщин и рожениц (виды аталы и их целебные свойства). На основе полевых материалов в статье анализируются традиции наречения имён в семьях саидов, символические имена и обряд первой стрижки волос ребёнка, глубоко укоренившиеся в культуре бухарских иранцев. Также раскрывается значение данных обрядов в укреплении социальной солидарности и сохранении духовного наследия общества.

Ключевые слова: бухарские иранцы, традиция наречения имени, ковурма атала, месяц Ашура, хусайния, обряд.

Abstract. This article provides a historical and ethnographic analysis of the system of family and community rituals among the Bukhara Iranians, the

characteristics of their local performance, and their role in the upbringing of the younger generation. The study examines in detail the customs associated with important stages of human life, including childbirth, naming ceremonies, and childhood traditions, as well as traditional dietary dishes prepared for pregnant women and new mothers, such as various types of atala and their medicinal properties. Based on field materials, the article analyzes naming traditions in Sayyid families, symbolic names, and the child's first haircut ritual, all of which are deeply rooted in the culture of the Bukhara Iranians. Furthermore, the article highlights the significance of these rituals in strengthening social solidarity and preserving spiritual heritage within society.

Keywords: Bukhara Iranians, naming tradition, kovurma atala, month of Ashura, husayniyya, ritual.

KIRISH

Marosim umum tomonidan qabul qilingan, ramziy xarakterga ega bo‘lgan hayotiy tadbirdir. Boshqacha qilib aytganda, marosimlar urf-odatlarning barqarorlashgan shaklidir. Urf-odat va marosimlar milliy tarbiyaning qudratli quroli, xalqni yagona ma’naviy jipslikka birlashtiruvchi omil hisoblanadi. Marosimlar orqali tarixiy-etnografik yo‘nalishda muayyan bir millatning ma’naviy dunyosi namoyon bo‘ladi.

Oilaviy marosimlar esa inson hayotining muhim bosqichlarini - tug‘ilish, voyaga yetish, nikoh va o‘limni qamrab olib, shaxsning jamiyatdagi mavqeini belgilaydi hamda oila orqali milliy va ma’naviy qadriyatlarni avloddan avlodga yetkazish vositasi sifatida xizmat qiladi.

Jamoaviy marosimlar esa butun jamoa yoki mahalla ishtirokida o‘tkazilib, ijtimoiy birdamlik, hamjihatlik va hamkorlikni mustahkamlaydi. Shu bilan birga, ular jamiyatning ma’naviy birligi va madaniy merosini saqlashda muhim ijtimoiy institut vazifasini bajaradi.

Buxoro eroniylarining boy madaniy an’analari ichida oilaviy marosimlar tizimi alohida ahamiyatga ega bo‘lib, u yosh avlodni tarbiyalashda, ularga ma’naviy qadriyatlarni singdirishda muhim o‘rin tutadi. Bu tizim turli bosqichlardagi hayotiy voqealarni qamrab oladi.

Hayotiy bosqich	Marosim nomi	Qisqacha izoh
1. Yangi hayot boshlanishi	Chaqaloq dunyoga kelishi Ism qo‘yish	Yangidan tug‘ilgan bolaga bag‘ishlangan marosimlar. Ota-ona va

	Chilla davri marosimlari	qarindoshlar uchun shodlik va duo bayrami.
2. Bolalik davri	Beshik to‘y Sunnat to‘yi	Bolaning o‘sishi, jismoniy va ruhiy rivojlanishi bilan bog‘liq marosimlar.
3.O‘smirlik va balog‘at yoshi	Muchal yosh	Har 12 yilda bir keladigan “muchal” yili munosabati bilan nishonlanadigan bayramlar.
4. Yoshlik va oila qurish	Qudachilik Sovchilik Nikoh to‘y Kelin salom	Yoshlarning mustaqil hayotga qadam qo‘yishi va yangi oila qurishi bilan bog‘liq marosimlar.
5. Oilaviy hayot va xotirlash	Bolali bo‘lish munosabati bilan marosimlar Xotira va duo marosimlari	Oila barqarorligini ta’minlovchi va avlodlar xotirasini saqlovchi marosiml

Farzand tug‘ilishi Buxoro eroniylarida ham o‘zbeklardagi kabi juda katta quvonch va muhim voqea sifatida qabul qilinadi. Homilador ayolni tug‘ruqqa tayyorlashga oid maxsus marosimlar va irimlar mavjud bo‘lib, ular kelinning salomatligi hamda bolaning sog‘lig‘ini ta’minlashga qaratilgan. Kelinni asrash va uni qo‘llab-quvvatlash oila a’zolari va jamoa ayollari tomonidan amalga oshiriladi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Homiladorlikning oxirgi davrida ayolning qorni kattalashgan sari tajribali ayollar - odatda yoshi katta onabibilar - qorinini yog‘laydilar. Bu marosimda ular sterillangan paxta yog‘i bilan kelinning qornini yog‘lab, ko‘tarib bog‘laydilar.

Xonadonda homilador ayol borligi haqida xabardor bo‘lgan yaqin qo‘ni-qo‘shnilar, xola va ammalar “oshi bibiyon”da tayyorlangan taomdan o‘rik donalari va sumalakdagi yong‘oqlarni olib kelib topshirishadi. Bundagi maqsad shundan iboratki, tug‘ruq boshlangandan so‘ng kelin ushbu yong‘oqlarni iste’mol qilsa, tug‘ruq og‘riqlarini yengil kechirishi mumkin, deb ishonilgan.

Oy kuni yaqinlashganda kelinni tug‘ruqqa tayyorlash boshlanadi. Qaynona kelinining oy kuni yaqinlashganini bilib, asl sariyog‘da unni qovurib, atala taomini yarim tayyor holga keltirib qo‘yadi. Bu taom sut chaqirishi, to‘yimliligi hamda go‘dakning qornini dam qilmasligi bilan alohida ahamiyatga ega.

Vohada ko‘zi yorigan ayollarga dastlab shirin choy ichirilib, keyin qovurilgan undan tayyorlangan suyuq atala ichirilgan. Bu taomni tayyorlashda quyruq yog‘i, sariyog‘, zig‘ir yog‘i, oq yog‘ va ziravorlardan foydalanilganligi tufayli taom tez hazm bo‘luvchi va quvvatli bo‘lgan. Shuning uchun xalq orasida uni chordori yoki haliloba deb atashgan.

Buxoroda qovurma atala ko‘zi yorigan ayollarning parhez taomi hisoblangan. Etnolog M. Qurbonovaning ta’kidlashicha, bu xildagi taom Navoiy tumani qishloqlarida “yarash atala”, voha tojiklarida esa “atolai zanizoida” deb atalgan. Yarash atalaga tuxum, bodyon, mum (saqich), javz solib pishirilgan. Bo‘shalgan ayol atalasi chaqaloq tug‘ilganidan darak berganligi uchun ham vohada “atala tuqqanning oshi” singari ibora tarqalgan. Sipirma yoki “supurma” atala bug‘doy kepagidan tayyorlangan. Buning uchun kepak uch marta qaynatilib, shirasi dokadan sizib olingan, issiqligida biroz o‘choq devori loyi yoxud kuli yoki merosiy qozon qorasi hamda yog‘siz qatiq qo‘shib, qo‘rquvdan yotib qolgan bemorlarga ichirilgan.

Farzand dunyoga kelgach, ota-ona zimmasidagi majburiyatlardan biri ma’noli va go‘zal ism qo‘yishdir. Ism qo‘yish an’anasiga ko‘ra, yangi tug‘ilgan chaqaloqqa nom qo‘yish va munosib ism tanlash qadimgi davrlardan ota-ona hamda qarindosh-urug‘larning erkin huquqi bo‘lgan. Har bir xalq ism tanlashda o‘z ona tilining so‘z boyligi va imkoniyatlariga tayangan.

Uzoq yillar farzand ko‘rmayotgan oila a’zolari “Ashuro oyi”da husayniya xonalarida imomlar haqqiga duolar qilib, farzand tilab, niyat qilib sham yoqishadi. O‘g‘il farzand tilaganlar Hazrat Ali, Imom Hasan, Imom Husayn, Abul Fazl Abbos, Ali Asg‘ar, Ali Akbar kabi, qiz farzand istaganlar esa Fotimayi Zahro, Zaynab, Ruqiya kabi “Ahli bayt” sohib va sohibalari xotirasini eslab sham yoqishadi.

Shundan so‘ng dunyoga kelmagan bolaga “ramziy ism” qo‘yiladi. Sham egalari “o‘g‘il ko‘rsam Ali Akbar, qiz ko‘rsam ismini Ruqiya qo‘yaman”, deb niyat qilishadi. Bu tilaklari amalga oshishiga ular chin dildan ishonishadi. Farzand dunyoga kelgach esa, ular niyat qilgan “ramziy ismlar” qo‘yiladi. Orzusiga yetgan farzandtalablar imkoniyatlari darajasida husayniya xonalariga is, sombo‘sa, Hazrati Ali Abbos kulchasi, halvalar, turli xil shirinliklar va yeguliklar olib kelib tarqatishadi.

Buxoro eroniylarida tug‘ilgan chaqaloqning sochi bir yoshga yetmaguncha olinmaydi. Bundan ko‘zlangan asosiy maqsad qanchalik soch olinmay, uzun bo‘lsa bolaning umri ham uzun bo‘ladi, singari tushuncha va tasavvurlarga ishonilgan. Chaqaloq yoshidan o‘tgach, yoshi ulug‘ bobo-bibilar, ya’ni go‘dakni ismini qo‘ygan kishi, sochiga “qaychi urib berishadi”[2].

Muhammad alayhisallomning qizlari Fotima va Ali ibn Abu Tolibdan tarqalgan avlod “saidlar” deb ataladi[3]. Saidlar, kelib chiqishi fors tojik bo‘lmasalarda, ular allaqachon Buxoro eroniylari bilan qorishib ketishgan. Buxoro eroniylarni ismlariga e’tibor qaratganda ularning saidlar oilasi vakillaridan ekanliklari ham ma’lum bo‘ladi. Saidlarning xonadonida o‘g‘il farzand tug‘ilsa “said”, qiz farzand tug‘ilsa isimiga “begim” qo‘shib aytiladi. Said Huseyn, Said Murtazo, Said Komil, Said Ja’far, Munirabegim, Muharrambegim, Hamidabegim, Ruqiyabegim, Zaxrobegim deb murojaat qilinadi.

Hozirgi kunda ayol tomondan, saidzodalarga borib taqaladigan oilada o‘g‘il farzand dunyoga kelsa “mirzo”, qiz farzandga “sulton” nisbalari ismlariga qo‘shib aytilishi an’anasiga e’tibor berishadi. Masalan, Mirkamol, Bobur mirzo, Sattor mirzo, Muslima sulton, Sakina sulton, Saida sulton[4].

TAHLIL VA NATIJALAR

Buxoro eroniylari azaldan bolaning sog‘lom o‘sishi, uzoq yashashi hamda kelgusida baxtli bo‘lishini unga qo‘yiladigan ism bilan bog‘lashadi. Xalqimizda farzandga muvaffaqiyatli va to‘g‘ri tanlangan ism, berilgan nom uning taqdirini o‘zida mujassam qiladi, “kishi o‘z ismiga o‘xshaydi”, deb ishonishadi. Xalqimiz orasida “ism - insonning ziynati”, “go‘zal ism - yarim rizq”, “ismi jismiga monand” singari naqllar bekorga yaratilmagan. Hadisi shariflarda ota-onaning farzandi oldidagi uch muhim burchidan biri - chiroyli ism tanlash ekani alohida ta’kidlanadi. Shuning uchun ham kishi farzandi uchun to‘g‘ri va ma’noli ism tanlashi o‘ta muhim, e’tibor bilan yondashilishi shart bo‘lgan masala sifatida qaraladi.

XULOSA

Marosim va urf-odatlar har bir xalqning ma’naviy dunyosini, tarixiy-etnografik qiyofasini namoyon etuvchi hamda jamiyatda ijtimoiy birdamlikni ta’minlovchi muhim institut hisoblanadi. Buxoro eroniylarining madaniy merosida ham inson hayotining turli bosqichlari - tug‘ilish, bolalik, balog‘at, oila qurish va xotirlash bilan bog‘liq oilaviy marosimlar tizimi o‘ziga xos ahamiyatga ega bo‘lib, yosh avlodni ma’naviy qadriyatlar ruhida tarbiyalashda yetakchi o‘rin tutadi.

[2] Дала ёзувлари. Бухоро шаҳри, Жўйбор маҳалласи. 2016 йил, сентябрь.
[3] Islom ensiklopediyasi. - Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2004. – B.27.
[4] Дала ёзувлари. Бухоро шаҳри. 2023 йил, ноябрь.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Yo‘ldosheva S. Xalq urf-odatlari va an’analari. - Toshkent: Ijod dunyosi, 2003. - B.9.
2. Jumaev A., Qurbonova M. Buxoro etnografisidan lavhalar. - Buxoro, 2006. - B.8.
3. Qurbonova M.B. Buxoro vohasi o‘zbek va tojiklarining an’anaviy taomlari: tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. - Toshkent, 1994.
4. Begmatov E.A. O‘zbek ismlari ma’nosi. - Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2007. - B.176.
5. Dala yozuvlari. Buxoro shahri, Jo‘ybor mahallasi. 2016 yil, sentyabr.
6. Islom ensiklopediyasi. - Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2004. - B.27.
7. Dala yozuvlari. Buxoro shahri. 2023 yil, noyabr.

ELLIPTIK GAPLARNING STILISTIK MAQOMI

Rasulov Zubaydullo Izomovich
Buxoro davlat universiteti professori, DSc
O‘zbekiston
ORCID ID 0000-0003-0554-1319
email: z.i.rasulov@buxdu.uz; zubaydullorasulov@gmail.com

Annotatsiya: Inson faoliyatining uning qiziqishlari va ehtiyojlariga qay darajada mos kelishiga nisbatan yuzaga keladigan emotsional jarayonlar ijobiy yoki salbiy tarzda baholanishi mumkin. Bunday munosabatlarning asosida emotsiya yotadi. Mazkur maqolada ellipsisli gaplar stilistik holatning verbalizatsiyasi sifatida tahlil qilinadi. Bir ijtimoiy guruhga mansub shaxslarning emotsiyalari o‘zaro mushtarak xususiyatlarga ega bo‘lib, til birliklari orqali namoyon bo‘ladi. Insonning bilish faoliyati mahsuli hisoblangan emotsiya nutq tuzilmalarining mazmunida muhim o‘rin egallaydi. Bunday tuzilmalar emotsional baholash darajasiga ko‘ra bir-biridan farqlanadi. Emotsionallik nutq tuzilmasining xususiy ma’nosi sifatida shakllansa-da, ayrim holatlarda u boshqa ma’no fragmentlaridan ustun keladi va natijada muayyan nutq tuzilmasining asosiy xususiyatiga aylanadi. Xususan, ellipsisli gaplarda emotsionallikning asosiy semantik fragment sifatida namoyon bo‘lishi ko‘p kuzatiladi.

Kalit so‘zlar: emotsiya, ellipsisli gaplar, insonning bilish faoliyati, olam manzarasi, til faoliyati, kognitiv asos.

Аннотация: Эмоциональные процессы, связанные с тем, насколько деятельность человека соответствует его интересам и потребностям, могут оцениваться как положительно, так и отрицательно. В основе подобных отношений лежит эмоция. В статье эллиптические предложения рассматриваются как средство вербализации стилистического состояния. Эмоции лиц, принадлежащих к одной социальной группе, обладают общими чертами и реализуются посредством языковых единиц. Эмоция, являющаяся результатом познавательной деятельности человека, занимает важное место в содержании речевых структур. Подобные структуры различаются в зависимости от уровня эмоциональной оценки. Несмотря на то, что эмоциональность формируется как частное значение речевой структуры, в определённых условиях она начинает преобладать над другими смысловыми

компонентами, вследствие чего становится основным свойством конкретной речевой структуры. В частности, в эллиптических предложениях эмоциональность нередко выступает главным семантическим компонентом.

Ключевые слова: эмоция, эллиптические предложения, познавательная деятельность человека, картина мира, языковая деятельность, когнитивная основа.

Abstract: Emotional processes related to the extent to which a person's activity corresponds to their interests and needs may be evaluated both positively and negatively. Emotion forms the basis of such relationships. This article examines elliptical sentences as a means of verbalizing a stylistic state. The emotions of individuals belonging to the same social group tend to share common features and are expressed through linguistic units. Emotion, as a result of human cognitive activity, occupies an important place in the content of speech structures. Such structures differ depending on the level of emotional evaluation. Although emotionality is formed as a specific meaning within a speech structure, under certain conditions it prevails over other semantic components, thereby becoming the dominant feature of a particular speech structure. In particular, emotionality is often observed as the main semantic component in elliptical sentences.

Keywords: emotion, elliptical sentences, human cognitive activity, worldview, language activity, cognitive basis.

KIRISH

Ravshanki, voqelikni idrok etayotgan shaxs ma'lum darajada atrofdagi narsa-hodisalarga munosabat bildiradi. Mazkur munosabat sub'ektiv, xususiy xarakterga ega bo'lib, emotsiya, his-hayajon zamirida voqelanadi.

Ma'lumki, his-hayajon kishi ongiga va uning nutqiy hatti-harakatlariga ta'sir ko'rsatadigan hodisadir. O'zaro muloqotga kirishayotgan shaxslar buni his-hayajonsiz bajarishlari qiyin. Nutqiy muloqotda samaraga erishish, xursandchilik va xafachilik kabi holatlarni izhor qilish emotsiyasiz kechmaydi. Shu bois tilshunoslar emotsiyani muloqot mazmuni markaziga joylashtirish harakatidadirlar.

His-hayajonli holatda beriladigan baho umumiy tajribaga asoslanadi va shu tufayli ma'lum bir guruhdagi shaxslar uchun qiymatga ega. Inson faoliyati uning qiziqishi, ehtiyojiga qay darajaga mos kelishiga nisbatan emotsiya jarayonlari ijobiy va salbiy baholanishi mumkin. Ushbu turdagi munosabatlar zamirida hissiyot tug'iladi. Hissiyot bitta ijtimoiy guruhga oid shaxslarda mos kelib, umumiy

xususiyatlarga ega bo‘ladi hamda lisoniy birliklar vositasida voqelanadi. Insonning bilish faoliyati natijasi bo‘lgan emotsiya nutqiy tuzilmalarning mazmunidan joy oladi. Bunday tuzilmalar emotsional baho darajasiga qarab bir-biridan farqlanadi. Emotsionallik aslida nutqiy tuzilmaning xususiy ma’nosi sifatida shakllansa-da, ma’lum sharoitlarda boshqa ma’no bo‘laklaridan ustunlik qiladi va oqibatda u yoki bu nutqiy tuzilmada emotsionallik asosiy xususiyatga aylanadi. Shu jumladan, elliptik gaplarda ham emotsionallik asosiy ma’no bo‘lagi bo‘lishi tez-tez kuzatiladi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

V.I.Shaxovskiyning ta’rificha, emotsiya tilning kognitiv asosida turadi va shunga binoan lisoniy faoliyat ratsional, oqilona bo‘lish bilan bir qatorda emotsionallikka moyil. Zotan, ratsionallik, emotsionallik, obrazlilik va bahoni konsept tarkibida bir-biridan ajratish qiyin va bularning barchasi yagona konseptual maydondan o‘rin olib kommunikativ qiymatga ega bo‘ladi.

Shunday qilib, his-hayajon inson faoliyatida yetakchi o‘rinda turadi, uni u yoki bu turdagi harakatga undaydi. Demak, inson va uning his-tuyg’ulari “ob’ektiv borliqning alohida qismi, ya’ni dunyo manzarasini aks ettiradi, boshqa tomondan ular olamning lisoniy manzarasini shakllanishiga ishtirok etadi. Bunda emotsiya voqelikni tasvirlashning muhim shakli sifatida namoyon bo‘ladi”.

Sintaktik tuzilmalar paralelligi hodisasiga asoslangan takror axborotning katta qismini ifodalovchi bo‘laklar takrorlanishini taqozo etadi. Ellipsis hodisasi faollashuvida, albatta, o‘zaro munosabatga kirishayotgan tuzilmalarning miqdor jihatidan bir xil bo‘lishini talab qilmaydigan paralellizm yuzaga keladi. Masalan:

- “Up - John brought me along”
- “Up - John - and - at - ‘em?” (R.Aldington. Death of a Hero).

Sintaktik takror lug’atlar bir xil bo‘lishini talab qilmaydi:

“Why not? You can do some thinking by yourself. Work out some of your cases by the edge of waves” (C.Gordon. Let the Day Perish).

Nima qilardik? Gul teramiz. Qirlarga chiqamiz. Irmoqlardan kechib o‘tamiz... . (SH.Xolmirzaev. O‘n sakkizga kirmagan kim bor).

TAHLIL VA NATIJALAR

Elliptik tuzilmalarda takror yuzaga kelishining ko‘rib chiqilgan holatlari stilistik ifoda usullariga aylanadi. Ularning har biri asarning umumiy g’oyasini voqelantirishga xizmat qiluvchi vosita vazifasini o‘tash qobiliyatiga ega. Elliptik gaplarning stilistik maqomi ularning dialogik va monologik nutq tarkibida emotsional mazmunni ifodalashida namoyon bo‘ladi. To‘plangan misollar tahlili

elliptik tuzilmalar quyidagi emotsional holatlar ifodasi uchun xizmat qilishini ko‘rsatadi:

1. Suhbatdoshning so‘zlaridan g’azabi kelganligini ifodalash uchun:
- “You still love him.”
- “No such thing. The idea. Love a trator.” (W.S.Maugham. Cakes and Ale).
2. So‘zlovchining tushkun holatini ifodalash uchun: “They kill him. My baby son.” (R.Aldington. Death of a Hero).
3. So‘zlovchining qo‘rquvga tushganini ifodalash uchun:
- “I want you to see Wegler.”
- “See him?” (R.Aldington. Death of a Hero).
4. So‘zlovchining hayratini ifodalash uchun:
- “Elliot Templation speaking.”
- “Elliot? I thought you were in Paris.” (S.Maugham. The Razor’s Edge).
5. Kinoyali munosabat bildirish uchun:
- “I guess, I wasn’t listening.”
- “I guess, you weren’t.” (M.Wilson. The Lovers).
6. Norozilik bildirish uchun:
- “You can’t have a dry Martini in the middle of the meal.”
- “Can’t I? You wait and see.” (S.Maugham. Christmas Holiday).
7. Nafratli hissiyotni ifodalash uchun:
- “Have a baby? Of course, not.” (R.Aldington. Death of a Hero).
8. Oldingi voqea haqida o‘ylanib qolishni ifodalash uchun:
- “The Simple Lifers? Oh, yes, I remember.” (R.Aldington. Death of a Hero).
9. Nutqiy harakatning emotsional bo‘yog’ini kuchaytirish uchun:
- “They were ladies. Ladies.” (S.Maugham. Cakes and Ale).
10. Oldingi replikadagi holatning xususiyatlarini ta’kidlash uchun: “To be alone, icily alone.” (R.Aldington. Death of a Hero).
11. Nutqiy harakatning befarqligini va rasmiy ruh olishini ifodalash uchun**:**
- “Do my best,” said Loder with a laugh (S.Maugham. Christmas Holiday).

XULOSA

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, elliptik gaplar nafaqat sintaktik qisqarish hodisasi sifatida, balki emotsional-ekspressiv mazmunni ifodalovchi muhim stilistik vosita sifatida ham namoyon bo‘ladi. Ular dialogik va monologik nutqda his-hayajon, g’azab, qo‘rquv, hayrat, kinoya, norozilik, nafrat va befarqlik kabi turli emotsional holatlarni ifodalash imkonini beradi.

Elliptik tuzilmalar nutqning ta’sirchanligini oshirib, kommunikativ maqsadning samarali amalga oshishiga xizmat qiladi. Shu bois bunday gaplarni lingvistik, pragmatik va kognitiv jihatdan chuqur o‘rganish, ularning emotsional-ekspressiv imkoniyatlarini aniqlash zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Rasulov Z.I. The Problem of Language Economy from the Perspective of Language Evolution // Journal of Critical Reviews. - 2020. - Vol. 7, Issue 17. - P. 104-107. - ISSN 2394-5125. - URL: http://www.jcreview.com/index.php
2. Rasulov Z.I. Information Forming Tools (Factors) in the Structure of Discourse // VI. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu. - Komrat-Gagauz Yeri (Moldova), 13-15 Mayıs 2022. - Ankara, 2022. - P. 877-893. - ISBN 978-605-73314-1-0. - URL: http://www.weltdertuerken.org/assets/images/sempozyum/62fd3dd53cc84603.pdf
3. Rasulov Z.I. Implicit Expression of Information Components in the Elliptical Constructions // International Journal on Integrated Education. - 2022. - Vol. 5, No. 9. - P. 53-58. - URL: https://journals.researchparks.org/index.php/IJIE/article/view/3466
4. Wierzbicka A. Emotions across Languages and Cultures: Diversity and Universals. - Cambridge: Cambridge University Press, 1999. - 349 p.;
5. Филимонова О.Е. Язык и эмоции в английском тексте: когнитивный и коммуникативный аспекты. - СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского государственного педагогического университета, 2001. - 259 с.
6. Шаховский В.И. Эмоции - мотивационная система человеческого сознания // Языковое бытие человека и этноса. - Вып. 6. - Москва-Барнаул, 2003. - С. 215-222.
7. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. - М.: Языки славянской культуры, 1996. - 824 с.

PRAGMATIC AND COGNITIVE ANALYSIS OF CONCEPT “PEACE” IN POLITICAL SPEECH

Rakhmatova Mehriniso Musinovna
PhD, Dotsent
2000niso@gmail.com;
m.m.rahmatova@buxdu.uz

Rakhmonova Jasmina Anvarovna
Master’s student of Bukhara
State University

Abstract. This study investigates the linguistic mechanisms through which the concept of peace is discursively constructed in institutional political speech. Drawing on Conceptual Metaphor Theory (CMT), the article analyzes a 2026 graduation address delivered by Zohran Mamdani at the New York Police Department. The study argues that peace is constructed through the dominant conceptual metaphor “peace as home,” in which elements of the domestic sphere are mapped onto the political sphere of urban governance and public safety. Through this metaphorical mapping, abstract notions of stability, security, and civic unity are grounded in the culturally shared experience of home and family. The analysis demonstrates how domestic imagery humanizes state authority, reduces the symbolic distance between institutions and citizens, and functions as a discursive strategy of social reconciliation. The findings contribute to research in political discourse analysis, peace linguistics, and metaphor studies by demonstrating how metaphorical framing can serve as a subtle mechanism of de-escalation in contemporary urban governance discourse.

Keywords: conceptual metaphor theory, political discourse, peace linguistics, metaphor analysis, institutional communication

Аннотация. В данном исследовании рассматриваются лингвистические механизмы, посредством которых концепт мира дискурсивно конструируется в институциональной политической речи. Опираясь на Conceptual Metaphor Theory (теорию концептуальной метафоры), статья анализирует речь Zohran Mamdani, произнесённую в 2026 году на церемонии выпуска в New York Police Department. В исследовании утверждается, что мир конструируется посредством доминирующей концептуальной метафоры «мир как дом», в

рамках которой элементы домашней сферы проецируются на политическую сферу городского управления и общественной безопасности. Благодаря такому метафорическому переносу абстрактные понятия стабильности, безопасности и гражданского единства укореняются в культурно разделяемом опыте дома и семьи. Анализ показывает, каким образом образы дома гуманизируют государственную власть, сокращают символическую дистанцию между институтами и гражданами и функционируют как дискурсивная стратегия общественного примирения. Полученные результаты вносят вклад в исследования политического дискурса, лингвистики мира и теории метафоры, демонстрируя, что метафорическое моделирование может служить тонким механизмом деэскалации в современном дискурсе городского управления.

Ключевые слова: теория концептуальной метафоры, политический дискурс, лингвистика мира, анализ метафоры, институциональная коммуникация

Annotatsiya. Mazkur tadqiqotda tinchlik konseptining institutsional siyosiy nutqda diskursiv tarzda shakllanishini ta’minlovchi lingvistik mexanizmlar tahlil qilinadi. Tadqiqot Conceptual Metaphor Theory (Kontseptual metafora nazariyasi - CMT) asosida Zohran Mamdani tomonidan 2026-yilda New York Police Department bitiruv marosimida so‘zlangan nutqni o‘rganadi. Tadqiqotda tinchlik “tinchlik - uy” konseptual metaforasi orqali shakllantirilishi asoslab beriladi. Mazkur metaforada maishiy hayotga oid tushunchalar shahar boshqaruvi va jamoat xavfsizligining siyosiy sohasi bilan qiyosiy tarzda bog‘lanadi. Ushbu metaforik xaritalash orqali barqarorlik, xavfsizlik va fuqarolik birdamligi kabi mavhum tushunchalar uy va oilaga oid madaniy jihatdan umumiy tajribalar asosida talqin qilinadi. Tahlil natijalari maishiy obrazlarning davlat hokimiyatini insoniylashtirishini, institutlar hamda fuqarolar o‘rtasidagi ramziy masofani qisqartirishini va ijtimoiy yarashuvning diskursiv strategiyasi sifatida xizmat qilishini ko‘rsatadi. Tadqiqot natijalari siyosiy diskurs tahlili, tinchlik lingvistikasi va metafora tadqiqotlari sohasiga hissa qo‘shib, metaforik freymlash zamonaviy shahar boshqaruvi diskursida deeskalatsiyaning nozik mexanizmi sifatida namoyon bo‘lishini yoritadi.

Kalit so‘zlar: kontseptual metafora nazariyasi, siyosiy diskurs, tinchlik lingvistikasi, metafora tahlili, institutsional kommunikatsiya.

INTRODUCTION

This study investigates how the concept of peace is constructed in institutional discourse through metaphorical framing. Specifically, it analyzes a graduation address delivered to the 2026 New York Police Department Police Academy class, focusing on how the speaker constructs a narrative of public safety and civic unity. Drawing on Conceptual Metaphor Theory (Lakoff & Johnson, 1980), the study argues that the speech systematically frames peace through a "peace-as-home" metaphor, in which elements associated with domestic life-family, safety, and belonging-are mapped onto the political domain of urban governance. Through this mapping, the city is represented as a shared household, and institutional actors are positioned as guardians of collective well-being.

LITERATURE REVIEW AND RESEARCH METHODOLOGY

This research is grounded in Conceptual Metaphor Theory (CMT), developed by George Lakoff and Mark Johnson (1980), which proposes that metaphor is not merely a stylistic device but a fundamental mechanism of human cognition. According to this framework, abstract concepts are commonly understood through mappings from more concrete experiential domains. Conceptual metaphors operate through source and target domains. The source domain consists of familiar experiences drawn from everyday life, while the target domain represents more abstract concepts such as politics, morality, or peace. Through metaphorical mapping, elements of the source domain structure how the target domain is conceptualized.

Political discourse frequently relies on such metaphors to shape public understanding. Lakoff (2004) demonstrates that metaphors rooted in family structures play a particularly influential role in political narratives, where governments are framed as parental authorities and citizens as family members. These metaphorical structures influence how audiences interpret issues such as security, responsibility, and social order. Within the emerging field of peace linguistics (Friedrich, 2007), scholars examine how language contributes to either the escalation or de-escalation of social conflict. From this perspective, metaphorical framing can function as a powerful discursive tool that promotes reconciliation by emphasizing shared values and collective identity. The present study builds on these theoretical insights by examining how the home domain functions as a metaphorical framework for conceptualizing peace in institutional discourse.

The research employs qualitative discourse analysis combined with conceptual metaphor analysis. The primary data consist of a transcribed 2026 New

York Police Department Police Academy graduation address delivered to newly appointed officers. Graduation speeches represent a significant genre of institutional communication, as they both celebrate institutional identity and articulate broader social values. The analytical procedure involved three stages:

1. Identification of metaphorical expressions related to home, family, and domestic life.
2. Categorization of these expressions according to their metaphorical mappings between source and target domains.
3. Interpretation of their discursive function within the broader narrative of peace and civic responsibility.

Through this process, recurring metaphorical patterns were identified, revealing a systematic conceptual structure that frames peace through the metaphor of home.

ANALYSIS AND RESULTS

The analysis reveals three major metaphorical mappings that construct the conceptual framework of peace as home.

1. The City as a Shared Household

Example from the speech: “Millions of people call it home.”

This statement shifts the definition of the city from a purely administrative territory to a shared domestic space. By emphasizing the notion of “home,” the speaker frames urban life as a collective environment characterized by belonging and mutual responsibility. Within this metaphorical mapping:

- “City” → Household
- “Citizens” → Family members

Such framing reduces the perceived distance between the governing institution and the population. Instead of a hierarchical relationship between authority and subjects, the discourse constructs a communal environment of shared residence and responsibility.

2. Peace as Family Completeness

Another key metaphor appears in the following statement: “No dinner table has an empty seat today.”

Here, the “empty seat” functions as a symbolic representation of loss caused by violence. By referencing a family dinner table, the speaker evokes one of the most universally recognized symbols of domestic unity and emotional security. In this context:

- “Violence” → Disruption of the household
- “Peace” → Preservation of family completeness

Through these metaphors, peace is defined not abstractly but as the continued presence of loved ones within the home, making the concept emotionally tangible for the audience.

3. Police Officers as Guardians of the Household

The speech also emphasizes familial relationships when acknowledging the support systems of the graduating officers: “Parents, grandparents, siblings, spouses, kids…”

The enumeration of family roles serves two rhetorical functions. First, it situates police officers within a broader social network, emphasizing their identity as members of families and communities. Second, it frames institutional service as an extension of familial protection. Through this mapping:

- “Police officers” → Guardians of the household
- “City” → Extended family

Such framing humanizes institutional authority and presents law enforcement as a protective function rooted in social care rather than coercion.

The metaphorical structure identified in the speech illustrates how political discourse can construct peace through emotionally resonant cognitive frames. The “peace-as-home” metaphor transforms abstract ideas of security, governance, and social order into familiar domestic experiences. Rather than employing traditional political metaphors rooted in conflict-such as war, battle, or defense-the speech emphasizes metaphors associated with care, belonging, and protection. This linguistic strategy aligns with broader principles of peace linguistics, where the choice of metaphor can subtly shape perceptions of authority, responsibility, and social harmony.

CONCLUSION

Through the systematic use of domestic imagery, the analyzed speech frames the city as a shared household and positions institutional actors as guardians of collective well-being. The “peace-as-home” metaphor functions as a powerful rhetorical mechanism that transforms abstract political ideas into emotionally accessible narratives. By grounding public safety in the universally understood experience of home and family, the speech creates a discursive environment conducive to trust and social cohesion.

Future research may extend this analysis by examining similar metaphorical frameworks across different political contexts, cultures, and institutional settings. Such studies could further illuminate the role of metaphor in shaping narratives of peace, governance, and civic identity.

REFERENCES

1. Beard, A. (2000). The Language of Politics. Routledge.
2. Friedrich, P. (2007). Language, Negotiation and Peace: The Use of English in International Relations. Continuum.
3. Galtung, J. (1969). Violence, peace, and peace research. Journal of Peace Research, 6(3), 167-191.
4. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. University of Chicago Press.
5. Lakoff, G. (2004). Don't Think of an Elephant! Know Your Values and Frame the Debate. Chelsea Green Publishing.
6. Schäffner, C. (1996). Political speeches and discourse analysis. Current Issues in Language and Society.
7. Spencer-Oatey, H. (2008). Culturally Speaking: Culture, Communication and Politeness Theory. Continuum.

TIL EVOLYUTSIYASIDA O‘ZGARUVCHANLIK VA TEJAMKORLIK PRINSIPLARI

Qobilova Nargiza Sulaymonovna
Buxoro davlat universiteti dotsenti, PhD
n.s.qobilova@buxdu.uz

Annotatsiya. Mazkur maqolada til o‘zgaruvchanligi va til tejamkorligi tamoyilining nazariy hamda lingvistik asoslari tahlil qilingan. Tadqiqotda tilning biologik va ijtimoiy mohiyati bilan bog‘liq evolyutsion o‘zgarishlar, lingvistik tizimning dinamik tabiati hamda tilning barcha sathlarida namoyon bo‘ladigan tejamkorlik mexanizmlari yoritilgan. E. Xaugen, A. Meillet, L. Blumfild, U. Labov, A. Martine va boshqa tilshunoslarning qarashlari asosida til o‘zgarishlarining ichki va tashqi omillari tahlil etilgan. Shuningdek, Andre Martine tomonidan ilgari surilgan sintagmatik va paradigmatik tejamkorlik tamoyillarining til tizimidagi o‘rni ochib berilgan. Tadqiqotda zamonaviy ingliz tilidagi qisqartmalar, fonologik reduksiya hodisalari hamda internet tilining lingvistik innovatsiyalarni shakllantirishdagi roli misollar asosida ko‘rib chiqilgan. Natijalar til tejamkorligi kommunikativ samaradorlikni oshirish, nutqni ixchamlashtirish va til tizimining funksional rivojlanishini ta’minlovchi muhim omil ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: til o‘zgaruvchanligi, til tejamkorligi, lingvistik evolyutsiya, sintagmatik tejamkorlik, paradigmatik tejamkorlik, fonologik reduksiya, qisqartmalar, internet tili, lingvistik innovatsiya, kommunikativ samaradorlik, eng kam kuch sarfi tamoyili, A. Martine nazariyasi, fonetik o‘zgarishlar, til tizimi, lingvistik dinamika.

Аннотация. В данной статье проанализированы теоретические и лингвистические основы языковой изменчивости и принципа языковой экономии. В исследовании освещены эволюционные изменения, связанные с биологической и социальной природой языка, динамический характер языковой системы, а также механизмы экономии, проявляющиеся на всех уровнях языка. На основе взглядов Э. Хаугена, А. Мейе, Л. Блумфилда, У. Лабова, А. Мартине и других лингвистов рассмотрены внутренние и внешние факторы языковых изменений. Особое внимание уделено синтагматической и парадигматической экономии, предложенным Андре Мартине, и их роли в языковой системе. В работе также проанализированы сокращения

современного английского языка, явления фонологической редукции и влияние интернет-языка на формирование лингвистических инноваций. Результаты исследования показывают, что языковая экономия является важным фактором повышения коммуникативной эффективности, упрощения речи и функционального развития языковой системы.

Ключевые слова: языковая изменчивость, языковая экономия, лингвистическая эволюция, синтагматическая экономия, парадигматическая экономия, фонологическая редукция, сокращения, интернет-язык, лингвистическая инноватsiя, коммуникативная эффективность, принцип наименьшего усилия, теория А. Мартине, фонетические изменения, языковая система, лингвистическая динамика.

Abstract. This article analyzes the theoretical and linguistic foundations of language variability and the principle of linguistic economy. The study examines evolutionary changes related to the biological and social nature of language, the dynamic character of linguistic systems, and the mechanisms of economy manifested at all language levels. Based on the views of E. Haugen, A. Meillet, L. Bloomfield, U. Labov, A. Martinet, and other linguists, the internal and external factors influencing language change are analyzed. Particular attention is paid to the syntagmatic and paradigmatic economy principles proposed by André Martinet and their role in the linguistic system. The research also discusses abbreviations in modern English, phonological reduction phenomena, and the influence of Internet language on the formation of linguistic innovations. The findings demonstrate that linguistic economy serves as an important factor in increasing communicative efficiency, simplifying speech, and ensuring the functional development of language systems.

Keywords: language variability, linguistic economy, linguistic evolution, syntagmatic economy, paradigmatic economy, phonological reduction, abbreviations, Internet language, linguistic innovation, communicative efficiency, principle of least effort, A. Martinet’s theory, phonetic changes, language system, linguistic dynamics.

KIRISH

Tarixiy va lingvistik tadqiqotlar tilning biologik mohiyati bilan bog‘liq bo‘lgan lingvistik o‘zgarishlarning muqarrarligini tasdiqlaydi. V.V. Ivanov

ta’kidlaganidek, til - uning rivojlanish bosqichlarining tarixiy almashinuvi natijasidir, bu avvalgi holatning yangisiga aylanishini anglatadi.

Tilshunoslik fanida lingvistik o‘zgaruvchanlik tilning tabiatidan organik ravishda kelib chiqadigan va uning takomillashish istagini aks ettiradigan doimiy o‘zgarish jarayoni sifatida talqin etiladi. Nazariy tilshunoslikda evolyutsion o‘zgarishlarni o‘rganishga qaratilgan ko‘plab tadqiqotlar mavjud. Ushbu hodisaning universalligi turli tarkibiy tipdagi tillardan olingan misollar bilan tasdiqlanadi.

Tilning o‘zgaruvchanligini o‘rganish XIX asrdan ancha oldin boshlangan bo‘lsa-da, aynan shu davrda tilshunoslik fanining rivojlanishi asosiy vazifalarni shakllantirishga va avvalgi empirik bazadan foydalanishga imkon beradigan darajaga yetdi.

Til o‘zgaruvchanligi tilshunoslik fanining asosiy o‘rganish ob’ekti hisoblanadi, chunki u tilning doimiy rivojlanayotgan va takomillashib borayotgan tizim sifatida asosiy tabiatini ochib beradi. Ushbu o‘zgaruvchanlikning asosi bo‘lgan evolyutsion jarayonlar til tizimining barqarorligi va dinamikasini ta’minlovchi mexanizmlarni tushunishda muhim rol o‘ynaydi.

Zamonaviy sharoitda aloqa jarayonida samarali, aniq va ixcham o‘zaro ta’sir alohida ahamiyatga ega. Lingvistik nuqtai nazardan, bu hodisa til vositalarini tejashga qaratilgan turli xil leksik va sintaktik mexanizmlarning ishlashi bilan izohlanadi.

Leksik semantik sathdagi o‘zgarishlarni nisbatan sodda kuzatish mumkin bo‘lsa-da, grammatik sathdagi jarayonlarni aniqlash va tahlil qilish yanada murakkab usullardan foydalanishni talab qiladi.

Fonetika va fonologiya sohasidagi o‘zgarishlarni o‘rganishda bu qiyinchiliklar yanada seziladi. Til o‘zgarishi, ma’lum sathda, til tuzilishining barcha jihatlarini qamrab oladi. Tilning ma’lum sathlari o‘zgarishsiz qoladi yoki ularning rivojlanishi ehtimoldan yiroq ko‘rinadi. Til tizimining har bir komponenti o‘zgarishlarga moyil, ammo o‘zgarishlarning intensivligi va tabiati o‘zgarishi mumkin.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Lingvistik tadqiqotlarda ko‘pincha til o‘zgarishi sabablari to‘g‘risida qat’iy bayonotlar mavjud. Masalan, E. Xaugen iqlim, tarixiy voqealar, fiziologik xususiyatlar yoki madaniy xususiyatlar kabi tashqi omillar faqat bilvosita tilning ongsiz o‘zgarishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkinligini ta’kidlaydi. Uning ta’kidlashicha, nemis undoshlarining harakatlanishi, ingliz tilidagi unli

tovushlarning siljishi, roman va german tillaridagi sonlarning umlaut (qisqarishi) kabi muhim jarayonlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri sanab o‘tilgan omillar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin emas.

Shundan kelib chiqib, ushbu omillarning hech biri o‘z-o‘zidan til o‘zgarishining bevosita sababi emas degan fikrga kelish mumkin. Biroq, tildagi o‘zgarishlar va ijtimoiy o‘zgarishlar o‘rtasidagi bog‘liqlik aniq. Ushbu o‘zgarishlarning manbalarini topish va ularni ijtimoiy tizimning doimiy yoki o‘zgaruvchan belgilari orqali tushuntirish tilshunoslarni til va jamiyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni o‘rganishga undadi.

Til o‘zgarishiga ta’sir qiluvchi ijtimoiy-iqtisodiy omillarning tahlili ularning til tizimining barcha darajalarini qamrab oluvchi murakkab va ko‘p qirrali xususiyatlarini namoyish etadi. E. Xaugenning ta’kidlashicha, til o‘zgarishlari tilning o‘zi tomonidan emas, balki odamlar tomonidan harakatga keltiriladi va bu jarayon ko‘pincha alohida ijtimoiy guruhlardan boshlanadi. Ijtimoiy munosabatlar natijasida kelib chiqadigan tillar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir sezilarli o‘zgarishlarga, shu jumladan fonologik tizimning qayta qurilishiga olib keladi. Masalan, G. Volf qadimgi yuqori nemis undoshlari harakatini o‘rta frank mintaqasi aristokratiyasi bilan bog‘laydi, bu yuqori nemis qabilalari bilan siyosiy ittifoqqa intilib, yangi til shakllarining tarqalishiga yordam berdi u bu jarayonni "elitaning obro‘si" tushunchasiga bog‘laydi, bu ijtimoiy intilishlarning tilni qayta qurishga ta’sirini ko‘rsatadi.

1930-yillarda til o‘zgarishini o‘rganishdagi yondashuvlar juda xilma-xil edi. A. Meyening ta’kidlashicha, “ijtimoiy o‘zgarish til o‘zgarishini tushuntiruvchi yagona o‘zgaruvchan element bo‘lib xizmat qiladi, bu esa o‘z navbatida ijtimoiy o‘zgaruvchanlikning ta’sirini anglatadi”. Aksincha, L. Blumfild bu masalada ancha shubha bilan qaragan, chunki u tovush o‘zgarishlarining sabablari hanuzgacha noma’lumligicha qolayotganini, fonetik tizimning soddalashuvi kabi yaqqol oqibatlariga qaramay, ta’kidlagan. So‘nggi tadqiqotlar til o‘zgarishlarining ijtimoiy jarayon bilan bog‘liqligini tasdiqladi. L. Gosh XX asrning boshlarida Shveytsariyaning Sharmee shaharchasini o‘rganayotganda, besh avlod vakillari unli va undosh tovushlarni turlicha talaffuz qilishlarini aniqladi, bu esa jamiyat ichidagi til o‘zgarishlarining bosqichma-bosqich rivojlanishidan dalolat beradi. U. Labov Nyu-Yorkdagi shahar nutqini o‘rganishda o‘zgarishlar asosan proletar hududlarda sodir bo‘lishini ko‘rdi, bu yerda shahar lahjasi, ijtimoiy obro‘si past bo‘lishiga qaramay, o‘rta sinfdan tobora farq qiladi.

A. Martinening funktsional nazariyasi tovush o‘zgarishlarini ularning ma’nolarni farqlash va ma’lumot uzatishdagi roli orqali ko‘rib chiqadi. Tadqiqotchi ta’kidlashicha, ko‘plab tovush siljishlari tizimning farqlanishni saqlab qolishga intilishi bilan bog‘liq bo‘lib, bu farqlanishga eng kichik kuch sarfi tamoyili tahdid solidi. Tejamkorlik tamoyili fonologik va grammatik siljishlarning ko‘plab jihatlarini tushuntirishga imkon beradi, biroq uning namoyon bo‘lishi til va ijtimoiy kontekstning aniq sharoitlariga bog‘liq. Bu esa til tizimining ichki qonunlarini ham, tashqi ijtimoiy omillarni ham hisobga oladigan fanlararo yondashuv zarurligini ta’kidlaydi. “Til tejamkorligi” atamasi ilk bor fransuz tilshunosi Andre Martinening "Économie des changements phonétiques" (fonetik o‘zgarishlar tejamkorligi) asarida keltirilgan. Vaqt o‘tishi bilan bu tushuncha aniqroq chegaralarga ega bo‘ldi va ko‘pincha “inertsiya” yoki “eng kam kuch sarfi” tamoyili kabi terminlar bilan almashtirildi.

Jorj Kingsli-Sipfning eng kam kuch sarfi qonuni nazariyasiga tayanar ekan, Martine tejamkorlik hodisasi til tizimlarining faoliyatida muntazam kuzatiladigan ob’ektiv haqiqat ekanini ta’kidlaydi. Olim til evolyutsiyasini bir tomondan kommunikativ va ekspressiv ehtiyojlar o‘rtasidagi doimiy qarama-qarshilik va boshqa tomondan kognitiv va jismoniy harakatlarni minimal darajada ushlab turish istagi ta’sirida bo‘lgan jarayon deb ta’riflaydi. J. Sifp tomonidan ilgari surilgan “eng kam kuch sarfi” tamoyili, Martine tomonidan “tejamkorlik” deb talqin qilingan holda, tilshunoslikdagi hatti-harakatlarni boshqarishda asosiy rol o‘ynaydi. Martinening fikriga ko‘ra, tilni tejash lingvistik tizimning o‘zgarishini belgilaydigan ichki omildir. U til tizimining eng samarali shakl va tuzilmalarni tanlash orqali so‘zlovchining energiya sarfini minimallashtirishga intilishini aks ettiradi. Olimning ta’kidlashicha, tejamkorlik tamoyili til evolyusiyasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi – u yangi elementlarni tizimga kiritish zarurati bilan mavjud birliklardan foydalanish o‘rtasida muvozanatni saqlab turadi. Martine til tejamkorligining ikki asosiy turini ajratadi: sintagmatik va paradigmatik tejamkorlik. Bu toifalar til tuzilmasida namoyon bo‘ladigan tejamkorlikning turli jihatlarini yoritadi hamda til o‘zgarishlari mexanizmlarini tushunishda uning ahamiyatini ta’kidlaydi.

Tilshunoslikda sintagmatik tejamkorlik tilda mavjud birliklar yoki konstruksiyalarni til resurslarini minimal darajada sarflagan holda maksimal informativlikka erishish maqsadida qo‘llashni anglatadi. Bu jarayon mazmunni ifodalash uchun iloji boricha kam til birliklarini tanlash orqali muloqotni samarali va ixcham tarzda tashkil etishga qaratilgan.

Masalan, “kopiroval apparat” kabi uzun termin o‘rniga “kseroks” singari ixcham variantning tanlanishi aynan ushbu tamoyil bilan izohlanadi. Bu holatda “kseroks” so‘zining lo‘ndaligi va ot sifatidagi umumiy nomga aylanishi ortiqcha ifodalardan qochishga imkon beradi.

Paradigmatik tejamkorlik esa, aksincha, yangi hodisalarni ifodalash uchun til birliklari va ularning kombinatsiyalarining sobit sonini saqlab qolishga qaratilgan. Bu kontekstda fransuz tilshunosi Jan Dyubua va uning hamkasblari til tejamkorligi tamoyili qarama-qarshi kuchlar - muloqot ehtiyoji va til tizimining inersiyasi - o‘zaro ta’siri asosida shakllanishini ta’kidlaydilar. Bu kuchlar doimiy ziddiyatda bo‘lib, tillarning rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

A. Martine’ning til tejamkorligini o‘rganishga bo‘lgan yondashuvi asosan J. Tsifp asarlaridan ilhomlangan edi. Tejamkorlik konsepsiyasining to‘liq bayoni Martine ijodida 1949-yildan keyin paydo bo‘ladi. Unda u tejamkorlikni ikki qarama-qarshi kuch - kuch sarfini minimallashtirish intilishi va kommunikativ ehtiyojlarni qondirish zarurati - o‘zaro ta’sirining natijasi sifatida ko‘rib chiqadi. Ilk tadqiqotlarida olim asosan til tizimining ishlashidagi vositalarning tejamli ishlatilishi va ratsionalligiga e’tibor qaratgan bo‘lsa, keyingi ishlarida uning yondashuvi yanada keng qamrovli tus oladi.

Devid Kristallning ta’kidlashicha, tejamkorlik tilshunoslikdagi muhim tamoyillardan biri bo‘lib, u nafaqat qisqalikni, balki tahlil davomida ishlatiladigan atamalar sonining minimallashtirilishini ham talab qiladi. J. Munen tahriri ostida chop etilgan “Lingvistik lug‘at”da tilning tejamkorligi - bu eng kam kuch sarfi tamoyilining kommunikativ funksiyaga tatbiq etilishi natijasi ekanligi alohida ta’kidlanadi. Mualliflar tilning barcha ma’lum tillarga xos bo‘lgan ikki bosqichli artikulyatsiyaga ega bo‘lishini aynan ushbu tamoyil faoliyati bilan izohlaydilar. Bu tamoyil cheklanmagan muloqot ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan. Shuningdek, til tejamkorligi tushunchasi tilning dinamik tabiati bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, bu yerda kommunikatsiya resurslarini cheklovchi inersiya kuchlari bilan o‘zaro tushunishni ta’minlash zarurati o‘rtasida muvozanat saqlanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tilning ushbu dinamikasi doirasida zamonaviy inson tomonidan samarali va tezkor muloqotni ta’minlash uchun qo‘llaniladigan turli “tejamkor” vositalarni ko‘rib chiqish mumkin. Bu, ayniqsa, hayotning shiddatli sur’atlari sharoitida muhim ahamiyat kasb etadi. Tildagi qisqartirishga moyillikning sabablaridan biri ingliz

tilida mavjud bo‘lgan tonal urg‘u (intonatsion aksent)dir, bu esa ingliz tilini boshqa Yevropa tillariga nisbatan yanada ixchamlikka moyil qiladi.

Bundan tashqari, zamonaviy ilmiy terminologiyadagi leksik tejamkorlik ham lo‘ndalik va aniqlikka intilish bilan izohlanadi. Olimlar ko‘p ma’lumotni qisqa shaklda ifodalovchi neologizmlardan foydalanadilar. Ingliz tilining evolyutsiyasi esa funksional, affektiv (emotsional) va psixologik omillar kabi ko‘plab sabablar bilan belgilanadi.

Zamonaviy hayot sur’atlariga moslashish ehtiyojini hisobga olish nihoyatda muhim, chunki bu tilni ortiqchalikka yo‘l qo‘ymaslik uchun qisqa ifodalarni qo‘llashga undaydi. Masalan, terminlarning takrorlanishi yoki hujjatlarda, tijorat yoki reklama materiallarida tashkilotlarning uzun nomlarining ishlatilishidan qochishda bu ayniqsa yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Qisqartmalarni qo‘llash chastotasining oshib borishi tilshunoslar tomonidan anchadan beri qayd etilgan bo‘lib, bu jarayon nafaqat ilmiy yoki ma’muriy sohalardek maxsus sohalarga, balki kundalik muloqotga ham ta’sir ko‘rsatmoqda. Chexiyalik tadqiqotchi Jozef Grbachek allaqachon 1979-yilda qisqartmalarning uchrash chastotasi oshayotganini ta’kidlab o‘tgan va bu holat til ifodasining aniqligi bilan bog‘liq muhim masalalarni o‘rtaga chiqaradi.

Til tizimida muayyan terminlarning uzoq vaqt davomida ishlatilishi olimlar orasida ma’lum darajada noqulaylik tug‘dirgan - bu, xususan, texnik terminlarning murakkab va tushunilishi qiyin iboralarga aylanishi bilan izohlanadi. Ingliz tilidagi leksik qisqartmalarni keng tarqalishiga qo‘shimcha sabab sifatida kuch tejamkorligiga, ya’ni ba’zan “til erinchoqligi” deb ataladigan holatga intilish ham ko‘rsatiladi. Biroq bu tendensiya faqat ingliz tiliga xos emas - u barcha zamonaviy tillarga xos bo‘lgan umumiy hodisa hisoblanadi. Ushbu holat “lingvistik erinchoqlik” deb ataluvchi jarayonning bir ko‘rinishi sifatida ham ko‘rib chiqilishi mumkin, bunda gaplar va iboralar qisqartiriladi.

Masalan, ingliz tilida ona tilida so‘zlashuvchilar gaplarni to‘liq shaklda emas, qisqartirilgan ko‘rinishda aytadilar, bu esa tilni ikkinchi til sifatida o‘rganayotganlar uchun ba’zida tushunarsiz tuyuladi. “Going to” o‘rniga “gonna” yoki “want to” o‘rniga “wanna” kabi qisqartmalar bunga misoldir. Biroq bu holat fonologik birliklarning reduktsiyasi va eliminasiyasi orqali izohlanadi, ya’ni so‘zlarning qisqarishi nutqni tabiiyroq, silliq va ritmik qiladi.

Qisqartmalar va boshqa ixcham ifodalarning kengayishiga xizmat qilayotgan yana bir muhim omil - bu Internet ta’siridir. N.A. Axrenovaning ta’kidlashicha,

internet tili o‘zining eng yorqin ifodasini tarmoq janrlarida topadi - aynan shu janrlar til innovatsiyalari uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Shu janrlarda tilning yangi shakllari eng to‘laqonli tarzda namoyon bo‘ladi va bu holat internet tili orqali adabiy umumxalq tiliga ta’sir ko‘rsatish ehtimolini aniqlash imkonini beradi.

Internet o‘ziga xos til makonini shakllantiradi, bu makonda foydalanuvchilar faol aloqada bo‘lib, til bilan eksperimentlar olib boradilar. Bu esa yangi so‘zlar, iboralar va grammatik tuzilmalar paydo bo‘lishiga olib keladi. Ular vaqt o‘tishi bilan kundalik muomalaga kirib borishi mumkin. Shunday qilib, internetning tilga ta’siri til va madaniyatda yuz berayotgan o‘zgarishlarni kengaytiruvchi muhim omil sifatida til amaliyotiga yangi elementlarni olib kiradi.

XULOSA

Demak, til tejamkorligi - bu til tizimining barcha darajalarida, fonetikadan tortib sintaksisgacha bo‘lgan o‘zgarishlarni boshqaruvchi asosiy mexanizm hisoblanadi. Ushbu tamoyil “eng kam kuch sarfiga intilish” tarzida ifodalanadi va u informatsiyani samarali yetkazish bilan kognitiv hamda artikulyator xarajatlarni minimallashtirish o‘rtasida muvozanatni ta’minlaydi. Bu fikr, ayniqsa, A. Martine va J. Sipf asarlarida alohida ta’kidlangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Rasulov Z.I. Nutqiy tuzilmalar axborot-diskursiv mazmuni shakllanishi jarayonida tejamkorlik tamoyilining faollashuvi (ingliz va o‘zbek tillari misolida): monografiya. - Buxoro, 2022. - 168 b.
2. Rasulov Z.I. So‘zlashuv nutqi lisoniy o‘zgarishlarning manbai sifatida // O‘zbekistonda xorijiy tillar. - 2022. - № 4(45). – B. 20-29. - DOI: 10.36078/1664529656.
3. Bloomfield L. Language. - New York: Henry Holt, 1933. - 386 p.
4. Campbell L. Historical Linguistics. - Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 1998. - 419 p.
5. Hawkins S., Midgley J. Formant Frequencies of RP Monophthongs in Four Age Groups of Speakers // Journal of the International Phonetic Association. - Cambridge University Press, 2005. - Vol. 35, № 2. - P. 183-199.
6. Iriskulov M.T., Shatunova A.S. English Phonetics. – Tashkent: Uzbekistan State University of World Languages, 2011. - P. 62-75.
7. Labov W., Yeager M., Steiner R. A Quantitative Study of Sound Change in Progress: Report on National Science Foundation Grant GS-3287. - Washington, 1972.

8. Sweet H. The History of English Sounds. - Oxford, 1890. - 450 p.
9. Sapir E. Language: An Introduction to the Study of Speech. - New York, 1921. - 300 p.
10. Martinet A. Économie des changements phonétiques. - Berne: Éditions A. Francke S.A., 1955. - 396 p.
11. Tatsenko N.V. Introduction to Theoretical Phonetics of English: Study Guide. - Sumy: Sumy State University, 2020. - P. 113-114.

ZAMONAVIY INTERNET-MULOQOTDA LINGVOMADANIY BIRLIKLAR FENOMENI

Jalolova Nigina Zavqiddin qizi
BuxDPI O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi
I bosqich magistranti
Jalolovanigina@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada lingvomadaniy birliklarning virtual diskursdagi namoyon bo‘lishi hamda ularning kommunikativ va madaniy funksiyalari tahlil qilinadi. Globallashuv va raqamli kommunikatsiyaning jadal rivojlanishi sharoitida internet-muloqotda til va madaniyat integratsiyasining yangi shakllari yuzaga kelayotgani yoritiladi. Tadqiqotda ijtimoiy tarmoqlar, chatlar, forumlar va boshqa onlayn platformalarda qo‘llanilayotgan lingvomadaniy birliklarning o‘ziga xos xususiyatlari ko‘rib chiqiladi. Xususan, emoji, mem, heshteg va qisqartmalarning madaniy ma’nolarni ifodalashdagi hamda foydalanuvchilarning ijtimoiy identitetini shakllantirishdagi o‘rni ochib beriladi. Shuningdek, virtual kommunikatsiyada lingvomadaniy birliklarning interaktiv muloqotni tashkil etishdagi vazifalari tahlil qilinadi. Maqola natijalari zamonaviy lingvokulturologiya va virtual diskurs tadqiqotlari uchun muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: lingvokulturologiya, lingvomadaniy birliklar, virtual diskurs, internet-muloqot, mem, emoji, heshteg, kommunikatsiya, madaniyat, virtual diskurs.

Аннотация. В данной статье анализируются проявления лингвокультурных единиц в виртуальном дискурсе, а также их коммуникативные и культурные функции. В условиях глобализации и стремительного развития цифровой коммуникации возникают новые формы интеграции языка и культуры в интернет-общении. В исследовании рассматриваются особенности лингвокультурных единиц, используемых в социальных сетях, чатах, форумах и других онлайн-платформах. Особое внимание уделяется роли эмодзи, мемов, хештегов и сокращений в передаче культурных значений и формировании социальной идентичности пользователей. Также анализируются функции лингвокультурных единиц в организации интерактивного общения в виртуальной среде. Результаты

исследования имеют важное научное значение для современных исследований в области лингвокультурологии и виртуального дискурса.

Ключевые слова: лингвокультурология, лингвокультурные единицы, виртуальный дискурс, интернет-коммуникация, мем, эмодзи, хештег, коммуникация, культура, виртуальный дискурс.

Annotation. This article analyzes the manifestation of linguocultural units in virtual discourse, as well as their communicative and cultural functions. In the context of globalization and the rapid development of digital communication, new forms of integration between language and culture in online interaction are emerging. The study examines the specific features of linguocultural units used in social networks, chats, forums, and other online platforms. In particular, the role of emojis, memes, hashtags, and abbreviations in expressing cultural meanings and shaping users' social identities is highlighted. Furthermore, the functions of linguocultural units in organizing interactive communication within virtual environments are explored. The findings of the study are of significant scientific importance for contemporary research in linguoculturology and virtual discourse studies.

Keywords: linguoculturology, linguocultural units, virtual discourse, online communication, meme, emoji, hashtag, communication, culture, virtual discourse.

KIRISH

Globallashuv hamda madaniyatlarning aralashuvi yuz berayotgan hozirgi kunda til va madaniyatning o‘zaro aloqasi, ya’ni lingvokulturologiya sohasi keng o‘rganilmoqda va tahlil qilinmoqda. Ma’lumki, til madaniyatning ko‘zgusi hisoblanadi, chunki unda butun bir millatning dunyoqarashi, fikrlashi, urf-odatlari hamda milliy xarakteri aks etadi. Shuning uchun ham tilni tilshunos olimlar “madaniyat ko‘zgusi”, “madaniyat xazinasi”, “madaniyat tashuvchisi”, “madaniyat quroli” deb ta’riflashadi. Tilshunoslikda esa til va madaniyat mushtarakligini o‘rganuvchi soha sifatida lingvokulturologiya fani shakllangan.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Lingvomadaniy birliklar - bu til va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni aks ettiruvchi lingvistik elementlardir. Ular so‘z, ibora, idiomatik ifoda yoki ijtimoiy konnotatsiyaga ega boshqa har qanday lingvistik shakl bo‘lishi mumkin. Lingvomadaniy birliklarning funksiyasi faqat lug‘aviy ma’noga cheklanmaydi; ularning madaniy va sotsiokultural kontekstdagi o‘rni ham muhim hisoblanadi.

Masalan, bir xalqning urf-odatlari, e’tiqod tizimi, tarixiy voqealari yoki madaniy ramzlari lingvomadaniy birliklar orqali tilga aks etadi. Shu sababli, lingvomadaniy birliklar tilshunoslik va madaniyatshunoslik sohalarining kesishgan nuqtasida joylashib, ular yordamida muloqotning nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy-madaniy jihatlarini ham o‘rganish mumkin [1].

Virtual kommunikatsiya maydonida - jumladan, ijtimoiy tarmoqlar, chatlar, forumlar va boshqa onlayn platformalarda - lingvomadaniy birliklarning shakllanishi va ishlatilishi an’anaviy nutqdan sezilarli darajada farq qiladi. Internet-muloqotning tezkor va ixcham xarakteri tilning qisqa va vizual ifodalanishiga olib keladi. Shuningdek, heshteglar (#) ma’lum bir mavzuni belgilash va madaniy konseptlarni aks ettirish imkonini beradi, bu esa virtual lingvomadaniy birliklarning kommunikativ samaradorligini oshiradi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Virtual muloqotdagi lingvomadaniy birliklarning yana bir ko‘rinishi - memlar va qisqa vizual ifodalardir. Memlar foydalanuvchilarga ma’lum bir madaniy tajriba, hazil yoki ijtimoiy sharhni tezkor tarzda yetkazish imkonini beradi.

Virtual lingvomadaniy birliklarning kommunikativ roli faqat ma’no yetkazish bilan cheklanmaydi. Ular ijtimoiy identitetni ifodalash, hamjamiyatni shakllantirish va madaniy kontekstni uzatish vazifasini ham bajaradi [5]. Masalan, ma’lum bir heshteg yoki mem ijtimoiy guruhning umumiy qiziqishlari, qadriyatlari yoki muayyan hodisalarga munosabatini aks ettirishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, lingvomadaniy birliklar virtual nutqda interaktiv muloqotning markaziy elementi bo‘lib, foydalanuvchilarning kommunikativ xatti-harakatlarini tartibga soluvchi vosita sifatida xizmat qiladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, lingvomadaniy birliklar virtual nutqda o‘zining an’anaviy va yangi ifoda vositalari orqali namoyon bo‘ladi. Ular til va madaniyatning integratsiyasini ta’minlab, foydalanuvchilarning his-tuyg‘ularini, ijtimoiy identitetini va hamjamiyatdagi o‘rnini aks ettiradi. Shu bilan birga, virtual maydondagi lingvomadaniy birliklarni tahlil qilish nafaqat lingvistik, balki madaniy jihatdan ham muhim bo‘lib, zamonaviy kommunikatsiya jarayonlarini yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Козлова М.А. Лингвокультурные единицы и их функции в современном дискурсе // Исследования современного дискурса. – 2019.

2. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
3. Safarov Sh. Pragmalingvistika. - Toshkent: Fan, 2008. - 286 b.
4. Susan C. Herring. Discourse in Web 2.0: Familiar, Reconfigured, and Emergent. - Washington D.C.: Georgetown University Press, 2013. - 352 p.
5. Xalilova R.R. Internet muloqotlarning pragmatik tamoyillari // So‘z san’ati xalqaro jurnali. - Toshkent, 2021. - № 1. - B. 113-119.

DIDAKTIK O‘YINLARNING ONA TILI TA’LIMIDAGI O‘RNI

Kamolova Nilufar Saxibovna
BXU magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada boshlang‘ich sinflarda ona tili ta’limida didaktik o‘yinlarning o‘rni va ahamiyati yoritilgan. Didaktik o‘yinlarning o‘quvchilarning savodxonligini oshirish, grammatik tushunchalarni mustahkam o‘zlashtirish, mustaqil fikrlash, ijodkorlik va jamoada ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishdagi imkoniyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, grammatik o‘yinlarni tashkil etishning metodik jihatlari hamda ularning ta’lim samaradorligini oshirishdagi o‘rni ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: Didaktik o‘yinlar, ona tili ta’limi, boshlang‘ich sinf, grammatik o‘yinlar, savodxonlik, ta’lim metodlari, o‘quv faoliyati, mustaqil fikrlash, jamoaviy ish, ta’lim samaradorligi.

Annotation: This article discusses the role and significance of didactic games in mother tongue education at the primary school level. The study analyzes the potential of didactic games in improving students’ literacy, strengthening the acquisition of grammatical concepts, and developing independent thinking, creativity, and teamwork skills. The methodological aspects of organizing grammatical games and their contribution to enhancing educational effectiveness are alsoexamined.

Keywords: Didactic games, mother tongue education, primary education, grammatical games, literacy, teaching methods, learning activity, independent thinking, teamwork, educational effectiveness.

Аннотация: В данной статье рассматриваются роль и значение дидактических игр в обучении родному языку в начальных классах. Анализируются возможности дидактических игр в повышении грамотности учащихся, прочном усвоении грамматических понятий, развитии самостоятельного мышления, творческих способностей и навыков коллективной работы. Также освещаются методические аспекты организации грамматических игр и их влияние на повышение эффективности образовательногопроцесса.

Ключевые слова: Дидактические игры, обучение родному языку, начальное образование, грамматические игры, грамотность, методы обучения, учебная деятельность, самостоятельное мышление, командная работа, эффективностьобразования.

KIRISH

Boshlang‘ich sinflarda ona tili o‘qitishning asosiy vazifasi ushbu fanning bilimlar tizimini egallash, so‘zlarning grammatik shakllarini ishlab chiqish, savodli

yozuv ko‘nikmasini hosil qilishdir. Bu vazifalarni ro‘yobga chiqarish o‘ta murakkab bo‘lib, o‘qituvchining xilma-xil o‘qitish metodlarini egallashini, o‘quvchilarni mumkin qadar ijodiy fikrlashga o‘rgatishni va har bir mashg‘ulotga qiziqtira bilishni taqozo qiladi. Bolalarning yozuv savodxonligini oshirish uchun uning xotirasida so‘zning yorqin tassavurini mustahkamlash, so‘z tarkibi va gap bo‘laklarini to‘g‘ri hamda tez farqlash qobiliyatini o‘stirish kerak.

Didaktik o‘yinlar ta’limning ko‘rgazmaliligi, o‘qituvchining nutqini va bolalar harakatini o‘z ichiga oladi, buning natijasida idrokda (ko‘rish, eshitish, teri sezgisi belgilarida) birlik tug’iladi. Bu esa o‘qituvchining aytganlarini bolalarning o‘ylab olishiga va aytilganlarni ifodalab berishlariga, ya’ni didaktik o‘yin qoidalarini o‘zlari bajarishlariga undaydi. Ta`lim o‘yinlarning bu tarzda tuzilish xususiyatlari o‘quvchilar faoliyatini tahlil qilish imkonini beradi. Shuning uchun ham barcha bolalar o‘yin vaqtida zo‘r qiziqish bilan harakat qiladilar. Tajriba shuni ko‘rsatadiki, didaktik o‘yinlar hamjihatlik va intizomlikni tarbiyalashga yordam beradi, chunki har bir o‘yin g’alaba qozonish bilan bog’liq bo‘lib, o‘yin shartlari va qoidalariga qat’iy va izchil rioya qilishni talab etadi. “Kim aniqroq va tezroq”, “Bo‘sh kelma”, “Eng yaxshi hisobchi”, “Ko‘rganni eslab qolish” kabi o‘yinlarni o‘tkazish paytida o‘quvchilar sinf xonasida jimjitlik bo‘lishiga o‘quvchilarning o‘zlarining tuta bilishlariga, partadan tovush chiqarmay turib, oyoq uchida doskaga chiqa olishlariga, joylariga osayishtalik bilan qaytib kelib o‘tirishlariga, tovushlarni diqqat bilan tinglashlariga, raqamlarga zehn bilan tinglashlariga, raqamlarga zehn bilan qarashlariga erishadilar.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ona tili qonun-qoidalari, hodisalari mavhum fikr yuritishni taqozo etadi. Shu tufayli ular ko‘pincha o‘ynash, jismoniy harakat qilishga intiladilar. Amaldagi o‘quv dasturiga asosan o‘yin mashg‘ulotlari bugungi darslarning qurilishida tez-tez uchrab turadi. Chunki bolaga berilayotgan bilimni o‘yinlar vositasida singdirish quruq qoida yodlash va surunkasiga mashq qildirishdan qiziqroq tuyuladi va o‘tilgan mavzuning mustahkam esda saqlanishiga imkon beradi.

Grammatik o‘yinlarni o‘tkazish usullari xilma-xil bo‘lib, uni maktab o‘qituvchilari mukammal egallab olishlari va o‘quvchilarning o‘zini shunga o‘rgatish zarur. Grammatik o‘yinlar til materiallarini o‘rgatishdagi qiyinchiliklarni bartaraf etishga yordam beradi. Bu o‘yinlar bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Grammatik o‘yinlar bolalarda mustaqillikni tarbiyalaydi. O‘quvchilarni tez o‘ylashga, mustaqil fikrlab javob berishga, zehnli bo‘lishga, har bir ishda tashabbus ko‘rsatishga undaydi. Faoliyat ko‘rsatishga chorlaydi. Bu mashg‘ulotlar bolalarning diqqatini bir yerga to‘playdi. O‘quvchilarda sog‘lom musobaqa ruhini tug‘diradi. Bunday didaktik o‘yinlar va ularda berilgan topshiriqlarni bajarish jarayonida o‘quvchilarda jamoa bilan ishlash, o‘ziga va o‘z jamoasiga hamda o‘zgalarga hurmat-e`tiborda bo‘lish xislatlari shaklanadi. O‘yin jarayonida ularning muomala madaniyatida ijobiy munosabatlar tarkib topadi. Bu

o‘yinlar o‘quvchilarni faollik ko‘rsatish, topqirlik, fahm-farosatli bo‘lishga, dars jarayonida olgan nazariy bilimlarini amaliyotga taqbiq eta olishni talab qiladi.

Grammatik o‘yinlarni tashkil qilish ham bir qator metodik omillarni hisobga olishni taqozo etadi. Bu usulni dars jarayoniga tadbiq etar ekan o‘qituvchi har bir mavzuga, uning mazmuniga ijodiy yondashishi zarur. Yana bir muhim tomoni grammatik o‘yinlarni uyushtirishda sinf o‘quvchilarining xususiyatlari ham hisobga olinishi kerak. O‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasi, qaysi sinfda o‘qishi va o‘rganilgan mavzularni hisobga olish va mashg‘ulot mazmunini ana shu ko‘rsatkichlarga qarab tuzish grammatik o‘yinlarning samarali uyushtirilishiga ijobiy ta`sir qiladi. O‘rganilayotgan grammatik tushunchalarni tez va mustahkam o‘zlashtirib olish imkonini beradi. Grammatik o‘yinlar grammatikaning qaysi bo‘limi yuzasidan o‘tkazilishiga qaramay, ular tasodifan bo‘limasligi kerak. O‘qituvchi unga ham darsga tayyorgarlik ko‘rganday puxta hozirlik ko‘rishi lozim.

Har qanday grammatik o‘yin uyushtirilar ekan unga bolalar tayyor bo‘lishlari kerak. Aks holda bola bajarilishi rejalashtirilgan ishning mazmunini tushunmagan holda unga kirishadi. O‘zi lozim ko‘rgan yo‘nalishda ishga kirishadi.

Bu holat o‘quvchining inteliktual holatini o‘stirmaydi. Bolani chalg‘itib qo‘yadi. Agar o‘yinga bir necha bor shunday kirishilabersa, bunday mashg‘ulot zerikarli bo‘lib qoladi va oqibatda bolaning bilish faoliyatiga aks ta`sir qiladi. Uning oldini olish maqsadida o‘quvchilarga beriladigan har bir topshiriqning mazmuni to‘liq tushuntirilishi, o‘xshash misollar bajarib ko‘rsatilishi, namuna berilishi lozim. Grammatik o‘yinlar bolalarning bilim darajasiga qarab murakkablashtirilishi yoki soddalashtirilishi mumkin. Buni o‘qituvchining o‘zi belgilaydi. Bolalarga fonetikadan so‘zning oxiriga bir tovush qo‘shib yangi so‘z hosil qilish o‘yini o‘tkazilganda so‘zga qo‘shilgan tovushni so‘zning tarkibi bo‘yicha tahlil qilish topshirilsa o‘yin murakkablashadi.Berilgan so‘zlar ishtirokida gap tuzish o‘yini o‘tkazilganda ishni qaysi so‘zdan boshlab ko‘rsatilsa o‘yin soddalashadi.

O‘yinni soddalashtirish yoki murakkablashtirishni o‘qituvchining o‘zi o‘ylab ko‘rishi lozim. O‘yinga bir-ikki nafar bolaning faol qatnashishi bilan chegaralanib qolmaslik zarur. Unga o‘quvchilarning aksariyat qismi, iloji bo‘lsa hammasi faol qatnashishi kerak. Chunki o‘yin bolalarni jamoatchilik ruhida tarbiyalaydi.O‘yinlarni bolalar jamoa bo‘lib bajarar ekan, uning barcha a`zolari faol qatnashgandagina ko‘zlangan maqsadga erishish mumkin. Bu mashg‘ulotda barcha oq`uvchi bir maqsad yo‘lida harakat qiladi. Hamma g‘olib bo‘lishga intiladi. Bunday holat har bir o‘quvchining ma`suliyatini oshiradi.

Javob berayotgan o‘quvchi o‘z guruhining ishonchini oqlashga harakat qiladi. Noto‘g‘ri javob bersa, bolalar oldida o‘zini noqulay sezadi. Ayrim hollarda o‘zini-o‘zi koyiydi. Keyingi o‘yinlarga puxta hozirlik ko‘radi. Bunday mashg‘ulotlar bolalarni ko‘proq o‘qishga chorlaydi. G‘oliblik nashidasini birgalashib surishga undaydi. O‘yinda kimdir mag‘lubiyatga uchraydi. Bu tabiiy hol. Shuning uchun o‘yin bellashuvlar bolalarni yana bir xislatga- mag‘lubiyatni tan olishga o‘rgatadi.

Bu esa bola tarbiyasida juda muhim. Ba`zan o‘quvchilar orasida o‘z mag‘lubiyatini tan olmay, kimdandir kamchilik axtarishga, hakamlarni “sotilgan”likda ayblashadi. Maktab hayotida bunday voqealar tez-tez uchrab turadi. Bunday holatda o‘quvchiga yotig‘i bilan tushuntirishdan zerikmaslik lozim. Bir-ikki marta shunday munozaradan keyin o‘yin mashg‘ulotlarini to‘xtatib qo‘ymaslik kerak emas.

XULOSA

Bolalarga o‘yinni o‘rgatishdan muayyan ta’limiy maqsad nazarda tutiladi. O‘yinning eng muhim ahamiyati ham ana shundadir. O‘yin o‘tkazilish shakllari va usullari ta’limning boshqa turlaridan farq qiladi. Didaktik o‘yin usullari cheksiz, takrorlash va o‘zgartirish, unga turli yangiliklar kiritish imkoni bor. Masalan, biz “Jimjitlik” o‘yinining 5-7 xilini butun sinf bilan hamda ayrim bolalar bilan 10 martadan ko‘proq takrorlab o‘tkazdik, “Nima o‘zgardi?” turidagi o‘yin 5 xil turli ko‘rsatmali material bilan o‘tkazildi. Natijada o‘yin malakalarining bir xilda va mustahkam bo‘lishiga hamda o‘yinning har bir qoidasini tinglay bilish va unga rioya qilishiga erishish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Klarin M. V.. Pedagogik texnologiyalar ta’lim samaradorligini oshirish vositasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2010.

2. Tolipov O‘., Usmonboyeva M.. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2012.

3. G‘ulomov A. Ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2017.

4. Qosimova K. va boshqalar. Ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Noshir, 2021.

5. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi. Ona tili fanidan amaldagi o‘quv dasturi. – Toshkent, 2024.

SAVOD O‘RGATISHDA INTERFAOL USULLARDAN FOYDALANISH

G‘iyosova O‘g‘iloy Sultonovna
BXU magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang‘ich ta’limning savod o‘rgatish bosqichida interfaol va ko‘p sezgili o‘qitish usullaridan foydalanishning ahamiyati yoritilgan. Muallif alifbo va savod o‘rgatish jarayonida o‘quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olish, ularning o‘qishga bo‘lgan qiziqishini oshirish hamda o‘qish va yozish ko‘nikmalarini samarali shakllantirish masalalarini tahlil qiladi. Shuningdek, didaktik o‘yinlar, mantiqiy mashqlar va ko‘p sezgili yondashuvlarning afzalliklari ochib berilgan hamda ularning ta’lim samaradorligini oshirishdagi o‘rni asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: savod o‘rgatish, alifbe, interfaol metodlar, ko‘p sezgili yondashuv, didaktik o‘yinlar, boshlang‘ich ta’lim, o‘qish va yozish ko‘nikmalari, innovatsion pedagogika.

Annotation: This article discusses the importance of using interactive and multisensory teaching methods in the literacy instruction process at the primary education level. The author analyzes the need to consider learners’ age and psychological characteristics during alphabet and literacy teaching, increase their interest in learning, and effectively develop reading and writing skills. The paper also highlights the advantages of didactic games, logical exercises, and multisensory approaches, substantiating their role in improving educational effectiveness.

Key words: literacy instruction, alphabet teaching, interactive methods, multisensory approach, didactic games, primary education, reading and writing skills, innovative pedagogy.

Аннотация: В данной статье рассматривается значение использования интерактивных и мультисенсорных методов обучения на этапе формирования грамотности в начальном образовании. Автор анализирует необходимость учета возрастных и психологических особенностей учащихся в процессе обучения алфавиту и грамоте, повышения их интереса к обучению, а также эффективного формирования навыков чтения и письма. Особое внимание уделяется дидактическим играм, логическим упражнениям и мультисенсорному подходу, раскрывается их роль в повышении эффективности образовательного процесса.

Ключевые слова: обучение грамоте, алфавит, интерактивные методы, мультисенсорный подход, дидактические игры, начальное образование, навыки чтения и письма, инновационная педагогика.

KIRISH

Boshlang‘ich sinflarning o‘quv dasturida har bir o‘quv bosqichi yoki yil davomida o‘quvchilarning bilim, malaka va ko‘nikmalariga nisbatan talablar aniq belgilab qo‘yilgan. Bu esa o‘quvchilarga puxta bilim berish va ularni har tomonlama ongli qilib tarbiyalashda o‘quvchilar mas`uliyatini oshiradi. Boshlang‘ich sinflardagi barcha predmet darslarida jumladan, “Alifbe”ni o‘rgatishda o‘quvchilarni ijodiylikka, mustaqillikka undaydigan amaliy ishlarga e`tibor ortmoqda. Masalan, “Alifbe”ni o‘rgatishda o‘qituvchining bayoni, suhbati va o‘quvchilarning mustaqil ishlari hamda darslikda keltirilgan rasmlar bilan matnlarning o‘zaro aloqadorligi, mutanosibligiga alohida e`tibor beriladi. Bu aloqadorlik va mutanosiblikni ta`minlovchi metodlardan foydalaniladi.

Alifboni o‘rgatish bo‘yicha an’anaviy usullar ko‘pincha yodlashga asoslanadi, bu esa kichik yoshdagi bolalar uchun zerikarli bo‘lishi va har xil o‘quv ehtiyojlariga ega bo‘lgan bolalarga samarali ta’sir qilmasligi mumkin. Shuning uchun, erta ta’lim bolalarning kognitiv, emotsional va ijtimoiy rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi. Ayniqsa, maktabgacha ta’lim bosqichida ingliz alifbosini o‘rgatish ularning savodxonlik ko‘nikmalarini – o‘qish va yozishni – shakllantirishning asosiy bosqichidir. Bu yoshdagi bolalarda tilni o‘zlashtirish faqat harflarni va ularning tovushlarini o‘rganish bilan cheklanmaydi; balki fonologik naqshlarni tushunish va yozishga tayyorgarlik kabi ko‘nikmalar ham rivojlanadi. Bu esa keyinchalik o‘qish tezligi va yozish qobiliyatini shakllantirishda muhim poydevor bo‘ladi. Afsuski, ko‘plab maktabgacha ta’lim muassasalarida hali ham bir xil va takrorlanuvchi dars usullari keng tarqalgan. Bunday yondashuvlar esa faol, tajriba orqali o‘rganadigan, harakatni yoqtiradigan bolalarni zeriktiradi, ularning qiziqishini yo‘qotadi. Boshqacha aytganda, bunday yondashuv har xil o‘quv uslubiga ega bo‘lgan bolalar uchun samarali emas. So‘nggi yillarda ko‘p sezgirlikka asoslangan o‘qitish yondashuvi – ya’ni bir nechta sezgi organlari orqali o‘rgatish – keng e’tirof etilmoqda. Bu metodda bolalar ko‘rish, eshitish, teginish va harakat orqali o‘rganadilar. Masalan, ular qumga harf yozadilar, qo‘shiq aytib tovushlarni eslab qoladilar yoki plastilindan harflar yasaydilar. Bunday faoliyatlar nafaqat o‘quv jarayonini qiziqarli qiladi, balki harflar va ularning tovushlari orasidagi bog‘liqlikni chuqurroq tushunishga yordam beradi. Ko‘p sezgili yondashuv bolalarning tabiiy qiziqishini, o‘yin orqali o‘rganishga bo‘lgan moyilligini inobatga oladi. Bu esa ularning stresssiz, tabiiy sharoitda bilim olishiga xizmat qiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Har xil sezgi turlari orqali o‘qitish ayniqsa o‘quv farqlari bo‘lgan bolalar – masalan, e’tibor yetishmovchiligi yoki disleksiya bo‘lganlar uchun ayni muddao hisoblanadi. Bu usul nafaqat o‘zlashtirishni osonlashtiradi, balki tengdoshlar bilan hamkorlik va muloqotni ham rivojlantiradi. Ilgari olib borilgan amaliy kuzatuvlarga asoslanib aytish mumkinki, ko‘plab bolalar alifbo harflarini shakl va tovush jihatidan bog‘lashda qiynaladilar. Vizual o‘rganishga moyil bolalar rang-barang va

ko‘rgazmali vositalar yetishmaganda qiynaladi, eshitish orqali o‘rganuvchilar esa tovushlarga yetarli e’tibor berilmaganda o‘zlashtira olmaydi.

Harakat orqali o‘rganadigan bolalar esa doimiy o‘tirish, ish varaqalari bilan ishlashga asoslangan darslardan ko‘proq aziyat chekadi. Bundan tashqari, o‘qituvchi o‘zining uzoq yillik tajribasida shuni ko‘rgan: odatdagi yodlashga asoslangan metodlar bolalarda charchoq, zerikish, ayrim hollarda esa umuman o‘rganishga bo‘lgan ishtiyoqning yo‘qolishiga olib keladi. Bu esa bilimlar orasidagi uzilishlarga, savodxonlikdagi bo‘shliqlarga sabab bo‘ladi. Shu bois, har xil o‘quv uslublarini hisobga oluvchi, har tomonlama qamrovli va innovatsion yondashuvlar zarurligi kundan-kunga ortib bormoqda. Ayniqsa, maktabgacha yoshdagi bolalarda ingliz alifbosini samarali o‘rgatish uchun ko‘p sezgili o‘qitish yondashuvi o‘zini oqlamoqda va global ilg‘or amaliyotlarga mos keladi. Ana shu asosda olib borilgan tadqiqotlar ushbu uslubning samaradorligini chuqurroq yoritib berishga xizmat qiladi.

Boshlang‘ich talimda “Alifbe” davri bolalarga savod o‘rgatishning dastlabki va muhim bosqichi hisoblanadi. Bu davrda bolalarga, dastlab, alifbedagi harflar o‘rgatilib, shu harflar ishtirokidagi so‘zlarni o‘qiy bilishga va yozishga malaka hosil qilinadi. Alifbeni o‘rganish darslari tugagach, aniqrog‘i, birinchi sinfning uchinchi choragidan boshlab, o‘quvchilarga o‘rgangan so‘zlarini qo‘shib, matn tuzishga o‘rgatiladi. Ko‘p sezgili yondashuv maktabgacha yoshdagi bolalar orasida o‘zbek alifbosini o‘rganishni sezilarli darajada yaxshilaydi.

Ko‘rish, eshitish, harakat va teginish kabi faoliyatlarni birlashtirish orqali o‘quvchilar tovushlarni anglash, harflarni tanish va yozuv ko‘nikmalarida an’anaviy usullarga nisbatan ancha yaxshi natijalar ko‘rsatdi. Biroq, bu natijalarga kichik ishtirokchilar guruhi va avvalgi an’anaviy usullar bilan tanishlik ta’sir qilgan bo‘lishi mumkin. Shu sababli, yanada kengroq va turli qatlamlarni qamrab oluvchi tadqiqotlar o‘tkazishga ehtiyoj bor. Amaliy jihatdan qaralganda, bu yondashuvni muvaffaqiyatli joriy qilishda muallimlarning malakasi va kerakli resurslarning mavjudligi muhim ahamiyatga ega.

Mazkur yondashuvning ijobiy natijalari uni kundalik dars jarayonlariga barqaror pedagogik strategiya sifatida qo‘shish imkonini ko‘rsatadi. Uzoq muddatda bu metod o‘quvchilarning turli ehtiyojlariga mos, inklyuziv va farqlashtirilgan ta’lim muhitini shakllantirishga xizmat qiladi. Maktablar ushbu uslubning samaradorligini oshirish uchun o‘qituvchilarga doimiy ravishda malaka oshirish imkoniyatlarini yaratishlari, o‘quv materiallari va uskunalarni rejalashtirilgan ravishda taqsimlashlari hamda darslik va rejalashtirishda ko‘p sezgili yondashuvni turli fanlar kesimida uyg‘unlashtirishni ko‘zda tutishlari lozim. Bu nafaqat erta savodxonlikni rivojlantirishga hissa qo‘shadi, balki barcha o‘quvchilar uchun yanada qiziqarli, quvvatlovchi va samarali ta’lim tajribasini yaratadi.

Savod o‘rgatish davri sentabrdan dekabrgacha davom etadi. Savod o‘rgatish jarayoni ikki davrni: alifbogacha tayyorlov davri va alifbo (asosiy) davriga ajratiladi. Tayyorlov davri ikki bosqichga bo‘linadi:

1. Tovush – harf o‘rganilmaydigan bosqich;
2. Unli tovushlar va harflar o‘rganiladigan bosqich.

Alifbo davri o‘rganiladigan tovush va harflar, so‘zlarning va bo‘g‘inlarning tuzilishi, murakkablik darajasiga ko‘ra 3 bosqichga bo‘linadi. Bu davrda bolalarning fonematik eshitish qobiliyatlari o‘stiriladi, o‘quvchilarning atrof muhit haqidagi tasavvurlari boyitiladi. Savod o‘rgatish darslari o‘quvchilarning umumiy kamolotiga, ularda do‘stlik, o‘rtoqlik kabi xislatlarni milliy qadriyatlarni shakllantirish, jamoa ichida o‘zini boshqarish, mehnatsevarlik, halollik, rostgo‘ylik, o‘qishga ongli munosabatda bo‘lish kabi ijobiy xususiyatlarni tarbiyalashga ko‘maklashuvi lozim.

Boshlang‘ich ta’limda o‘qish va yozishga o‘rgatish tilshunoslik, pedagogika, adabiyotshunoslik va metodika sohasida erishilgan yutuqlarga asoslangan, takomillashgan hozirgi zamon analitik-sintetik tovush metodi vositasida amalga oshiriladi hamda o‘quvchilar nutqini rivojlantirishni nazarda tutadi. Darsda o‘quvchilar gapni so‘zlarga, so‘zni bo‘g‘inlarga, bo‘g‘inni tovushlarga ajratadilar, so‘zdagi tovushlarni tartibi bilan aytishni o‘rganadilar, o‘rganilgan tovushlarni o‘zaro bog‘lab so‘z tuzish va o‘qish yuzasidan mashq qiladilar.

XULOSA

Bolalar tovushlarni yozuvda harf bilan ifodalash, harflardan bo‘g‘in va so‘z tuzishga, ularni o‘qishga o‘rganadilar. Gap va bog‘lanishli matnni ongli, to‘g‘ri, bo‘g‘inlab ravon o‘qish, so‘ngra so‘zni butunicha sidirg‘a o‘qish malakasini egallaydilar. O‘quvchilarni o‘qish va yozishga o‘rgatish baravar olib boriladi. Yozuvda tovushlarni harflar bilan belgilashga, harflar va bo‘g‘inlardan So‘z tuzishga, so‘z va gaplarni yozma to‘g‘ri shakllantirishga, talaffuzi bilan yozilishida farq qilmaydigan so‘zlarni va qisqa gaplarni eshitib yozishga, gapning birinchi so‘zini, kishilarning ismini, shahar, qishloq, ko‘cha nomlarini, ayrim hayvonlarga atab qo‘yilgan nomlarni bosh harf bilan yozishni bilib oladilar. Savod o‘rgatish darslarida o‘quvchilarning boshqalar nutqini diqqat bilan tinglash va nima haqida gapirayotganini tushunib olish ko‘nikmalari o‘stiriladi.

Bolalar sinfdoshlari oldida gapirishga, o‘qituvchining savollariga javob berishga, topshiriqlarni mustaqil bajarishga, bilmagan va o‘zlari qiziqqan narsalar to‘g‘risida so‘rab bilib olishga, o‘qiganlarini qayta hikoyalashga, o‘zlari kuzatgan, ko‘rgan kinofilmlar hamda eshitgan va o‘qigan hikoya, ertaklari, kuzatgan rasmlari haqida hikoya qilib berishga o‘rganadilar. Savod o‘rgatish davrida o‘quvchilar olgan bilim va hosil qilingan ko‘nikmalar birgalikda o‘qish jarayonida maxsus sinfdan tashqari o‘qish mashg‘ulotlarida bolalar adabiyoti namunalari bilan tanishtirishga tatbiq etiladi. Savod o‘rgatish davrida sinfdan tashqari o‘qish haftada bir marta o‘tkaziladi va unga o‘qish darslarining ikkinchi qismidan 15- 20 daqiqa ajratiladi.

O‘qish va yozishga o‘rgatish darslarida bolalar ruhiyatini hisobga olgan holda ish turlarini mukammallashtirish talab etiladi, dam olish mashqlari o‘tkaziladi. “Alifbe”, kartoteka va metodik qo‘llanmalarda berilgan didaktik o‘yinlardan foydalanib, bir turidan boshqa turiga o‘tiladi va o‘quvchilar toliqishining oldi oladi. Savod o‘rgatish davrida o‘quvchilar o‘qituvchi rahbarligida tabiatdagi o‘zgarishlar, kishilarning turli mavsumda bajaradigan mehnatlarini kuzatadilar va shular asosida hikoya tuzishni o‘rganadilar. Bu davrda olib boriladigan barcha ishlarda oila va maktab hamkorligining uzviyligi, o‘zaro muomala madaniyati alohida ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2021.
2. G‘afforova T., Shodmonov E., Eshturdiyeva G. Alifbe. – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2023.
3. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.
4. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Iste’dod, 2020.
5. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2018.
6. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi. Boshlang‘ich ta’lim davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturi. – Toshkent, 2023.

MUNDARIJA

UYUSHMAGAN YOSHLAR VA ULARNING MUAMMOLARI Atabayeva Nargis Batirovna	**4**
TURLI YOSH DAVRLARIDAGI SHAXSLARDA O‘ZINI O‘ZI FAOLLASHTIRISH VA EMOTSIONAL SOHA O‘RTASIDAGI ALOQADORLIKLAR Qurbonboyev Azimbek Nazirboy o‘g‘li	**25**
O‘ZBEK VA QIRG‘IZ QIZLARINI ETNIK STEREOTIPLARI VA IJTIMOIY USTANOVKALARINI ILMIY TADQIQ ETISHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI Djuxonova Noxida Xayotjonovna	**33**
ZAMONAVIY SHIFOKORLAR PROFESSIONAL KARERASIDA PSIXOLOGIK OMILLARNING TA’SIRI Arziqulov O‘tkirbek Maxammatovich	**43**
KIMYOVIY ADDIKTATSIYALARDA OILAVIY MUHITNING PSIXOLOGIK AHAMIYATI Mirashirova Nargiza Anvarovna., Raxmatova Zulxumor Alimovna	**50**
TYUTORLARNING BOSHQARUV USLUBLARI VA ULARNING TA’LIM SAMARADORLIGIGA TA’SIRI Alijonov Nurbek Ulug‘bek o‘g‘li	**56**
MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA IJODIY TAFAKKUR RIVOJLANISHINING JINSIY XUSUSIYATLARI Rajabov Murodil Jumaboyevich., Yuldasheva Shoxista Tojialiyevna	**70**
TA’LIM MUHITIDA O‘QUVCHI SHAXSI XAVFSIZLIGINI TA’MINLASHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK USULLARI Soliyev Farxodjon Sodiqovich., Akbarova Nigora Axmadjonovna	**78**

MUNDARIJA

IXTISOSLASHTIRILGAN MAKTAB O‘QUVCHILARIDA KASBIY O‘ZINI-O‘ZI BELGILASH: MOTIVATSION VA IJTIMOIY-PSIXOLOGIK OMILLAR TAHLILI Mo‘minov Davronjon Marifjon o‘g‘li	**92**
O‘ZBEK VA RUS QIZLARINI OILAVIY HAYOT HAQIDAGI TASAVVURLARINI AMALIY O‘RGANILISHI Usmonova Nargiza Raximjonovna	**102**
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ Мирзажонова Элеонора Топволдиевна	**110**
MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR RUHIY RIVOJLANISHIGA TA’SIR ETUVCHI IJTIMOIY-PSIXOLOGIK OMILLAR TAHLILI Z.O.Abdullayeva	**117**
HARBIY FAOLIYATDA ZAMONAVIY STRESS OMILLARINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI Abdumalikova Iroda Abdulaziz qizi	**125**
PSIXOLOGIK BARQARORLIK VA MOLIYAVIY STRESS MUAMMOSINING ILMIY TADQIQ ETILGANLIK DARAJASI Sotvoldiyeva Nargiza Abdukarimjon qizi	**136**
КОРРЕЛЯЦИЯ ИНФОРМАЦИОННОГО И ТЕМПЕРАМЕНТНОГО КРИТЕРИЕВ ВЕРТНОСТЕЙ В СФЕРЕ КОГНИТИВНОЙ СОЦИОНИКИ Туллекова Карина Сергеевна	**143**
TA’LIM-TARBIYA JARAYONIDA IJTIMOIY-PEDAGOGIK MUAMMOLARNING SHAKLLANISH OMILLARI VA BARTARAF ETISH YO‘LLARI Mirzayeva Faroxat Odiljonovna	**157**

MUNDARIJA

MURAKKAB BICHIMDAGI USTKI KIYIMLARNI MODELLASHTIRISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI Sattorova Ra’no Abdunazar qizi., Sindarova Shoxista Maxammatovna	**166**
HARBIY TA’LIM MASHG‘ULOTLARINI TASHKIL ETISHNING O‘ZIGA XOS JIHATLARI Sotvoldiyev Abdulhoshim Yuldashovich	**173**
HARBIY TA’LIM FAKULTETI TALABALARIDA TOLERANTLIK KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH OMILLARI Qarshiev Azamat Raxmonovich	**177**
INTERFAOL TA’LIM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHDA RAQAMLI INFRATUZILMANING ROLI VA AHAMIYATI Kenjayev Anvar Sattorovich., Kobilov Nozimjon Mingboyevich	**183**
TA’LIM TEXNOLOGIYALARI VOSITASIDA CHAQIRIQQACHA HARBIY TA’LIM TALABALARINI O‘QUV-BILUV KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH Kobilov Nozimjon Mingboyevich., Kenjayev Anvar Sattorovich	**189**
O‘ZBEKISTONDA BAG‘RIKENGLIK SIYOSATINI YURITISHDA ETNOTURIZMNING O‘RNI Shavkat Bobojonov	**194**
BUXORONING OILAVIY VA JAMOAVIY MAROSIMLARI (MAHALLIY ERONIYLAR MISOLIDA) Iroda Kalonova	**198**
ELLIPTIK GAPLARNING STILISTIK MAQOMI Rasulov Zubaydullo Izomovich	**204**

MUNDARIJA

PRAGMATIC AND COGNITIVE ANALYSIS OF CONCEPT "PEACE" IN POLITICAL SPEECH Rakhmatova Mehriniso Musinovna., Rakhmonova Jasmina Anvarovna	**209**
TIL EVOLYUTSIYASIDA O'ZGARUVCHANLIK VA TEJAMKORLIK PRINSIPLARI Qobilova Nargiza Sulaymonovna	**215**
ZAMONAVIY INTERNET-MULOQOTDA LINGVOMADANIY BIRLIKLAR FENOMENI Jalolova Nigina Zavqiddin qizi	**224**
DIDAKTIK O'YINLARNING ONA TILI TA'LIMIDAGI O'RNI Kamolova Nilufar Saxibovna	**228**
SAVOD O'RGATISHDA INTERFAOL USULLARDAN FOYDALANISH G'iyosova O'g'iloy Sultonovna	**232**

Materiallar ko‘chirib bosilganda **“Fanlararo ilmiy tadqiqotlar”** jurnali manba sifatida ko‘rsatilishi shart.

***

Tahririyatga yuborilgan materiallar qaytarilmaydi.
Ilmiy maqolalar tahririyat tomonidan ko‘rib chiqiladi. Tahririyat a’zolarining jurnal ruknlariga mos kelmagan, ko‘rsatilgan talablarga mos bo‘lmagan maqolalarni nashr qilmaslik huquqi bor.

***

“Fanlararo ilmiy tadqiqotlar” jurnali 05.05.2026-yildan O‘zbekiston Respublikasi Raqamli texnologiyalar vazirligi huzuridagi Axborotlashtirish va telekommunikatsiyalar sohasida nazorat inspeksiyasi tomonidan 2026-yil 5-may sanasida davlat ro‘yxatidan o‘tkazilib, 1564147-sonli rasmiy litsenziya asosida faoliyat yuritadi.

***

Yuborilgan maqolalarning barchasi “Antiplagiat” tizimida tekshiriladi.
Jurnalda nashr etilgan materiallar va ma’lumotlarning to‘g‘riligiga mualliflar mas’ul.

“Fanlararo ilmiy tadqiqotlar” ilmiy-amaliy metodologik jurnali barcha ta’lim muassasalari va ilmiy izlanuvchilarni hamkorlikka chorlaydi.

Muassis: “Fanlararo ilmiy tadqiqotlar” MCHJ
Tahririyat manzili: Toshkent shahar Sergili tumani Yangi Bunyodobod MFY 8-uy
https://fanlararotadqiqotlar.uz/

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VAZIRLIGI HUZURIDAGI
AXBOROTLASHTIRISH VA TELEKOMMUNIKASIYALAR SOHASIDA NAZORAT INSPEKSIYASI

ГУВОҲНОМА

№1564147 Фаол

"FANLARARO ILMIY TADQIQOTLAR" MAS'ULIYATI CHEKLANGAN JAMIYAT

Оммавий ахборот воситаси давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисидаги гувоҳнома

ЛИЦЕНЗИЯ РЕЕСТРИ БЎЙИЧА ТАРТИБ РАҚАМИ
C-5669890

СТИР (СОЛИҚ ТЎЛОВЧИНИНГ ИДЕНТИФИКАЦИОН РАҚАМИ)
312386344

АМАЛ ҚИЛИШ МУДДАТИ
05.05.2026дан - - чексиз

ЖОЙЛАШГАН МАНЗИЛИ (ПОЧТА МАНЗИЛИ)
Тошкент шаҳри, Сирғали тумани, Янги Бунёдобод МФЙ, Сергели 6а мавзеси, 8-уй, 148-хонадон

ВАКОЛАТЛИ ОРГАН
Ўзбекистон Республикаси Рақамли технологиялар вазирлиги ҳузуридаги Ахборотлаштириш ва телекоммуникациялар соҳасида назорат инспекцияси

05.05.2026 18:22
TAQDIM ETILGAN SANA

Гувоҳнома **№1564147**

Faoliyat turi

Оммавий ахборот воситаси сифатида фаолиятни амалга ошириш

Qo'shimcha ma'lumotlar

ҚЎШИМЧА МАЪЛУМОТЛАР

Оммавий ахборот воситасининг номи	Fanlararo ilmiy tadqiqotlar
Оммавий ахборот воситасининг тили	o'zbek, rus va ingliz tili
Оммавий ахборот воситасининг тури	Журнал

ТАРҚАТИЛИШ ҲУДУДИ ВА ШАКЛИ

Тарқатилиш ҳудуди ва шакли	Республика миқёсида
Viloyat	
Тарқатилиш шакли	Онлайн

License SYSTEM

05.05.2026 18:22
TAQDIM ETILGAN SANA